महामहोपाध्याय स्मार्त्त श्रीरघुनन्दन भट्टाचार्य्यकृतम् ।

एकादशी तत्त्वम् ।

श्रीराधामोहन गोस्वामि विरचित टीकासमेतम् ।

चुंचुडा—विश्वनाथ चतुष्पाठीस्थाध्यापक

श्रीहरिनाथ स्मृतिभूषणेन

संशोधितम् ।

श्रीहरिनाथ स्मृतिभूषणेन, श्रीनिवारण भट्टाचार्य्येणच

प्रकाशितम् ।

हुगलि

बुधोदय यन्त्रे

श्रीकाशीनाथ भट्टाचार्य्येण

मुद्रितम् ।

शकाब्दा १८१६ ।

मूल्यमेक

सूचीपत्रम् ।

एकादशी तत्त्वम्।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरं। मुनीन्द्राणां मतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः। (१) यज्ञानतिमिरध्वंसिव्रतप्रतिपादनखण्डितं। नत्वा वच्मि तत्र तत्त्वमेकादशीव्रतादिषु। एकादशीव्रतं तत्र कालञ्चान्यायनिर्णयः। पुण्यकालेतु संक्रान्तेर्व्विधिवत्प्रतिषेधनं। व्रतस्य लक्षणं तत्र यच्चसत्त्वाख्यं नन्तथा। वैदिके कर्म्ममात्रे तु नारायणनतिस्मृती। विष्णुनामादिसाङ्गार्थं तथाऽच्छिद्रावधारणं। ॐ-तत्सदितिनिर्द्देशः कर्म्मणां प्रागभवेद्व्रतं। सङ्कल्पविषयो नित्यं काम्यञ्चैकादशीव्रतं। हविष्याद्यस्य विषय उपवास-

ॐ हरये नमः। भवेऽस्मिन् कान्तारे मुहुरटनदुःखैकविकल, समीहे संलब्धं तव चरणपाथोज शरणं। न योगोज्ञानंवा भजनमपि वा यद्यपि हरे, तथाप्याशादोषो तव च करुणा किं न कुरुते। वन्दे श्रीकृष्णमानन्दघनं परममीश्वरं। राधा स्वर्णलता सङ्गतमालरुचिविग्रहं। श्रीराधामोहनो-दीपं करोति शुभदर्शनं। एकादश्यादितत्त्वानां पूर्व्वाचार्य्यमतेच्छया। ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै निवध्नाति प्रणम्येत्यादि। संयासौ चिच्चासत्यानन्दश्चेति सुरतुल्या सच्चिदानन्दशब्देन नित्यो ज्ञानस्वरूप आनन्दस्वरूपश्च वस्तुमित्यर्थो लभ्यते। द्वैतवादिनस्तु

समन्वयः। दयादिलक्षणान्वत व्रते गन्धादिवर्ज्जनं। व्रतौ व्रते स्त्रीगामित्वं श्राद्धार्हे न च तन्नवेत्। चतुर्थाहे परित्यागः प्रशस्तसुतकाङ्क्षिणः। एकादशीभोजने तु निन्दा नित्यत्वसाधकं। नित्यं सदादि विश्वजिद्यावज्जीवनयो तथा। अशक्तौ मनसा कर्म्म नित्यात् पापक्षयादिकं। एकादशीव्रतफलं रात्रिसवनयस्तथा। न्यायः संयोगपार्थक्यं ह्येकस्याद्वस्य नित्यता। एकस्य नित्यकाम्यत्वे योषित्श्राद्धविवेचनं। उपवासाधिकारी च कृष्णायामधिकारिता। वैष्णवानां सपुत्त्राणां तैत्र वैष्णवलक्षणं। नित्योपवासे रव्यादिदोषाभाव उपोषणं। सप्तवारेष्वथाग्नेयः पितृशेष उपोषणे। पूर्व्वतिथिसक्तश्च

सत्तो चिदानन्दो यस्येति विपश्च वर्णयन्ति। परमात्मानं सर्व्वान्तर्यामिणं ईश्वरं जगज्जन्मादिकारणं। मुनीन्द्राणामिति बहुवचन स्मरणात् स्मृतेरित्यत्र एकवचनार्थोऽविवक्षितस्तेन मुनीन्द्रकृतस्मृतिवचनानामित्यर्थः सकलस्मृतेरव्याख्यातत्वात् स्मृतिपदस्य स्मृतिवचनपरत्वात्। तत्र स्मृतिर्धर्म्मसंहिता, धर्म्मप्रयोजकार्थबोधकवचनसमूहात्मको ग्रन्थ इति यावत्। धर्म्मप्रयोजकत्वं साक्षात् परम्परया ग्राह्यं तेन पापार्थक तद्वचनानां प्रायश्चित्तार्थकवचनानाञ्च दृष्टार्थकानां दायभागादि वचनानाञ्च सङ्ग्रहः। तथाहि नरकादिसाधनतया पापकर्म्म श्रवणात् ततो निवृत्तिर्भवति,प्रायश्चित्तादिना च संजात, पापानां विनाशस्ततो निष्पापतया स्नानादिसाधनता सहकारेण स्नानाद्युत्पत्तिरिति, एवं यथा शास्त्रोपात्तदायादि धनद्वारा कर्म्मानुष्ठानेन विलक्षणधर्म्मोत्पत्तिरिति; तेषां परम्परया धर्म्मार्थकत्वं। तथाच स्मृतिः,'तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते, ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मण इति। तथा याज्ञवल्क्यवचनं, न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः। श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यत इति। तत्त्वं तात्पर्य्यविषयीभूतमर्थं वक्तीति वचधातोः शब्दोऽयं, तत्त्वमित्यत्र द्वितीयायां

पूर्णैकादशिका तथा। त्रिस्पृशैकादशी चैव दशम्यासंयुता सदा। नोपोष्या सा तु संक्षेपोद्दशमी नियमास्तथा। एकादश्याञ्च सङ्कल्पः श्रीशपूजा विवेचनं। षट्त्रिंशदुपचारादि जपपर्व्वनिरूपणं। द्वादशीनियमास्तद्वदुपवास समर्पणं। पारणायास्तथा कालः सङ्कटे जलपारणं। तुलसीमहिमा तत्र तथा रुद्राक्षधारणं। स्वदत्तदेवनैवेद्याद्युपयोगः स्त्रियास्तथा। श्राद्धपिण्डादनन्तत्र कृशादिव्यवस्थागता। त्यक्तुलसोपयोगश्च रजःसूतकिनोर्व्रतं। उपवासानुकल्पश्च

व्यापारानुबन्धिविषयित्वमर्थं, आख्यातस्य कृति भविष्यत्सामीप्यरूप वर्त्तमानत्वञ्चार्थः, भविष्यत् सामीप्यञ्चाव्यवहितोत्तरत्व। यद्वा वचधातो र्निरूपणमर्थं, निरूपण ज्ञानानुकूलशब्द, विषयित्व द्वितीयार्थं, तस्य धात्वर्थैकदेशे ज्ञानेऽन्वय। तेन स्मृतितत्त्वविषयकशब्दानुकूला व्यवहितोत्तर कृतिमान्, स्मृतितत्त्वविषयकज्ञानानुकूलशब्दानुकूलाव्यवहितोत्तर कृति मान् वा रघुनन्दन इत्यर्थ। यद्यपि पूर्व्वं मङ्गलाचरण स्मृतितत्त्वनिरू पणप्रतिज्ञानञ्च कृत तथापि विघ्नबाहुल्यशङ्कया पुनर्मङ्गलाचरण, पुन प्रतिज्ञा च एकादशीतत्त्वनिरूपणग्रन्थस्य स्मृतितत्त्वनिरूपण ग्रन्थान्तर्गतत्व ज्ञापनेन स्मृतितत्त्वश्रवणेच्छो शिष्यस्य एकादशीतत्त्वश्रवणप्रवर्त्तनाय। ननु, इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्व वक्ष्यामि यत्नत इति मलमासतत्त्वारम्भे प्रतिज्ञातत्वादेकादशीतत्त्वस्य स्मृतितत्त्वान्तर्गतत्व पूर्व्वं ज्ञातमेवेतिचेत्, तथापि प्राक् प्रतिज्ञात यत्स्मृतितत्त्वान्तर्गतमेकादशीतत्त्व तदेवेदानी निरूप्यत इति ज्ञापनार्थं पुन प्रतिज्ञाकरणमिति। (२) अज्ञानेति अज्ञान मिथ्याज्ञानमात्मनो देहाद्यभिमानरूप, वेदान्तसम्मता माया वा तदेव तिमिर तद्भूमित्व हरिपादनखत्विषो ध्यानादियोगेन, त्विट्पदेन प्रका शकतासाम्येन ज्ञान वा लक्ष्यते, एतेन हरिचरणध्यानादि, संसारमूला ज्ञाननिरसनद्वारा मोक्षार्थमवश्य कर्त्तव्य स्मृतितत्त्वज्ञानमपि चित्त शुद्ध्यादिद्वारा हरिभजनानुकूल्येन ज्ञानसाधनद्वारा मोक्षार्थमिति प्रयो जनञ्च दर्शित। अतएव पुन पुनरेव कृष्णप्रणाम कृत। अन्यत् पलत्वा

तथैवोद्व्यवस्थितिः। एकभक्तं तथा नक्तं हविष्यद्रव्यनिर्णयः। छिन्नधान्यस्य भक्ष्यत्वं प्रातिनिध्यविवेचनं। चान्द्रायणादौ ग्रासानां परिसंख्याव्यवस्थितिः। पारणानियमः पानेत्वपामनशनाशनं। व्यवस्था शयनादीनां संकथ्यन्ते जगत्पतेः। (२)

अथैकादशीव्रतं। तत्र वराहपुराणं। एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने। शुक्ले वा यदि वा कृष्णे

धिकरणन्यायादिना प्रसङ्गतः, प्रसङ्गसङ्गतेरस्य एकादशीतत्त्वेऽप्यन्वयः। मलमासादि व्यवहारतत्त्वादिग्रन्थेन कतिपयधर्म्मतत्त्वे व्यवहारतत्त्वे च ज्ञाते तदुत्कर्षसम्बन्धेन ख्यातस्यैकादशीतत्त्वस्य निरूपणादिति भावः। यद्यपि अज्ञानतिमिरध्वंसित्वं हरिवयवमात्रस्य तथापि भक्त्यातिशयेन पादनखेत्युक्तं, प्रणम्येत्यत्र नत्यर्थः स्वापकर्षबोधकव्यापारः प्रशब्देन भक्तिश्रद्धातिशययुक्तत्वद्योत्यते स्वपद कर्त्तृपरं अपकर्षश्च अयमस्मादपकृष्ट इति प्रतीतिसाक्षिकोऽवधिमान् गुणविशेषः विशेषत्वञ्च वैजात्यं, एवञ्चापकर्षस्यावधिमत्त्वेन तदन्वितावधितायवाचक कर्म्मपदसाकाङ्क्ष स्वापकर्षबोधक व्यापारार्थकक्रियापदं, ततश्चावधित्व द्वितीयार्थं, तस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थतावच्छेदकघटकापकर्षेऽन्वयात् निखिलेश्वर निष्ठावधित्वनिरूपकस्वापकर्षबोधक व्यापारानन्तरं स्वसमान कर्त्तृकैकादशीतत्त्वनिरूपणानुकूल कृतिमान् श्रीरघुनन्दन इति बोधः पर्य्यवसितः। एतेन धात्वर्थतावच्छेदकक्रियाजन्य फलस्य स्वापकर्षबोधस्य पुरुषान्तरनिष्ठत्वेन तस्य कर्म्मतापत्तिरिति निरस्तं। नत्यर्थकधातुस्थले व्युत्पत्तिवैलक्षण्यादिति सङ्क्षेपः। प्रतिषिध्यते प्रतिषेधः। तत्र व्रतलक्षणप्रसङ्गे पङ्कसम्मार्ज्जनं पङ्कसम्मार्ज्जनन्यायः। नति स्मृतौ कर्त्तव्ये तत्र स्मृतिर्ध्यानं विष्णुनामानि उच्चार्य्याणि संकल्पविषयो व्रतमिति लक्षणं। एकादशीव्रतमेकादश्युपवासव्रत नित्यं काम्यञ्च सकथ्यन्ते सम्यक्विचारेण निरूप्यन्ते। (२) अथैकादशी व्रतमिति अथशब्द आनन्तर्य्यार्थं, व्यवहारतत्त्वनिरूपणानन्तरमिति पर्य्यवसित। एकादशीपदमेकादश्युपवासपरं तदात्मकं व्रतमिति समु-

तद्व्रतं वैष्णवं महत्। महत्त्वमाह। यदीच्छेद्विष्णुनावासं पुत्त्रसम्पदमात्मनः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। एतद्विद्धन् सुघोराणि हन्ति पापानि पार्थिव। यो गृहीत्वा व्रतं मोहादेकादशीदिने नरः। न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत्। अत्र, एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिण इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरं,

---

इत्यर्थः, निरूप्यत इति पूरणीयं एतादृशं प्रतिज्ञाफलं, शिष्यावधानं श्रवणञ्च शिष्यशुश्रूषा। तत्रेति तत्पदं एकादशीव्रतपरं बोधकत्वं सतस्यर्थः, तस्य वराहपुराणेऽन्वयः तद्व्रतमिति तस्य व्रतं भवति निराहारत्वमेव व्रतं भवतीत्यर्थः। यदीच्छेदिति तथाच विष्णुलोकवासादि पुण्यजनकत्वं सुघोरपापबहुलनाशकत्वञ्च महत्त्वमित्यर्थः। गृहीत्वा आरभ्य संकल्प्येति यावत्, आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोरिति वचनात्। न समापयते चरमकालपर्य्यन्तं नाचरतीत्यर्थः। एतच्च निरतिशयपापाय अकृतसंकल्पस्याप्येकादशीव्रतानाचरणे पापश्रवणात्। यद्वा गृहीत्वा आरभ्य न समापयते द्वादशीदिनकृत्य पारणादिकं न कुर्य्यादिति। निराहारपदमिति, एकादश्यामिति वाक्यसहकारेणेति शेषः, तद्युक्तेति एकादशीयुक्तदिनसम्बन्ध्यहोरात्राभोजनपरमित्यर्थः। एतेनैकादश्या यत्र दिवसमात्रसम्बन्धो न तु रात्रौ तत्र तद्युक्तत्वस्याहोरात्रेऽसत्त्वेपि न क्षतिः। एकादशीदिनसम्बन्धित्वमेकादश्यामित्यनेन लभ्यते, तदन्वयश्चाहोरात्राभोजने, इत्थेकादशीयुक्तदिने उपवासलाभ इति, तत्रैव अहोरात्राभोजन एव, लक्षणापसङ्गात् स्वारसिकलक्षणाप्रसङ्गात्, उपवासपरत्वं उपवासवत् परत्वं, न लक्षणा न स्वारसिकलक्षणा किन्तु निरूढलक्षणेत्यर्थः निरूढत्वञ्च अनादिप्रयोगसिद्धत्वेन शक्तितुल्यत्वं, सामान्यशब्दस्य सामान्यधर्म्मावच्छिन्नशक्तपदस्य विशेष तात्पर्य्यकत्वात् विशेषधर्म्मावच्छिन्नेतात्पर्य्यग्राहकनिरूढलक्षणया विशेषधर्म्मावच्छिन्नबोधकत्वात्। नास्त्याहारो यस्येति विग्रहवाक्येन निरा-

किन्तु तद्युक्ताहोरात्रभोजनपरं तत्रैवोपवासपदव्यवहारात्। न च वैपरीत्यं उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशब्दस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात्। तथाच कात्यायनः। नित्योपवासी यो मर्त्त्यः सायं प्रातर्भुजि-क्रियां। सन्त्यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे। सायंप्रातरिति रात्रिन्दिवोपलक्षणं। मुनिभिर्द्विरशनं-

---

हारपदं आहाराभाववत्परं समस्तपदस्य विशिष्टार्थे शक्तिस्वीकारादुपवासपरत्वञ्च, निराहारत्वविशेषधर्म्म इत्यपि व्यक्ती भविष्यति, समस्तपदस्य शक्तिस्वीकारे तस्य पदत्वस्वीकार एव बीजं। तदस्वीकारे तु निराहारपदघटकनिर्पदस्याहाराभाववति निरूढलक्षणास्वीकारात् समासस्य च तादृशार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वं सामान्यधर्म्मावच्छिन्ने निरूढलक्षकपदस्य विशेषधर्म्मावच्छिन्नेऽपि लक्षणाया निरूढत्वात्। नच निराहारपदस्य उपवासपरत्वेऽपि एकादशीपदस्य तद्युक्तदिनपरत्वावश्यकत्वे एकादशीयुक्तदिनमात्रे निराहारत्वान्वये अर्द्धयामस्यैव उपवासलाभ इति, कथं निराहारपदस्य उपवासपरत्वमिति वाच्य, केवलनिराहारत्वस्य व्रतत्वाभावेन तद्व्रत वैधत्व मदादित्युक्तबाधापत्तेः। एकादशीयुक्तदिने उपवास कुर्य्यात्, आहारं वर्ज्जयेदिति विभिद्य कल्पनापत्तेश्च, नचैकादशीपदस्य तद्युक्तदिनपरत्वे तस्मिन्नपि लक्षणेति वाच्यं, गुणवाचक शुक्लादिपदस्य गुणिपरत्ववत् एकादशीवाचकपदस्य तद्युक्ते लक्षणाया निरूढत्वात्। यद्वा निराहारपदं निराहारपदघटकाहारपदं, उपवासपरं उपवासघटकाहोरात्रावच्छिन्नभोजनद्वयपरं, एवञ्चाहारपदं सामान्यपदं तस्य विशेषपरत्वं अहोरात्रावच्छिन्नभोजनद्वयपरत्वं स्फुटमिति। ननु उपवासपदस्य निराहार एव शक्तिः, नत्वहोरात्रावच्छिन्नभोजनाभावे, इत्यतोऽहोरात्रावच्छिन्नभोजनाभावपरत्वमुपवासपदस्याह, तथा चेति, नित्योपवासी साय प्रातर्भुजिक्रिया वर्ज्जयेदित्यन्वयं य इति पदद्वयं उपवासपदस्य साय प्रातर्भोजनाभावपरत्वे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यमशान्त्

प्रो॰ ॰ ॰ ।वग्राणा मर्त्त्यवासिनां नियं। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तरिति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात्। अतएव खण्डतिथेरप्यहोरात्रत्वकीर्त्तनं अहोरात्रसाध्यकर्म्माङ्गत्वार्थं। तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितोरविः। तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं। सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितोरविः। तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं। शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितोरविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितोरविः। तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं विना प्रायो न सम्भवति अतएव

बोधानुपपत्तिश्चेत्तत्र कृपाले हरिवासरे यो मर्त्यो मरणधर्म्मकोऽतएव मतिमान् प्रेक्षावान् विप्रः साय प्रातर्भुक्तिक्रिया वर्ज्जयेत् स नित्योपवासीत्यन्वय, यत्पदात्तत्पदाध्याहार यस्तत्पदानुक्तौ सायप्रातर्भुजिक्रियां वर्ज्जयेद्विप्रो नित्योपवासीत्यन्वयो न सम्भवति, आख्यातार्थस्य धर्म्मितावच्छेदक विधेयान्वये व्युत्पत्तिविरोधात्, स नित्योपवासीत्यत्र तत्पदस्यैकादश्यवच्छिन्नसाय प्रातर्भोजनाभावत्वपरत्वमुपवासपदस्योपवासपदार्थपरं एकादश्यवच्छिन्न साय प्रातर्भोजनाभाव विशिष्टे नित्योपवासपदार्थस्यतोऽभेदान्वये उद्देश्यतावच्छेदकं तादृशभोजनाभाव विधेयतावच्छेदकस्य नित्योपवासपदार्थस्याभेदान्वयः, एकविशिष्टेऽपरविशिष्टान्वये तथा व्युत्पत्तेरसङ्गतत्वात्, तत्र चैकादश्यवच्छिन्न साय प्रातर्भोजनाभावत्वे प्रत्यवाय जनकीभूताभाव प्रतियोगित्वरूप नित्यत्वस्यावच्छेदकतापर्य्याप्ति, धर्म्मितावच्छेदकपारतन्त्र्येण भासते, तथैवोपवासपदार्थतावच्छेदकत्व एकादश्यवच्छिन्नत्वोपलक्षिते साय प्रातर्भोजनाभावत्वमात्रे भासते तथा व्युत्पत्ते सिद्धान्तसिद्धत्वात्। तथाच साय प्रातर्भोजनाभावत्वानवच्छिन्नस्य उपवासपदार्थत्व प्रमाणसिद्धमिति। सम्प्राप्ते दशमीवेधादिरहिते हरिवासरे एकादशी द्वादश्यन्यतरयुक्तदिने, एकादशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुन, विमिश्रा-

गृह्यपरिशिष्टे युग्माग्नीत्यभिधाय तिथ्योर्युग्मं महाफल-मित्युक्तं अस्य प्रयोजनन्तु तिथेःखण्डविशेषनियमनं । स्वतिथ्या कर्म्मानिर्व्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुप्रवेशेना-होरात्रसाध्योपवासाद्याचरणञ्च । एवञ्च प्रातःकाले तत्ति-थ्यलाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः अहोरात्राभोजन-रूपस्य तस्य प्रातरारम्भार्हत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि प्रात.सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेदित्युक्तं । अत्र कर्म्मणस्तावदपूर्व्वजनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं । तिथ्यादेर्गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वमाह गर्गः । तिथिनक्षत्र-वारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमा इति प्रधानस्य विधेय कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, एवञ्च निराहारपदस्योपवासपरत्वेन कालस्याधिकरणत्या-

---

त्वापि कुर्व्वीत न दशम्यायुतां क्वचिदित्यादि वक्ष्यमाणवचनात् । रात्रिदिनोपलक्षण रात्रिदिनपर सार्द्धप्रहरयामान्तरित्वनेन रात्रेः पञ्चमुहूर्त्तानन्तर महानिशात्वेन भोजननिषेध, अतएव सर्व्वत्र वचने एकादशीपदस्यैकादशीयुक्तदिन परत्वादेव । सा सूर्य्योदयसम्बन्धिनी तिथि तिथिविहित कार्य्योपयोगिनी, एतच्च पूजाद्यभिप्रायेण अहोरात्र अहोरात्रव्यापतुल्या एतच्चाहोरात्रसाध्योपवासयोग्यत्वाय, तत्तद्विहिततिथिबोधकपदानां तत्तद्वागयुक्तदिनपरत्व बोध्यम्, ह्रासवृद्धी तिथे स्वल्पकाल सम्बन्ध बहु काल सम्बन्धो अभावव्याप्त्यस्थलतत्तत्तिथिविषयवृद्धौ न कारणं न कर्म्मणि नियामकौ, वेदाः प्रमाणमितिवदेकत्वाविवक्षयाकारणमित्येकवचननिर्द्देश तिथ्योर्युग्ममिति एतयोरित्यर्थः युग्म योगः, महाफलं तत्तत्तिथिद्वय विहित कर्म्मजन्यपरमापूर्व्वसाधनं एतत्पदेन युग्मादिपदाहृत्या वा तत्तत्तिथिद्वय परामर्शः । युग्मक्रमेण तत्तत्तिथीर्निर्द्दिशति, युग्माग्नीत्यादि, तत्र युग्मञ्च अग्निश्च युग्माग्नी कृतञ्च भूतञ्च कृतभूते युग्माग्नी च कृतभूते च युग्माग्निकृतभूतानीति विग्रहेण युग्मद्वयलाभः । अपूर्व्वजनकत्वेन

यन्नैकादशीलक्षणमतिथावश्च भोजनं किन्त्वेकादश्यामिति विहितैकादशीयुक्ताहोरात्राधिकरणपरं। (२) अथ कलञ्जाधिकरणं। तत्र श्रुतिः, न कलञ्जं भक्षयेदिति, कलञ्जभक्षणा-

---

अपूर्वद्वारा फलजनकत्वेन प्राधान्यं साक्षादपेक्षणीयत्वं, अन्यथा फलाभावः स्यादितिभावः। गुणत्वेनसाक्षादसाधनत्वेसति साधनत्वेन साधनतावच्छेदकघटकत्वं नेति यावत्। क्वचिदुपवासादिस्थले पूजादिस्तिथिकर्त्तव्येऽपि समाप्तिसम्भवात्तत्त्वोपलक्षणता, उपवासादिस्तत्रासम्भवादेवोपलक्षणत्वकल्पनादितिभावः। उपलक्षणत्वं कर्म्मकालाव्यापकत्वे सति कर्म्मकालवृत्तित्वं। अङ्गत्वेन प्रधानजन्यफले परम्परया उपयोगित्वेन, तथाच तिथिपदं कर्त्तव्यतिथियुक्तदिनपरमितिभावः। (१)

अधिक्रियते विचारनिर्णयौ क्रियते यत्तदधिकरणं, तस्याङ्गानि पञ्च, यथाह भट्टः, विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं। अत्र यमधिकृत्य विचारः सविषयः, तत्र विप्रतिपत्त्या संशयो विशयः, विरोधिवादिनो मतं पूर्व्वपक्षः, वादिनिरासकवाक्यमुत्तरं तत्रायामाणरक्षयनिरासेनोपसंहारो निर्णयः। न कलञ्जं भक्षयेदिति श्रुतिः, स्वर्गकामोयजेत, इत्यादौ लिङर्थस्य कार्य्यस्य यागादावन्वये यागे इष्टसाधनताज्ञाने योग्यता-ज्ञानविधया हेतु-रन्वय-प्रयोजकरूपस्य योग्यत्वात्, कार्य्यान्वय प्रयोजकरूपञ्च काम्यस्थले इष्टसाधनत्वं नित्यसन्ध्यावन्दनादौ नित्यत्वं प्रत्यवायजनकोन्नताभावप्रतियोगित्वरूपं घटादौ जलाहरणाद्यन्वये छिद्रेतरत्वमिव इष्टसाधनत्वादिरूपयोग्यता ज्ञानमपि अन्येनैव स्वीकार्य्यं * प्रमाणान्तरासन्निधानात्। तत्रच, इष्टसाधनत्वान्वये फलपर्य्यन्तस्थायित्व-फलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वान्यतरयोग्यता, यागे च कालान्तरभाविस्वर्गरूपफलपर्य्यन्तस्थायित्वस्याभावात् अपूर्व्वरूपव्यापारस्य प्रागज्ञानाच्च प्रथमतः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वान्वयासम्भव इति, कार्य्यत्वेन कार्य्ये लिङःशक्तिः, कार्य्यविशेषघटादौ शक्तिग्रहात् योग्यतावलात् विधिजन्यशाब्दबोधे कार्य्यत्वेनापूर्व्वं भासते

---

* स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ तत्र शाब्दघटकपदैरेव, अन्यथा वाद्यमिष्टसाधनत्वादिरूपयोग्यता ज्ञानस्य कुतोलाभः। नापदार्थः शाब्दबोधे भासत इति नियमादित्यभिप्रायः।

भावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादाना-न्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणा-

---

समानप्रकारत्वेन शाब्दबोधं प्रति शक्तिग्रहपदार्थोपस्थित्योर्हेतुत्वात्, एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्गकामकार्य्यमिति प्रयन्ततोऽन्वयबोधः । तत्र कार्य्यं लिङर्थं तत्र कार्य्यस्य यदि साध्यत्वलिङर्थकदेशे कार्य्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वर्गकामाऽन्वयं यदि च धर्म्मत्वरूपकार्य्यत्वमेव लिङ्पदार्थतावच्छेदकं लाघवात् तदा लिङर्थधर्म्मे साध्यता सम्बन्धेन स्वर्गकामान्वयं, स्वर्गकामकार्य्ये च यागस्य जन्यतासम्बन्धेनान्वय इति, यागजन्यं स्वर्गकामकार्य्यमित्यन्वयबोधः । विषयत्वस्य जनकार्य्यकत्वात् यागविषयकस्वर्गकामकार्य्यमित्यभिलापः क्रियते, वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यशक्त्या कृतिरपि लिङोऽर्थं कृतौ स्वर्गकामस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयं कृतेश्च कार्य्ये साध्यतासम्बन्धेनान्वयः। तेन स्वर्गकामकृतिसाध्यं यागविषयकं कार्य्यमित्यन्वयः, कृतिसाध्यत्वज्ञानं विना विधिवाक्यस्य प्रवर्त्तकत्वानुपपत्ते । निषेधस्थले च आख्यातार्थकृतिर्नविवक्षिता कलञ्जभक्षणाभावादौ तत्कार्य्ये च प्रवृत्तिसाध्यतानङ्गीकारात् किन्तु प्रवृत्तिमतएव साध्यतासम्बन्धेनान्वय इति। अनन्तरञ्च यागविषयककार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् विधिवाक्येन यागे स्वर्गकामकृतेः साध्यता सम्बन्धेनान्वयबोधः स च श्रौपादानिकबोध इत्युच्यते, इदानीं कार्य्यत्वेनापूर्व्वोपस्थित्या स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिपूर्व्वरूपव्यापारोपधायकत्वज्ञानाधीनेष्टसाधनत्वरूपयोग्यताज्ञानसम्भवादिति प्रभाकरमतम् । तन्मते निषेधवैदिकवाक्ये "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ लिङर्थकार्य्ये कलञ्जभक्षणाभावस्यान्वयात् कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यन्वयबोधो-भवति, नित्यनिषेधस्थले," तैःपण्डापूर्व्वस्वीकारात्, ततश्च कलञ्जभक्षणाभावे साध्यतासम्बन्धेन कर्त्तुरौपादानिकं शाब्दबोधं, कलञ्जभक्षणाभावं प्रवृत्तिमत्पुरुषीय इत्याकारको जायते । अत्र च कार्य्यतान्वयप्रयोजकरूपयोग्यता, प्रत्यवायजनकप्रतियोगिकाभावत्वं तज्ज्ञानं योग्यताज्ञानतयापेक्षितं

द्वयतः कुतश्चित् कारणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सक्रद्वृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति, किन्तु

कलञ्जभक्षणाभावे तज्ज्ञाने सति कलञ्जभक्षणं प्रत्यवायजनकत्वं ज्ञायत इति ततो निवृत्तिः। न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति न्यायात् कथं नञर्थभावेन तत्र लिङर्थकार्य्यस्यान्वय इति वाच्यं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नञर्थस्यान्तराजत्वापि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्वचिदनुपबोधस्वीकारात्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कर्त्तृविशेषाश्रवणात् कर्त्राकाङ्क्षायां प्रवृत्तिमान् अध्याह्रियते भक्षणप्रवृत्तिरहितं प्रति, निषेधवैफल्यादिति। अत्र निषेधस्य सार्व्वकालिकत्वयुक्तिप्रदर्शनेन तद्वैलक्षण्यमेकादश्यां दर्शयितुमाह तवेत्यादि, निषिध्यमानक्रियायां कलञ्जभक्षणादौ प्रवृत्तिमतः प्रवृत्तियोग्यतावतः, यथा श्रुतार्थे निषिध्यमानक्रियायां प्रत्यक्षभावद्वारा तत्क्रियारहितस्य साध्यतासम्पादनस्य वक्ष्यमाणस्यासङ्गत्यापत्तेः। योग्यता च न सामग्री, तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनग्रभावात्, किन्तु प्रवृत्त्यसाधारणकारणं तत्कार्य्यताज्ञानादि, वस्तुतस्तु प्रवृत्तिपदं यथा श्रुतमेव न हि प्रवृत्तिमात्रेण कलञ्जभक्षणादिनिष्पत्तिः, किन्तु प्रवृत्तिपरम्परया साधनसम्पत्त्या, तथाच भक्षणस्वरूपयोग्यप्रवृत्तिमन्तं निषेधविधिर्भक्षणोपधायकप्रवृत्तिं प्रतिरुध्य निवर्त्तयित्वा भक्षणाभावं सम्पादयति। तत्र क्रियायामिति सप्तम्या अनुकूलत्वमर्थः न तु विषयत्वमन्यथा दिवसं विषयीकृत्य प्रवृत्तिमतो दैवात् कलञ्जभक्षणेनिषेधादावनधिकारापत्तेः * केचित्तु प्रवृत्तिमतः व्यापारवत इत्यर्थः, तेन मनसा तु प्रवृत्तस्य इत्यादिकारिकासङ्गतिरित्याहुः। निषेधविधावधिकारात् नियोज्यत्वात् निषेधवाक्याधीनकलञ्जभक्षणाभावे स्वकार्य्यताज्ञानादिसत्त्वादिति यावत्। यद्वा अधिकारात् निषेधानुपालननियमनदीयत्वात्, तस्यामिति निषिध्यमानक्रियायामित्यर्थः, निवृत्तिरप्रवृत्तिः, नह्यतीति न निवर्त्तयतीत्यनेनान्वयः, कुतश्चित्कारणात् कलञ्जभक्षणादि

* अन्यादिभक्षणं विषयीकृत्येति यत्र अन्यमन्नभक्षणे प्रवृत्तिरस्ति न कलञ्जभक्षणे परन्तु अप्रमित्रित कलञ्जं भक्षयति तत्रान्नभक्षणविषयिणी या प्रवृत्ति सा निषिध्यमानक्रियानुकूला भवति न तु निषिध्यमानक्रियाविषया।

भक्षणप्रवृत्तिसत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति। (४) नहि कलञ्जभक्षणमुपक्रम्य यावत्कालं तद्भक्षयति, अतस्तदितरकाले तन्निवृत्तिः सिद्धैवेति विफलोविधिः। ननु नासौनिवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेरिति, सत्यं प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्नुवन् प्रागभावएव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते, नतु प्रवृत्तिरपि

प्रवृत्त्यनुकूल यत्किञ्चित् वस्तुविरहात्। प्रतियोगिकारणविरहस्यैवाभावकारणत्वात्, निषेधो निषेधवाक्य, प्रवृत्तिसत्तामात्रमितिमात्रपदेन सूचित्वा दिव्युदासः (४) नहीति अन्यथेत्यर्थः। तदितरकाले भक्षणादितरकाले विफलोविधिः स्यादितिशेषः। आशङ्कते। ननु नासौ निवृत्तिरिति, असौ, निवृत्तिः सिद्धैवेत्युक्त निवृत्तिशब्दार्थो न निवृत्तिः प्रयत्नविशेषः, निवृत्त्यनुपपत्तेरिति, तथाच कथं निषेधवैफल्यमितिभावः। अम निराकृत्य समाधत्ते सत्यमितिप्रवृत्त्युपाधिना प्रवृत्तात्मकोपाधिना निषिध्यमाण क्रियोपधायकप्रवृत्त्या, प्राप्नुवन्निति, सम्भावनायां शतृप्रत्ययः। तथाच प्रागभावस्य सामग्रीनाश्यतया यदिकलञ्जभक्षणे प्रवृत्तिः स्यात् तदा तत्प्रागभावो नश्येदिति सम्भावनाविषय इत्यर्थः। यद्वा प्रवृत्तिकालमपेक्ष्य भविष्यत्त्व शतृप्रत्ययार्थः प्रवृत्त्युपाधिजन्यप्रवृत्त्युत्तरकालीननाशो तत्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः। प्रपूर्व्वापधातुना उत्पत्तिरुच्यते उत्पत्तेश्च प्रतियोगिताश्रयत्वमपि शतृप्रत्ययार्थः, प्रवृत्तिघटितसामग्रीनाश्यतावच्छेदकप्रागभावत्वाश्रय इति यावत्, एतत् कथनञ्च प्रवृत्त्यभावसाधारतायद्वार्थं व्यतिरेकसहचारप्रदर्शनार्थं संसर्गाभाववाचिना निषेधवाक्यस्य नञा निवृत्तिर्बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः, प्रवृत्तिनिराकरणात् प्रवृत्त्यभाव द्वारानिवृत्तिरुच्यते, निवृत्तिशब्देन प्रागभावएवोच्यते। तथाच निद्रादिकाले सहजत एव भक्षणप्रागभावसत्त्वान्निषेधवैफल्य स्याद्यदि प्रवृत्तिरधिकारिविशेषणं न स्यादिति भावः। ननु प्रवृत्त्युत्तरकालीन निवृत्तिरेव निषेधवाक्यस्य नञा लक्षणीया, तथाच तत्र साध्यतासम्बन्धेन

अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गं । (६) तस्मान्निषेधविधिषु काकवन्नोदेवदत्तस्य गृहा इत्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं, न पुनर्निमित्तान्तरवत् सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः, नैमित्तिकश्राद्धादावमावस्या-

---

नुष्ठानाधीनत्वादेव, नाङ्गं नाधिकारिविशेषणं, (६) तस्मादिति, निषेधनियोगानां प्रवृत्त्यसाध्यत्वात्, इदञ्च तटस्थत्वेनेत्यत्र हेतुः, यद्वा उपसंहरति तस्मादिति, प्रवृत्तेरधिकारिविशेषणत्वाभावे निषेधवैफल्यादित्यर्थः । इदञ्च विशेषणीभूतायाः इत्यत्र हेतुः । तटस्थत्वेन उपलक्षणत्वेन, अन्यथा विशेषणविधया निविष्टत्वे विशेष्यानुयिनानुयित्वं विशेषणत्वमितिनियमेन प्रवृत्तिविशिष्टस्य साध्यतासम्बन्धेनान्वये तत्र विशेषणीभूतप्रवृत्तेरपि साध्यतासम्बन्धेन कलञ्जभक्षणाभावेऽन्वये निषेधस्याप्रमाण्यापत्तिः, विशेषणीभूतायाश्चावर्त्तकीभूतायाः, यद्यपि दण्डी कुण्डलीत्यादौ दण्डसमानकालीनत्वस्य कुण्डलादावनवगाहनेन दण्डस्य विशेषणत्वं तथापि प्रवृत्तेः समानकालीनत्वस्य कलञ्जभक्षणाभावादौ धर्म्मि-पारतन्त्र्येण भाने विशेषणत्वसम्भवः, तथापि साध्यतादिसम्बन्धेन विशिष्टस्यान्वये विशेषणस्य साध्यतादि सम्बन्धेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेरुपलक्षणत्वमुक्तं, न पुनरिति न वेत्यर्थः । निमित्तान्तरवत् आवश्यकविहितकर्म्मण इव शास्त्रार्थसिद्धिः, प्रत्यवायानुत्पत्तिरूप-शास्त्रबोधितफलसिद्धिः, निषेधस्य सकृदनुपालनेन नैव प्रत्यवायानुत्पत्तिरित्यर्थः । आवश्यकेति विशेषणात् काम्यानां नैमित्तिकानां कामनाभेदेन पुनरनुष्ठानमस्ति किन्तु तत्रापि यत्र विशेषबाधोऽस्ति तत्र स्नानादौ न पुनः पुनरनुष्ठानं । नच नित्यसन्ध्यावन्दनादौ ब्रह्मलोकादिप्राप्त्यादिकामनया न कथं पुनः पुनरनुष्ठानमिति वाच्यं नित्यकर्म्मणो यदार्थयादिकं फलं श्रूयते तद्गुणफलमिवानुषङ्गिकमिति न तदर्थं पुनः क्रियारम्भः, तथोक्तं नित्यक्रियां तथाचान्येह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमिति, विहितनित्यक्रियायाः सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिरित्यत्र युक्तिमाह नैमित्तिक इति विधिगौरवापत्तेरिति अमावस्याकालं व्याप्य श्राद्धं कुर्व्वीतेत्यत्र

वच्छिन्नजीवनस्याधिकारिविशेषणस्यैकत्वात् सकृत्करणेनैव शास्त्रस्य सफलकत्वं, नैकामावास्यायामेव पुनःपुनः क्रियापरत्वं विधिगौरवापत्तेः। नहि तत्र सकृत्करणमेव शास्त्रं विना सिद्ध्यति। अतएव स्मृति, यथा, अब्देनैवाब्दियं कर्म्म मासेनैव च मासिकं। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं नचैकत्र क्रियाद्वयं। एकस्याः क्रियाया एकदा वारद्वयविधानं न युक्तमिति हलायुधः। अमावास्याभेदेन पुनस्तदवच्छिन्न जीवनभेदादधिकारावृत्त्या शास्त्रार्थोऽप्यावर्त्तत इति, (७) एतन्न्यायमूलकमेव व्याख्यातृवचन-

---

विधितात्पर्य्यकल्पने गौरवापत्तेरित्यर्थः, न चात्रविधिद्वैकल्पमस्तीत्याह न होति चन्द्रतिथ्यामभेदेनेति, अधिकारभेद एव क्रियाभेदनियम इति भावः। अत्रेदं बोध्यं निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावादौ प्रत्यवायजनकाभावत्वपक्षे कलञ्जभक्षणादौ प्रत्यवायजनकत्वपक्षोभवति स च कलञ्जभक्षणत्वावच्छेदेनैवेति, कलञ्जभक्षणमात्रेऽपि दोषेण सर्व्वदा ततो निवृत्तिरिति, प्रवृत्तेरधिकारिविशेषणत्वमफलं, किन्तु कीटादि व्यावृत्तये, नरत्वादिकमेवाधिकारिविशेषणमुपेयं, नित्यविधिस्थले सन्ध्यावन्दनादौ प्रत्यवायानुत्पत्तिदर्शनरूपसाधनत्वादिपक्षेण सकृदनुष्ठिते प्रत्यवायानुत्पादसिद्धौ प्रयोजनाभावेन न पुनस्तदनुष्ठानं, नित्यकर्म्मणि यत्फलान्तरं तदप्यानुषङ्गिकमिति, न तदर्थमपि पुनरारम्भः, काम्ये दानादौ फलबाहुल्याय पुनः पुनस्तत्क्रियत एव, काम्यमपि वारुण्यादौ गङ्गास्नानादिकं पुनः पुनर्नक्रियते अशक्यत्वानपेक्षत्वादिति, न्यायमतेन, निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावादिजन्यमपूर्व्वं न स्वीक्रियते, किन्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि विध्यर्थतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपं तदभाव एव तथा कलञ्जभक्षणादौ बोध्यत इति, तत्र दैवोदयेन नियमनिष्ठेति।(७) एतन्न्यायमूलकमेवेति, एतद्युक्तिमूलकमेवेत्यर्थः। इति पालनं विधिनिषेधयोर्विधिनिषेधवाक्यप्रतिपाद्यकर्म्मानुष्ठानवर्ज्जनयोः, पुष्प

इयं जीमूतवाहनेन लिखितं, यथा, निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधि-निषेधयोः। तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिः निषेधः कालमात्रके। तिथीनां पूज्यता नाम कर्म्मानुष्ठानतोमता। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते। पूज्ये युग्मादिनेति शेषः। कालमाधवीये वृद्धगार्ग्यः, निमित्तं कालमादाय वृत्ति-र्विधि-निषेधयोः। विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके। तिथीनां पूज्यता नाम कर्म्मानुष्ठानतोमता। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा काल-मात्रमपेक्षते। (८) रविसंक्रान्तौ तु तदुपलक्षितपुण्यकाल एव ग्राह्योविधिवन्निषेधेऽपि, कालान्तरकल्पने गौरवा-

---

तिथिकृत्ये, तिथाविति निमित्तकालमात्रोपलक्षणं, तेन संक्रान्त्यादि-परिग्रहः; तिथ्यादिकर्त्तव्योपवासादेश्च विधिपरवचनप्राप्ततिथिसम्बन्धादुप-लक्षितदिनस्य निमित्तत्व बोध्यं, अहोरात्रादिसाध्यत्वादुपवासादेरिति। तत्र तयोर्मध्ये, कालमात्रक इति मात्रपदं साकल्यार्थकं, पूज्यता युग्मादि-वचनप्राप्तकर्म्माङ्गता, कर्म्मानुष्ठानतः कर्म्मणोऽनुष्ठानं यत्र पूर्व्वाह्नादौ तत्-सम्बन्धात्, यद्वा कर्म्मानुष्ठानतः पूज्यता कर्म्मानुष्ठानविधानतः कर्म्म-योग्यता, निवृत्त्यात्मा अभावरूपः, कालमात्रमपेक्षत इति, निरन्तरमुक्तेरिति-भावः। (८) ननु निषेधस्यकालमात्रापेक्षणे संक्रान्तिस्थले निषिद्धक्रियाया अकरणं संक्रान्त्युपलक्षितदिनमात्रे स्यादित्यत आह, संक्रान्तौ त्विति, कालान्तरकल्पन इति, संक्रमणकालस्यातिसूक्ष्मतया क्रियायोग्यता-भावात्, स्नानदानादिकालविशेषस्य पुण्यत्वेन विधानात्, तत्कालस्यैवोप-स्थितत्वेन निषेधनिमित्तत्वावधारणात्, कालान्तरकल्पने संक्रान्त्युपलक्षित-दिनमात्रस्य निषेधनिमित्तत्वकल्पने गौरवादिति, पुण्यकालस्याऽपि सं-क्रान्त्युपलक्षितदिनत्वेन प्राप्ततया तदधिककालसम्बन्धकल्पनमेव गौरव-मितिभावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषाय, इत्यत आह, वचना-भावाच्चेति, बाधकमप्याह, प्रत्युतेति; कालान्तरे निषेधानुपालने बाधकं,

हचनाभावाच्च। संक्रान्त्युपवासस्य तु व्रतत्वेन भावरूप-त्वान्नावघटितत्वाद्वा उभयथापि, तत्र पूर्व्वे विधेर्वृत्ति-रित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्त्तव्यता, एवमेव गुरु-चरणाः। प्रत्युत एकस्मिन् काले विधियप्रतिषेधयोः प्रतिपादकं कामधेनु-नैयतकालिक कल्पतरु-कृत्यचिन्ता-मणि-हेमाद्रि-वाचस्पतिमिश्र धृतदेवीपुराणं। अतीतानागतोभोगोनाड्यः पञ्चदश स्मृताः। सान्निध्यन्तु भवेत्तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः। व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्य्योपलक्षिते। काले विकलते सर्व्वं ब्रह्माण्डं सचराचरं। पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति। एकधापि कृतं तस्मिन् कोटि-कोटिगुणं भवेत्। धर्म्मादिवर्द्धते ह्यायू-राज्यं पुत्रसुखादि च। अधर्म्माद्व्याधिशोकादि विषुवायन-सन्निधौ। विषुवेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चाक्षयं। एवं विष्णुपदे चैव षड़शीतिमुखेषु च। भोगोव्याप्तिः

सूक्ष्मसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः । (८) वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगोभोग्यः, संक्रमणे रवेरतीतानागतः कालोभोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य इति यावत् । अतएव, पुण्यपापविभागेन

येत्यादि, तस्मिन् संक्रान्ति पूर्व्वापरकाले, विषुवायनसन्निधाविति, अत्र विषुवपदं महाविषुवपरं, वर्षप्रथमत्वात् प्रथमनिर्द्देशः, अयनस्य तत्तुल्यफलत्वात् एकत्रसमासेन लिखनं, अग्रे च विषुवपदं जलविषुवपरं, भोगोव्याप्तिरिति, सूर्य्यस्येत्यर्थः, अतीतानागतो यस्तस्मिन्निति, यत् तत्पदपूरणेन फलितमर्थमाह सूक्ष्मेति, अत्र पुण्यतमत्व अतिशयपुण्य जननयोग्यताप्रयोजकसम्बन्धः, अथवा भोगोलोकानां, अस्यां भूमौ देवदत्तस्य भोग इत्यत्र देवदत्तकर्त्तृकग्रहणविषयस्य जनकत्वमिव, अत्र जनकर्त्तृकातिशयपुण्यकर्म्मनिमित्तत्वं लभ्यत इति, अत्र यत्तत्पदपूरणापेचेत्यतआह, (८) वस्तुतस्त्विति, अतीतानागत इत्यनन्तरं कालपद पूरयित्वा समुदितार्थमाह संक्रमण इत्यादि । तन्निमित्तक इति संक्रान्तिनिमित्तकेत्यर्थः, अत्रायुर्घृतमित्यनेव पुण्यपापजननद्वारा भोगजनकपरं भोगपदं, भुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या वा भोगपदं तज्जनकपरमिति तत्त्वं । दिवा विष्णुपदी विषयमितीति, नच पुण्यायां विष्णुपद्याञ्च प्राक्पश्चादपि षोड़श इति वृहद्वशिष्ठवचनेन विरोध इति वाच्यं, तस्यत्रिंशद्दण्डाम्यूनदिनमानस्थलाभिप्रायत्वात्, पञ्चदशनाड्यस्तु तन्न्यूनदिनमानाभिप्रायेणेति, दिनमानार्द्धस्य पूर्व्वापरगतस्य पुण्यकालत्वे तात्पर्य्यमवेदं बोध्यं, अतीतानागतोभोगोनाद्यः पञ्चदशस्मृता इत्यस्य विष्णुपदीमात्र विषयत्वे, एकधापि कृतं तस्मिन्नित्यनेन पञ्चदश-नाड्यात्मक कालमात्र परामर्शात्तदुत्तरं विषुवायन सन्निधावित्यादिना सकलसंक्रान्त्युपादानविरोधात्, परन्तु उभयतः पञ्चदशनाड़ीनां पुण्यतमत्व, कल्पतरुणाऽपि भोगशब्देन पुण्यतमत्व व्याख्यातं, शातातप-जावालि वृहस्पतिवचनैर्व्वर्त्तमाने तुलामेषे चेयश्चोभयतोदश इति यदुक्तं तत्पञ्चदशनाडीतोऽप्याधिक्याय, एवं मन्दा मन्दाकिनीत्यादिनामकमध्ये त्रिचतुरादि घटिकानां पारमार्थिक पुण्यत्वमुक्तं तदप्याधिक्याय, अतएव देवलेन, यायाः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः

फलमित्युपसंहृतं । यत्तु, अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्ति-र्यदिह भवेत् । पूर्व्वे व्रतादिकं कुर्य्यात्, परेद्युः स्नान-दानयोरिति, तदुपोष्यैव च संक्रान्त्यां स्नात्वा योऽभ्य-र्च्चयेद्रविं । प्रातः पञ्चोपचारेण स कामफलमाप्नुयादिति भीमपराक्रमीयैकवाक्यतया परदिवसीयस्नानदाननिमि-त्तकं प्रागदिनोपवाससंयमरूपव्रतादिपरमन्यथा प्रागुक्त-विरोधापत्तेः । स च काल. क्रियानित्याह, नाड्यः पञ्च-

पुण्यतमा स्मृता इति सामान्यत एवोक्त, एवञ्च देवीपुराणे षडशीति मुखे ऽतीत इत्यादिना षडशीत्यादिषु पुण्यत्वमुक्तं यत् तत्पुण्यतमित्वपि विशेषत्वाय, अयनयोर्यत्पञ्चदशदण्डाधिकदण्डग्रहणं तत्पुण्यतरत्वाय, अह्नि सक्रमणे पुण्यमह्न कृत्स्नमुदाहृतमिति वचनस्वरसात् । विष्णुपद्यां पुण्यतरकालो देवीपुराणेनोक्त, प्राक्पश्चादपि षोडशेति वचनमेव विष्णुपद्यां पुण्यतर कालपर, एवमह्निसक्रमणे पुण्यमह्न कृत्स्नमुदाहृत । रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोरिति वृद्धवशिष्ठवचने कृत्स्नदिनपद कृत्स्नदिनमानपर, पञ्चदशनाडीकथनमपि दिनमानार्द्धाभिप्रायेन, तथाच देवीपुराणवचनैकवाक्यतया कृत्स्नदिनमानमपि सक्रान्तिपूर्व्वापरीभूतत्वेन ज्ञेयमिति चेदत्रोच्यते, अह्निसक्रमणे पुण्यमितिवचन यथा श्रुतार्थमेव, एतदेकवाक्यतया देवीपुराणे, अतीतानागतपञ्चदशनाडी पुण्यत्वकथन दिनमध्यसक्रान्त्यभिप्रायेण, तेन पञ्चदशपद दिवासंक्रान्ति पूर्व्वापरीभूतदिनसम्बन्धिकालपरमिति, सामान्यकालमुक्ता तत्रैव संक्रान्तिविशेषे विशेषकालमाह, यावद्विंशकला भुक्तेत्यादिना, यथा, अतीतानागतौ भोग इत्यस्यातीतोऽनागतश्च भोग इत्यर्थं, एवञ्च क्वचिदतीतो भोग क्वचिदनागत क्वचिच्चातीतोऽनागतश्चेत्युभय, तदेव विवृत भविष्यत्ययने पुण्यमित्यादिना, विष्णुपद्यां विशेषानुक्तत्वात् विनिगमनाविरहेण अतीतानागतोभयग्रहण, अयनयोरधिककाल पुण्यत्व यदुक्तं तत्पञ्चदशनाडीपुण्यत्वाविरोधि, अतीतत्वञ्चात्र संक्रान्त्यव्यवहितपूर्व्वक्षणमारभ्य तत्पूर्व्व पूर्व्वकालीनत्व, अव्यवहित पूर्व्वत्वञ्च तत्तत्सक्रान्ति प्रागभा

दर्शेति, उभयत पञ्चदशदण्डानां पुण्यत्वं दिवा विष्णुपदी-
विषयमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते। सान्निध्यमित्यादिना
तस्यैव कालस्य स्तुतिः, विकलते स्वभावात् प्रच्यवते,
देवी सक्रान्तिकालस्वरूपा दुर्गा संक्रान्त्युपक्रमे देवीपुराण
एव, समायनमृतुर्मासः पक्षोऽहश्च क्रमेण तु। स्थूलसूक्ष्म-
विभागेन देवी सर्वगता विभो, इत्यभिधानात्, कलाकाष्ठा-
दिरूपेण परिणामप्रदायिनीति मार्कण्डेयपुराणाच्च। (१०)
तस्मादमावस्यायां हरितमपि न छिन्द्यादित्यादेर्नि-

स्वाधिकरणसूर्यकिरणावच्छिन्नक्षणप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत् प्रागभावाधिकरणत्व, तेन रात्रिसक्रान्तिस्थले दिवसशेषयामद्वयलाभ, सङ्क्रान्तिदिनपूर्व्वदिवसीयपञ्चदशदण्डव्यवच्छेद, न च रात्रिसञ्चारस्थले सङ्क्रान्त्यव्यवहितपूर्व्वरात्रिक्षणमारभ्य तत्पूर्व्वकालीन पञ्चदशदण्डपरिचयोऽपित्यादिति वाच्य सङ्क्रान्त्यधिकरणरात्रिक्षणभिन्नत्वस्य सङ्क्रान्त्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे निवेशात, तत्र रात्रिपदञ्च दिवसप्रथमसङ्क्रान्तिपूर्व्वक्षण व्यावर्त्तयति, वस्तुतस्तु रात्र्युत्पन्नक्षण सप्रतियोगिरात्रिक्षणभिन्नत्व निवेश्य तेन दिनाद्यक्षणोत्पन्नसंक्रान्तिपूर्व्वपूर्व्वक्षणस्यापि व्यावर्त्तन, एवमनागतत्व सङ्क्रान्त्यव्यवहितोत्तरक्षणमारभ्य तदुत्तरकालीनत्व तदव्यवहितोत्तरत्वञ्च तत्सङ्क्रान्तिक्षणध्वंसाधिकरणसूर्यकिरणावच्छिन्नकालत्व सानधिकरणत्वे सति तत्सङ्क्रान्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्व, तेन क्वचिद्रात्रिसङ्क्रान्तिस्थले तत्परदिवसीयपूर्व्वयामद्वयग्रहण सङ्क्रान्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे सङ्क्रान्त्यधिकरणरात्रिक्षणभिन्नत्वमपि निवेश्य, तेन रात्रिसङ्क्रान्त्यव्यवहितोत्तरक्षणमादाय पञ्चदशदण्डव्यवच्छेद, वस्तुतस्तु स्वाधिकरणरात्रिवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिरात्रिक्षणभिन्नत्व निवेश्य, तेन दिवसचरमक्षणोत्पन्नसक्रान्तिपरक्षणस्यापि व्यावृत्ति, संक्रान्तिक्षणस्य पुण्यत्व दण्डापूपन्यायसिद्धमित्येव रीत्या सर्व्वं परिष्कार्य्यमिति। स्वभावात् प्रच्युतिर्व्विकरण देवीकेत्यनेनाह, सङ्क्रान्त्यादिकालस्वरूपा दुर्गेति स्वरूपत्वमधिष्ठातृत्व परिणामप्रकृत्यादीनां कार्य्यरूपेणोत्पत्ति। (१०)

षेधविधित्वेन कलञ्जभक्षणन्यायात् यावत् कालभावित्वं, निराहारस्य तु वैधोपवासरूपत्वात् व्रतरूपत्वाच्च न तदवसरः, तयोर्भावघटितत्वात्। (११)

अथ व्रतलक्षणं। दीर्घकालानुपालनीयःसंकल्पोव्रतमिति, नारायणोपाध्यायानां स्वरसः। स्वकर्त्तव्य विषयोनियतसंकल्पोव्रतमिति श्रीदत्त-हरिनाथ-वर्द्धमानप्रभृतयः सङ्कल्पस्य भावे मयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधेतु न कर्त्तव्यमेवेति ज्ञानविशेषः। अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानसमित्याभिधानिकाः। वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराहपुराणवचनैनेकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात् एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र-उदाहृत, इत्यादि याज्ञवल्क्याद्युक्तेषु एकभक्तनक्तायाचितभोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्राद्यभिधानाच्च, न सङ्कल्पोव्रतं किन्तु सङ्कल्पविषयतत्तत्कर्म्मैव व्रतमिति। अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनुः। सङ्कल्पमूलः कामोवै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रतानियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः। अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यत

यावत् कालभ ि.त्वमभायस्याकालत्वव्यापकहरितादिच्छेदनाभावपरत्व, अत्र तु एकादश्यां निराहार इत्यादि वचने तु, तदवसर कलञ्जाधिकरणन्याय सहकार, तयोर्निराहारोपवासयो., भावघटितत्वादिति, भावस्य भावघटितस्यापि अनुष्ठानसाध्यत्वात् कलञ्जाधिकरणन्यायस्यलीययुक्तेरभाव। *विधि पूर्व्यतिथौ तत्रैत्यस्य विषयता चेति*, (११) दीर्घकालानुपालनीय, अहरन्यूनकालानुष्ठेयविषयक, पुन पुनरनुष्ठेयविषयकोवा, अभावरूपव्रतस्य भावाङ्गकत्वेन तद्विशिष्टस्य कृतिसाध्यस्वरूपमनुष्ठेयत्वमस्तीति भाव। स्वकर्त्तव्यो विषयो यस्य स सकल्पाश्रय पुरुष नियत सामानाधि

इत्थेवंविषया बुद्धिः संकल्पः, तदनन्तरमिष्टसाधनतयावगते तस्मिन्निच्छा जायते, ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुरुत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः, व्रतानियम धर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः सर्व्वे इत्यनेनान्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्टः। व्रते सङ्कल्पमाह वराहपुराणं। प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकं। नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ। सङ्कल्पो व्रतस्यारम्भ इत्याह राघवभट्टधृतोविष्णुः, व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं। आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतजापयोः। नान्दी श्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया। निमन्त्रणन्तु वा श्राद्धे आरम्भः स्यादिति श्रुतिः। पाकपरिष्क्रियेति साग्नेर्दर्शश्राद्धविषयं तत्रैव तस्याग्न्युद्धरणविधानेन तदग्नि पाकस्यासाधारणत्वात्। संकल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदीपे, प्रातः सन्ध्यां ततःकृत्वा संकल्पं बुध आचरेत्। शान्तिपर्व्वणि, गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा संकल्पयेद्बुधः। देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति। अन्यथा तु वृथा मर्त्त्याः क्लिश्यन्ति

करणस्य सम्बन्धेन नियमविशिष्ट नियमित कालविशेष विषयको वा, एतन्मत इये प्रत्यक्षादिशब्दाना ज्ञानविशेषे तद्विषये च प्रवृत्तिस्ततोव्रतपदस्य निरुक्त सकल्पे तद्विषये च प्रवृत्तिरिति वोध्य, सकल्पे व्रतपदप्रवृत्तौ प्रमाणाभाव सावाल्याह वस्तुतस्त्विति, पादकृच्छ्रादीति तेषां व्रतत्वं मन्वादिप्रसिद्ध मितिभाव। तत्तत्कर्म्मैवेतीति, सकल्पविषयमात्रस्य व्रतत्वे यज्ञादीनामपि व्रतत्वापत्तिरत आह तत्तदिति, मन्वादिशास्त्रकारीयव्रतपदपरिभाषा

स्वल्पमुदय:। यद्वेति पक्षान्तरं। तेन ताम्रपात्राभावे संकल्पमात्रं करणीयं। कल्पतरौ तु यद्वेति नक्तादिव्रतपरं। तदयुक्तं, तत्पदाध्याहारापत्तेः, यत्संकल्पयेत्तद्गृह्णीयादित्यनेनैवोपपत्तौ वाकारोऽवासमद्वैयर्थ्यापत्तेश्च। तथाच कालमाधवीये वराहपुराणं गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वार्य्येवधारयेत्। (१२) यद्यपि व्रतं शास्त्रविहितो नियमः, नियमश्च कामचारस्य विशेषेणावरोधः, यथा अश्राद्धभोजी, अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नियमः, सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते

विषयो व्रतमिति फलितं। संकल्पयेत् सङ्कल्पपूर्व्वकं स्वकर्त्तव्यतयाऽभिलपेत् मनसा संकल्पयति वाचा अभिलपति इत्युक्तेः, संकल्पविधानमित्यादिना अभिलापस्यैव यत्नाच्यत्वाच्च, सङ्कल्पः संकल्पविषयीभूताभिलापः। औडुम्बरं ताम्रं, उपवासपदं व्रतान्तराद्युपलक्षकं, गृह्णीयात् सङ्कल्पयेत् वाचा अभिलपेदिति यावत्। वार्य्येवधारयेदिति संकल्पवाक्यवाच्यमार्थमित्यर्थः, (१२) कामचारस्य रागप्राप्ततया सामान्यतः प्रवृत्तियोग्यस्य विशेषे विशेषधर्म्मावच्छिन्ने, अवरोध. नियतप्रवृत्ति, भावे नियममुद्रा अभावे तमाश्च यथेति, अप्रवृत्तौ प्रवृत्त्यभावे नियमो निरस्त्वं। सति भोजन इत्यनेनासति भोजनेऽश्राद्धभोजनाभावे न दोष इति, अश्राद्धभोजने न नियतप्रवृत्ति, किन्तु श्राद्धमित्येवकारेणाश्राद्धभिन्न श्राद्धमन्नं तद्भोजनाभावेनैयत्यं लभ्यते इत्यप्रवृत्तौ नियम इति। इहैकादश्यांनतमित्यादि एकस्याङ्गकव्रतघटितवाक्ये, गृह्यते विवक्ष्यते, अन्यथा तद्विवक्षणे ऋतुकालाभिगामीस्यादित्यत्रैतादृशश्रुतिवचनकल्पिते, ऋतौ भार्य्यामुपेयादित्यादि विधिबोधिते ऋतुकालभार्य्याभिगमने संकल्पादिकं स्यात् प्रातःसंकल्पयेद्विद्वान् उपवासव्रतादिष्विति वचनात्, न चेष्टापत्तिः संकल्पेन विना राजस्वित्यादिवचनस्वरसाददृष्टार्थककर्म्मण्येव संकल्पस्याङ्गत्वात् ऋत्वभिगमनादितः पुत्ररूपफलस्य संकल्पाभावेन वारयितुमशक्यत्वात् नचादृष्टार्थकत्वाभावादेव न संकल्प इति वाच्यं, संकल्पोऽज्ञातज्ञापयोरित्यनेन

इति वैयाकरणाः, तथा नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादिपुण्यकमित्यभिधानिकाः, शास्त्रविहितोनियमोव्रतमिति तच्चोपवासादिलक्षणमित्यर्थः, तथापि तावन्मात्रं व्रतमिह न गृह्यते, अन्यथा ऋतुकालाभिगामी स्यादित्यादावपि संकल्पादिकं प्रसज्येत, अत्र ऋतुकाले अभिगमनं यस्यास्ति स ऋतुकालाभिगामी,व्रतेणिनिरितिकल्पतरुः। (१३) अतएव संकल्पाङ्गकमेव विचार्य्यत इति विशेषः। गृहीतव्रताकरणे दोषमाह छागलेयः, पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः। जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चैव जायते। द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः। द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते, इति नारदीयवचनाद्द्वादश्यां विशेषोऽपि बोध्यः। प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणं, लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा भवेत्। उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनं। प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्। वाशब्दः

व्रतारम्भरूपत्वेन संकल्पस्य निरूपणात्, नचादृष्टार्थकनियमविधिविषयो व्रतमिति वाच्यं, नियमविधिविषयत्वाभावेऽपि काम्यस्य पञ्चमोव्रतादेव्रतत्वात्। (१३) संकल्पाङ्गकमित्येवकारेण शास्त्रीयनियमवैशिष्ट्यव्यवच्छेदः। ननु संकल्पाङ्गकमात्रस्यव्रतत्वे वैदिकतथाविधकर्म्ममात्रस्य व्रतत्वापत्तिरित्यत आह विचार्य्यत इति, विशेषेण कर्म्मविशेषरूपतया निरूप्यत इत्यर्थः, पुनरेव व्रती भवेदिति पुनरेव व्रतमाचरेत्, नतु व्रतघटककतिपयपूजादिभङ्गे तदवशिष्टं कुर्य्यादित्यर्थः, नानापूजादिरूपाणां प्रधानानामेकभङ्गे तत्समुदितजन्यापूर्व्वाभिव्देशादिवदिति, वस्तुतस्तु प्रायश्चित्तानन्तरं तदेव व्रतं कुर्य्यात् पुनरेवेति स्वरसात् व्रतान्तरकरणस्यानुपस्थितत्वादिति, समुच्चय इति मुण्डनस्य व्रतत्वाद्यभावात्, सर्व्वत्र

समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः। प्रमादस्य सकृत्त्वे प्रतिप्रसूते देवलः, सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनं। व्रतभङ्गानि नश्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः। इति कर्त्तव्यतायां स एव, अभुक्त्वा प्रातराहारं स्नात्वाचम्य समाहितः। सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्। ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यं शौचमामिषवर्ज्जनं। व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः। प्रातर्व्रतमाचरेदित्यन्वयः। प्रधानपदार्थान्वयस्याभ्यर्हितत्वात्, प्रातःसंकल्पयेदिति वचनैकवाक्यत्वाच्च। (१४) अभुक्त्वाहारमित्यर्थात् पूर्व्वदिने एकभक्तत्वमायाति। नन्वाहारस्य रागप्राप्तत्वादनुपादेयत्वोद्देश्यस्यैकत्वसंख्यायाः ग्रहसम्मार्ज्जन-

प्रायश्चित्ताङ्गत्वेनोक्तत्वाच्च, सकृदेतानि शास्त्रत इति, व्रतहानिकराणां सकृत् प्रमादादिकृतत्वे व्रतभङ्गो न भवति, तथाच मांसवर्ज्जनादि-नियमव्रतस्थले सकृत्प्रमादादिकृतमांसभोजने नियमभङ्गदोषो न भवतीत्यर्थः, समारब्धे पञ्चमीव्रतादौ सकृत् प्रमादाद्विना पञ्चम्यां पूजाद्यकरणे व्रतभङ्गो भवत्येवेति। कश्चित्तु तत्रापि शास्त्रबलात् व्रतभङ्गो न भवति, फलसिद्धिश्चेत्याह, तच्चिन्त्य। (१४) अर्थादिति, आरम्भात् पूर्व्वं तद्दिने प्रातर्भोजनस्याविहितत्वात् निषिद्धत्वाच्चासक्तस्य निषेधायोगादित्यर्थः, एकभक्तत्वमिति, आहारमित्येकवचननिर्द्देशात्, एकभोजननिषेधे मुनिभि-र्द्दिरशन प्रोक्तमित्युक्तभोजनान्तरप्राप्तेरित्याशयः। तेन दिवा रात्रौ वा एकभोजने न दोष इत्यत्र तात्पर्य्यं मत्वैकभोजने नियमस्तेन क्वचि-दुपवासेऽपि न दोष इति। व्रतमाचरेदित्यत्र व्रतेष्वेतानि चत्वारीत्यत्र च व्रतपदं व्रतपदार्थपरं न तु नियमविशिष्टपरं, तथा सति नियमस्य पूर्व्वदिनैकभक्तत्वादिरूपस्यान्वये पौनरुक्त्यापत्तेः। वस्तुतो व्रतत्वं जातिः फलविशेषजनकतावच्छेदकत्वादिना सिद्धा, सैव व्रतपदशक्यतावच्छेदिका, सा च जातिस्तत्तत्कर्म्मतत्तदुपवासादिविषयकतदुपधायकज्ञानविशेष-

न्यायेनाविवक्षितत्वं युक्तमिति। (१५) स च न्यायस्तृतीयाध्याये निरूपितो यथा, ज्योतिष्टोमे कुशपवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति श्रूयते तत्र संशयः, किमेकग्रहस्य सम्मार्ज्जनमुत ग्रहैर्जुहोतीति वाक्येन प्राप्तानां दशग्रहाणां तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्याऽविवक्षिता न वेति। यथा पशुना यजेतेत्यत्रैकवचनश्रुतिबलादुपादेयपशुगता संख्या विव-

---

वृत्तिः, दानादिफलस्मरणाभावादिज्ञानव्याप्त्या तत्तदुपदेशव्यक्त्या, व्रतस्य ज्ञानरूपता च नियमो व्रतमित्यनुशासनबलादवसीयते, तत्र नियमशब्दस्य स्वकर्त्तव्यतया ज्ञानविशेषपरत्वात् मनसा संकल्पयति वाचाभिलपति कर्म्मणा चोपपादयतीत्युक्तसंकल्पस्य कर्म्मोपधायकत्वाभावाच्च व्रतत्वं, किन्तु तस्याभिलापादिद्वारा प्रयोजकतामादायैव सङ्कल्पप्रभवत्वं व्रतादीनामुक्तं, व्रतपदबोध्यज्ञानविशेषात्मकसङ्कल्पस्य तदुत्तरकालीनस्य कर्म्मणा चोपपादयतीत्युक्तकर्म्मपदबोध्यप्रवृत्त्या चोपपादनमात्रमनोयोगादिजननद्वारा बोध्यं तादृशजातिमज्ज्ञानविषयकर्म्मादौ व्रतपदप्रयोगो निरूढलक्षणयेति। यद्यपि श्रीदत्तादीनामेतन्मतं सम्यक्तया भाति तथापि तादृशविषयकर्म्मादावेव शास्त्रकृतां भूरिव्रतपदप्रयोगात्तादृशज्ञाने च तथाप्रयोगाभावात्तादृशजातिमज्ज्ञानविषयत्वरूपानुगतधर्म्मावच्छिन्ने तत्तत्कर्म्मादौ व्रतपदशक्तिस्तत्स्वरूपप्रतीतिरिति। अनुपादेयतया अविधेयतया उद्देश्येति उद्देश्यता तु विधेयतातद्घटकविषयताभिन्नविषयता (१५)।

ग्रहैरित्यादिपूर्व्वपक्ष, पशोरित्यनेनैवैकस्मिन् यागेऽनेकपशुसम्बन्धस्याप्राप्तत्वमेकवचनेन लभ्यते, यागं प्रतीति, यागनिष्ठफलसाधनतायां पशोर्गुणीभावादवच्छेदकत्वात्, आश्रयाभावात् सम्बन्धाभावात् प्रधानोत्थापिताकाङ्क्षयैवाङ्गविधानादङ्गोत्थापिताकाङ्क्षया प्रधानस्याविधानाच्चेति भावः, तदवच्छेदकत्वेन पशुनिष्ठमुख्यफलसाधनतावच्छेदकतायाअवच्छेदकत्वेन। युक्तमिति, एकस्मिन् यागेऽनेकपशुसम्बन्धस्वीकारे गौरवादिति भावः, न चैकत्वविशिष्टपशुत्वस्यावच्छेदकत्वमपेक्ष्य पशुत्वमात्र-

क्षिता तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुतिबलादुद्देश्यगतापि सङ्ख्या विवक्षिता भवितुमर्हतीति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्ज्जने प्राप्ते सिद्धान्तयति, पशोर्व्वाक्यान्तरेणाप्राप्तत्वादनेनैव वाक्येन यागसम्बन्धावगमाद्यागं प्रति पशोर्गुणीभावात् यावद्गुणं प्रधानस्य आवृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या सम्बध्यत इत्युपादेयगतायाः संख्याया विवक्षितत्वं युक्तं । ग्रहाणान्तु वाक्यान्तरेण यागसम्बन्धावगमात् सम्मार्ज्जनवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्ज्जनं प्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात् यावत् प्रधानं गुणस्य सम्मार्ज्जनस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः सम्मार्ज्जनीयाइत्याकाङ्क्षायामनुपादेयग्रहगता संख्या न विवक्षितेति माधवाचार्य्यः (१६) ।

स्यावच्छेदकत्वे लाघवमितिवाच्य स्वर्गादिफलं प्रति यागस्य वैजात्यपुरस्कारेणैव हेतुत्वं नतु पशुकरणकत्वमपि हेतुतावच्छेदक किन्त्वेकपशुकरणकयाग एव तद्वैजात्यस्वीकार इति वैजात्यप्रयोजकतयैवैकत्व विशिष्टपशोर्यागाङ्गत्वमिति विधितात्पर्य्यात् । न च प्रयोजकतावच्छेदकत्वे, एकत्वनिवेशनगौरव दोषायैवतिवाच्य प्रामाणिकत्वादवच्छेदकाकाङ्क्षयोत्थापितैकवचनश्रुतेराकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वे श्रुतिवचनस्य निरर्थकत्वायोगात् । पशुसंख्याविशेषकत्वविरहेऽपि बहुपशुकरणेऽप्येकपशुकरणकत्वसत्त्वादेकत्वविवक्षणमफलमिति चेन्न सजातीयद्वितीयरहितत्वमेवात्र विवक्षितं, साजात्यञ्च समभिव्याहृतपदार्थान्वयित्वेन तथाच स्वाश्रययागकरणपशुनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकपशुत्वकत्वमेवात्रैकवचनबोधितमितिमाम स्वस्यादिति दिक् । द्वितीयाश्रुत्या द्वितीयान्तपदघटितश्रुत्या । इत्याकाङ्क्षायामिति, विनिगमकाभावेन सर्व्वेषामेव ग्रहाणां मार्ज्जनाकाङ्क्षा स्यादितिशेषः (१६) ।

उत्तरमीमांसायां कल्पतरुस्तु किञ्चिद्विधातुं सिद्धवन्निर्देश्यत्वमुद्देश्यत्वं, अनुष्ठेयत्वेननिर्देश्यत्वमुपादेयत्वं। उद्देश्याविवक्षायां ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षा स्यात् तथाच चमसादेरपि सम्मार्गप्रसङ्गः स चायुक्तः चमसाधिकरणे हि प्रकृतयागसम्बन्धिसोमपात्रत्वाविशेषेण ग्रहपदस्य चोपलक्षणार्थत्वेन चमसादीनामपि सम्मार्गसाशङ्का सिद्धान्तितं। अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत्। न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठतीति न्यायेन केवलसम्मार्गविध्ययोगादुद्देश्येन भाव्यं, तच्च ग्रहशब्देन समर्पितं। न च चमसोपलक्षणार्थो ग्रहशब्दः ग्रहयागावान्तरापूर्व्वसाधन-

---

किञ्चिद्विधातुं ज्ञातिसाध्यत्वेन बोधयितुं सिद्धस्य रागप्राप्तस्येव निर्देश्यत्वं तुल्यता च प्रमाणान्तरलभ्यत्वेन, उद्देश्यस्याविवक्षायामिति प्रमाणसिद्धायामितिशेषः। स च चमसादेः संमार्गः, उपलक्षणार्थत्वेन संमार्जनांशे, उपलक्षणीभूतार्थपरत्वेनाविवक्षितार्थत्वेनेति यावत्, अलब्धास्पदं पदादनुपस्थितं, प्रतितिष्ठति अन्वेति। यद्वा अलब्धास्पदं विधेयतया आश्रयविशेषेऽनन्वितं, प्रतितिष्ठति अनुष्ठेयं भवति। समर्पितमिति, उद्देश्यमित्यर्थः। चमसलक्षणार्थो यागसम्बन्धिसोमपात्रत्वरूपेण लक्षणया चमसादिग्राहकः। ग्रहयागावान्तरेति स्वर्गादिसाधने ग्रहयागद्वारीभूतपरमापूर्व्वसाधनत्वस्यानायत्तस्य निरूढलक्ष्यतावच्छेदकस्य तेन ग्रहशब्देन लक्ष्यमाणत्वात् लक्षणया उद्देश्यतावच्छेदकविधयाबोध्यमानत्वाद् ग्रहत्वेन ग्रहसामान्यविवक्षणे तेषु सम्मार्गविध्यसम्भव इति सामान्यशब्दस्य विशेषपरतायानिरूढत्वेन यागद्वारीभूतपरमापूर्व्वसाधनसामान्यपरो ग्रहशब्दः, तथाच चमसादेर्ग्रहयागापूर्व्वसाधनत्वेन तेन रूपेण लक्षणयापि न तत्संग्रहस्तथा सोमपात्रत्वेन चमसाद्युपलक्षणत्वे, आधुनिकलक्षणापत्तिरिति भावः। यत्र, अन्तरङ्गस्य यद्देर्जुहोतीति श्रुति-

स्यान्तरङ्गस्य तेन लक्ष्यमाणत्वात्, अन्यथा तदसाधनस्यापि ग्रहस्य सम्मार्गः प्रसज्येत। व्रीहियवयोस्त्ववान्तरापूर्व्वभेदाभावात् व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिशब्दो यवोपलक्षणार्थं इत्युक्तं। ततश्च ग्रहेष्वेव सम्मार्ग इति। ननु यदि ग्रहउद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपि पश्वेकत्ववद्विवक्षितं स्यात्, मैवं ग्रहगतत्वेकत्वं ग्रहान् प्रत्यवच्छेदकत्वेन रूपेण न विवक्षितं (१०)।

युक्ता हि पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेकत्वविवक्षा, एकप्रसवतयैकपशुविशिष्टयागविधिसम्भवात्।

समभिव्याहारलभ्यस्य लक्ष्यमाणत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधया लक्षणयाबोध्यत्वात्, लक्षणाबीजन्तूक्तमेवेति विकल्पत्वेन एकस्मिन् यागे परस्पराभावसहकारिणाङ्गत्वेन। अवान्तरापूर्व्वभेदाभावादिति, न च व्रीहियागयवयागयोः परस्परव्यभिचारेण कथमेकापूर्व्वजनकत्वमिति वाच्यं, एकशक्तिमत्त्वेन तयोरेकजातीयापूर्व्वजनकत्वसम्भवात्, न च तथाप्यपूर्व्वभेद इति वाच्यं, यागावान्तरेत्यस्य यागजन्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नपरत्वात्, तथाच व्रीहियागजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरमापूर्व्वसाधनकलिकापूर्व्वसाधनत्वेन यवस्यापि लक्ष्यमाणत्वादुभयोः प्रोक्षणं। एकस्मिन् यागे प्रक्षणसयोरङ्गत्वे चैकजातीयकलिकापूर्व्वे तयोरेकशक्तिमत्त्वेन हेतुता न सम्भवति केवलव्रीहात् केवलयवसाच्च तदुत्पत्त्यापत्तेरिति। ग्रहान् प्रतीति, उद्देश्यतानिरूपितञ्च प्रत्यर्थं, उद्देश्यतायामाधेयतासम्बन्धेन ग्रहाणामन्वयः, तथाच ग्रहनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः। न विवक्षितमिति तत्तद्ग्रहनिष्ठतत्तदेकत्वानामेकत्वत्वेन विवक्षणेऽव्यावर्त्तकत्वात् यावद्ग्रहनिष्ठैकत्वस्याप्रसिद्धेश्चेतिभावः (१०)।

ननु सजातीयद्वितीयरहितत्वरूपेणैकत्वं कथं न विवक्षितमित्यत आह युक्ताहीति, उपादेयविशेषणत्वादिति, विधेययागविशेषणत्वादित्यर्थः। एकप्रसवतया, एकश्रुत्या विधेयतया, यागस्य तद्विशेषणतया पशोस्तद्विशेषणैकत्वस्य च प्रथमतः प्राप्तत्वेन। एकपशुविशिष्टेति तथाच

अत्र तु ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन सम्मार्गविधावुद्दिश्यमानयोर्गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यादितिन्यायेन परस्परासम्बन्धाद्ग्रह एवोद्देश्यत्वेन पर्य्यवसानात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिः स्यात् ग्रहं सम्मार्ष्टि तच्चैकमिति, ततश्च

पशुनेत्यनेनैकवचनोपस्थापितैकत्वस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकपशुत्वावच्छिन्नेऽन्वयादेकपशोर्लाभस्तस्य च करणत्वे विशिष्टस्य तस्य यागेऽन्वयात् समुदितवाक्येन विशिष्टयागे विधेयत्वं खलेकपोतन्यायेन शाब्दबोधमतेऽपि युगपदेकत्वपशुत्वविशिष्टस्य यागेऽन्वयात् विशिष्टविधेयत्वं विशेषीभूतयागतद्विशेषणसंसर्गाणां प्रागप्राप्तत्वात्, विधेयता च विषयताविशेषः प्राथमिकबोधविषय एव स्वीक्रियते विशिष्टविधिस्थले विशेषणान्तर्भावेन पर्य्याप्ता, एकेनेति न तत्र वाक्यभेद इतिभावः। अत्र तु ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र तु ग्रहत्वैकत्वोद्देशेन ग्रहनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकतया ग्रहत्वैकत्वयोर्भानेन संमार्गविधौ ग्रहं संमार्ष्टीति विधिजन्यबोधे उद्दिश्यमानयोरुद्देश्यतावच्छेदकतयोद्देश्ययोः परस्परासम्बन्धादित्यनेनान्वयः, हेतुमाह गुणानाञ्चेति सूत्रं गुणानामुद्देश्यविशेषणतयोद्देश्यानां विधेयानाञ्च परार्थत्वात् विशेष्यमात्रसाकाङ्क्षत्वादसम्बन्धः परस्परासम्बन्धः गुणगुणिभावेनान्वयाभावः, एकविषयतायामवच्छेदकत्वाभावश्च समत्वात् परस्परान्वये, आकाङ्क्षाविरहादिति। ननु यथाविधेयांशे पशुत्वैकत्वयोर्युगपदन्वयाकाङ्क्षया एकविधेयताया अवच्छेदकत्वरूपविधेयत्वं तथोद्देश्यांशेऽनयोर्युगपदन्वयाकाङ्क्षया, एकोद्देश्यतायामवच्छेदकतयोभयोर्भानसम्भवान्न वाक्यभेद इत्यत आह ग्रह एवेति ग्रहत्वविशिष्टएव उद्देश्यत्वेनोद्देश्यतया पर्य्यवसानात् ग्रहैर्जुहोतीत्यादि श्रुत्या ग्रहगतैकत्वस्याप्राप्ततया ग्रहंसंमार्ष्टीत्यनेन तस्य प्राप्ततया विधेयतयैव स्यादिति तस्यानुद्देश्यतयोद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन ग्रहत्वविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वमिति भावः। प्रत्युद्देश्यमित्युद्देश्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः, एकत्वस्य विधेयत्वेऽपि, उद्देश्यग्रहत्वस्य विधेयैकत्वस्य च द्वयोर्ग्रहनिष्ठैकोद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवस्तयोरुद्देश्यत्वविधेयत्वलक्षणविषयतयोर्वैलक्षण्यादिति। ग्रहत्वैकत्वयोर्विशेषणयोर्भेदेऽप्येकस्यैव ग्रहस्योद्देशात्त्वन्न भेद इति भावः। ग्रहमित्ये-

वाक्यभेदः स्यात्। अतएवोक्तं। प्राप्ते कर्म्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नत इति। अतोग्रहत्वेन सर्व्वान् प्रकृताननूद्य सम्मार्गमात्रं विधेयमिति। एवं यस्योभयं हविरार्त्तिमृच्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावं चरुं निर्व्वपेदित्यत्रोभयत्वमविवक्षितं, तदुक्तं प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्देश्यस्य

कत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं विधेयत्वं वा विशिष्टार्थभेदेन ग्रह नीलमानयेत्यादाविव ग्रह तमेकञ्च सम्मार्ष्टीतिवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः। ग्रहगतैकत्वलाभाय तमिति प्रकृते विवक्षणीये स्वाश्रयसम्मार्ज्जनकर्म्मग्रहनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वावच्छिन्नस्य तात्पर्य्यग्राहकतयैव तत्पदोपन्यास इति। एवञ्चैकत्वस्य विधेयतया ग्रहत्वस्य चोद्देश्यतया तयोः प्रत्येकं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य सम्मार्ज्जनस्य विधेयतया वाक्यभेद इति भावः। अतएव वाक्यभेदापत्तिदोषादेव। प्राप्ते कर्म्मणीति विधातुं शक्यत इत्यत्र हेतुराकाङ्क्षाया विरहरूप ऊह्यः। अपिना द्वयोः परिग्रहः, तथाचाप्राप्तस्थले नानागुणविशिष्टस्यैकस्य विधेयता नानागुणेषु विशेष्ये चैका पर्य्याप्ता, यद्वा गुणेषु विधेयतावच्छेदकता नतु विधेयता इति न वाक्यभेदः, प्राप्ते नानागुणविधाने च विशेष्ये विधेयताभावात् गुणेष्वेव भिन्नभिन्नविधेयतास्वीकारेण न वाक्यैक्यमिति भावः। अत इति, एकत्वस्य विवक्षणे वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। प्रकृतान् निरुक्तयागाङ्गीभूतान्, यस्योभयमिति, आर्त्तिं विनाशं ऋच्छेत् प्राप्नोति। अत्रोभयत्वहविष्ट्वयोरुद्देश्यगतत्वे वाक्यभेदापत्तिर्बाधा वस्तुतोऽत्रोभयत्वविवक्षणे, एकहविर्विनाशे किं कार्य्यमित्याकाङ्क्षया अनिवृत्तेरुद्देश्यविशेषणविवक्षाया अनियमाच्चोभयत्वमविवक्षितमुभयपदोपन्यासस्त्वेकहविर्विनाशे यत् कर्त्तव्यमुभयनाशेऽपि तदेव नत्वधिकमिति द्योतनायेति भावः। प्रकृत्यर्थो हविरुभयत्वादिः। तुल्यनीतित्वादिति यथा यागाङ्गग्रहाणां सर्व्वेषामेवाविशेषेण सम्मार्ज्जनाकाङ्क्षासत्त्वेनैकत्वमत्र न विवक्षितम्, तथैकस्योभयोर्व्वा नाशे किं कार्य्यमित्याकाङ्क्षोदयेनोभय

विशेषणं। संख्यायां तुल्यनीतित्वादविवक्षां प्रपद्यते। एवं स्वर्गकाम इत्यत्रापि पुंस्त्वमविवक्षितं। किञ्च सर्व्वेषामेव संस्काराकाङ्क्षितत्वेनैकत्वाविवक्षा युक्ता, तस्मात् सर्व्वे ग्रहाः सम्मार्जनीया इति (१८)।

एवमभुक्त्वा प्रातराहारमित्यत्राप्येकत्वाविवक्षाऽस्तु, सत्य

त्वमविवक्षितमिति भावः। स्वर्गकाम इत्यत्रेति स्वर्गकामनाया एवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनावच्छेदकान्तराकाङ्क्षानुदयेन स्त्रीणां निषेधाभावेन च पुंस्त्वमविवक्षितमिति भावः। यत्र च यागादौ स्त्रीणामनधिकारस्तत्रापि विधिवाक्यस्थस्वर्गकामादिपदेन न पुंस्त्वं विवक्षितं निषेधवचनादेव शूद्रादीनामिव स्त्रीणामनधिकारलाभादिति। वस्तुतस्तु स्त्रीनिषिद्धयागादिविधौ स्वर्गकामादिपदेन पुंस्त्वं विवक्षितमन्यथा स्त्रीकर्त्तृयागादेः सफलत्वापत्तिस्तथाच यत्र वाक्यभेदादिदोषः प्रयोजनविरहश्च तत्रैवाविवक्षितमुद्देश्यगतविशेषणमिति। (१८)।

एवमित्यादि, अविशेषितेति, क्वचित् व्रतपूर्व्वदिने हविष्यादिनियमस्य विहितत्वात् पूर्व्वदिने आहारसामान्याभावस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्यर्थः विशेषविवक्षायां आहारगतसंख्याविशेषाकाङ्क्षायां, एकवचनं नियामक साकाङ्क्षतैकत्वबोधकं, आकाङ्क्षाविरहे निरर्थकत्वायोगादन्वयैकवचनस्याविवक्षितत्वे एकाहारो वा, बह्वाहारो वा, द्रव्यविशेषाहारो वा निषेद्धव्य इत्यनियमापत्तेरित्यर्थः। नचैकत्वाहारत्वयोरुद्देश्यतयो र्भेदेन वाक्यभेदापत्तिरितिवाच्य। मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तमित्यादिवचनाद्दिवैकभोजनस्य रात्रावेकभोजनस्य च प्राप्ततया एकभोजनत्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य विधितो बोधयितुं शक्यत्वात्, अतश्च, दिवाभोजनरात्रिभोजनयोरेकतरत्वमेवैकवचनार्थं इति। आह्रियते भुज्यते यत् तदिति व्युत्पत्त्या आहारपदस्यान्नपरत्वमुक्तं तत्रैकवचनार्थो भुक्तेतिधात्वर्थभोजनेऽन्वितः। न च प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं, तत्र प्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य साक्षात् परम्परा

मविशेषिताहारनिवृत्तिपरत्वासम्भवाद्विशेषापेक्षायामेकवचनं नियामकमन्यथानध्यवसायापत्तेः। आह्रियत इत्याहारोऽन्नादिः (१८)।

ततश्च पूर्व्वाह्णे एकाहारं भुक्त्वा पराह्णे प्रातःकाले कृताचमनः सूर्य्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपा। पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः। ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिमित्यनेन सूर्य्यादीन् निवेद्य व्रतं सङ्कल्पयेत्। मैथिलास्तु,

साधारण्योक्तत्वादन्यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावाख्यातार्थकार्य्यस्य नञर्थान्वयेन व्युत्पत्तिभङ्गः स्यादिति। यद्वा, आहारमात्रमेकत्व एकभोजनीयत्व वस्तुत, आहारपदं भोजनपरं तथैव मुख्यप्रयोगात् भुञ्जेस्त्वत्र धात्वर्थोऽविवक्षित, तपस्तप्यत इत्यादिवत् तेनाहारमकृत्वेत्यर्थलाभ, आनन्तर्य्यं क्त्वार्थः, एकभोजनाभावानन्तर्य्यञ्च एकभोजनाभावाधिकरणदिनानन्तर्य्ये पर्य्यवसितं तेन पूर्व्वदिने एकभोजनाभावलाभ इति, पर्य्यवसितमाह एकाहारमिति, न नियम किन्तु परिसंख्या, तेन क्वचिदुपवासेऽपि न दोष, नचाभुक्त्वाप्रातराहारमित्यत्रेव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावपि कलञ्जगतमेकत्वं विवक्षितं स्यादितिवाच्य बाधकाभावादविशेषेण कलञ्जभक्षणसामान्याभावस्यैव घटो नास्तीत्यादाविव बोधनात्, तत्र तु पूर्व्वदिने हविष्यादिबोधकश्रुतिबलादेकत्वस्य विवक्षणादिति भाव (१८)।

सूर्य्य सोम इति मन्त्रस्य निवेदने विनियोगो मन्त्रलिङ्गादवसेय। आवहन्तेरा आवक्त्रा, देवता इति सम्बोधन, अश्लील म्लेच्छभाषण स्तुतो स्तुतिका। प्रायश्चित्तापि कृतप्रायश्चित्तोऽपि यत सर्व्वस्मात् दुष्कृतान्मुच्यते इत्यर्थं। अपिना कर्म्मसाद्गुण्य दर्शित प्रायश्चित्तीत्यनेन कर्म्मानर्हताप्रयोजकपापराहित्य ध्वनित, गायन्त त्रायत इति गायत्री, यस्तु सूर्य्य चक्षुरधिष्ठातृत्वात् दिवि सूर्य्य इव तदनिर्व्वचनीय विष्णो पदं स्वरूप आतत विश्व भासयत् स्थित यस्य भासा सर्व्वमिदं विभा

अथ भगवन् सूर्य्य भगवत्योदेवता एतद्व्रतमहमाचरिष्यामीत्यनेन सूर्य्याय देवताभ्यश्च निवेद्य सङ्कल्पं कुर्य्यात्, अनेकाहसाध्ये तु अद्यारभ्येति विशेष इत्याहुः। हारीतः, पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणानृताश्लीलादिकमुपवासदिने विवर्ज्जयेत्। कूर्म्मपुराणे, वर्हिर्यामान्त्यजान् सूतीं पतितञ्च रजस्वलां। न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे। बौधायन वचोगर्भ्य च, अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधं। अतएव फलाहारादावपि तन्मूलजलाद्यविरुद्धं। ब्राह्मणकाम्यादिषु न न्यूनत्वनियमः। धर्म्मार्थारब्धव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्तिमाहाङ्गिराः, यो यदर्थं चरेद्धर्म्ममसमाप्य मृतो यदि। स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्मनुरब्रवीत्। प्रेत्य परलोके। प्रायश्चित्तविवेकोऽप्येवं। वैदिके कर्म्मारम्भे नारायणस्मरणनमस्कारावाह योगि-

---

तीतिश्रुतेः। श्रुतिरिति, अविकद्रव्यकस्य कर्म्मसाङ्गतासमाप्यफलत्वात्, इयेति, इयेतिमत्वा अनस्यायेति यावत्। ब्राह्मणेत्यादि, तपस्त्रिविधं तथा च भगवद्गीतायां देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवं। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते। अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते। मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते इति, शौचं बाह्यं मार्ज्जनादिना, आन्तरं विष्णुस्मरणादिना, आर्ज्जवमकौटिल्यं, ब्रह्मचर्य्यं पर्व्वादौ स्त्रीवर्ज्जनं, मनःप्रसादो रागादिराहित्यं, सौम्यत्व परहितैषित्व, मौनं मुनेर्भाव, परब्रह्ममनन, आत्मनो मनसो निग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः, भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायाराहित्यं, दानमिति,

याज्ञवल्क्यः, ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्म्मसु। प्रायश्चित्तेष्वपि सर्व्वस्माद्दुष्कृतान्मुच्यते पुमान्। प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः। तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः। गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै। मन्त्रश्च, तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। वामनपुराणे, सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभं। नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत्। शातातपपराशरौ, अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षिति-देवताः। प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं। क्षितिदेवता विप्राः। अग्निष्टोमफलैरिति स्तुतिः। विष्णुः, ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः। ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते क्वचित्। यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः कर्म्मभिराचरन्ति। तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः। तदपि ब्राह्मणाय दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा ग्राह्यं।

अभयदानमकार्पण्यं वा, तथाच वृहस्पतिः, स्तोकादपिप्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना। अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतमिति। धर्म्मो नित्यनैमित्तिकरूपः, विद्या शास्त्रोत्थज्ञानं, विज्ञानं ब्रह्मानुभवः, आस्तिक्यं शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः, ब्राह्मणलक्षणं ब्रह्मिष्ठब्राह्मणत्वव्यञ्जकं ब्राह्मणपदस्य ब्रह्म जानातीति व्युत्पत्त्या रूढ्या चात्र ब्रह्मिष्ठपरत्वात् ब्राह्मण-लक्षणन्तु यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणषट्कर्म्मशालित्वं, अथैते धर्म्माः क्वचित् क्षत्रियादिषु व्यभिचरन्तीति दृश्यते स्मर्य्यते च, तथाचविष्णुः, क्षमा सत्यं दया शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया। आर्ज्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं।

तथाच गोविन्दमानसोल्लासे नारदीयं, सर्व्वेषामश्रमाणां यथोक्तकरणं विना। विप्रस्यास्य तथा सुभ्रु व्रतस्योद्यापलक्षणं। तथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे। अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवं। उद्यापनः प्रतिष्ठा। ब्राह्मणलक्षणमाह पैठीनसिः। क्षमा दया दमो दानं धर्म्मः सत्यं श्रुतं घृणा। विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणं। श्रुतमर्थावबोधः। अतएव मनुः, चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः। दशलक्षणको धर्म्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः। धृतिः क्षमा दयास्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणं। धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ चित्तस्य

अनभ्यसूया च तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते। सामान्यः सार्व्ववर्णिकः सर्व्वाश्रमिकश्च, तथा च बृहस्पतिः, दया क्षमानसूया च शौचमायासवर्ज्जनं। अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्व्वसाधारणानि च। आयासवर्ज्जनस्वरूपमाह तत्रैव, शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा। अत्यन्तं तन्न कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते इति चेत् सर्गादौ सत्त्वगुणेन ब्राह्मणस्य जातत्वात् तत्सन्ततिपरम्पराणामपि प्रायशः सत्त्वगुणप्रभवत्वात् तद्गुणप्रभवानामेतेषां प्रायशो ब्राह्मणेषु दर्शनात्तथोक्तो, दुरदृष्टवशात् केचित् ब्राह्मणास्तमसोऽधिका जायन्ते पुण्यविशेषवशाच्च क्षत्रियादयोऽपि केचित् सत्त्वप्रधाना जायन्ते तदभिप्रायेण साधारणमुक्तं। तथाच भगवद्गीतायां, शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजमिति। ब्रह्मकर्म्म विलक्षणब्राह्मणत्वव्यञ्जकं स्वभावजं सत्त्वगुणप्रभवात् तत्स्वभावो ब्राह्मणस्तज्जातं, व्यतिरेके निन्दामाह महाभारते अजगरं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं। सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा। दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः। यत्रैतन्न भवेत् सर्प तं शूद्रमिति निर्द्दिशेत्। क्षत्रियादिष्वपि

यथा पूर्व्वमवस्थानं। इन्द्रियनिग्रहोऽप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः। धीर्हिताहितविवेचकशास्त्रार्थज्ञानं (२०)।

विद्या आत्मतत्त्वज्ञानं। सत्ये विशेषमाह गोतमः, नानृतवचने दोषो जीवनञ्चेत्तदधीनं न तु पापीयसां जीवनमिति। काशीखण्डञ्च, सर्पिर्लवण तैलादिक्षये चापि पतिव्रता। पतिं नास्तीति न ब्रूयादायासार्थं नियोजयेत्। क्षयेऽपि घृतं वर्द्धितमित्यादि प्रयोज्यं। शपथेऽपि मनुः, कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकं। इन्धने होमार्थमग्नये, ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ, मिथ्याशपथे पापं नास्तीति कुल्लूकभट्टः। यमः, न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्वैरवाक्यं न च मैथुनार्थे। प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि। नर्म्म क्रीड़ा परिहास इति यावत्। अतएव मिताक्षरायां स्मृतिः, गुरुणापि समं हास्यं कर्त्तव्यं कुटिलं विना। स्वैरवाक्यं स्वानर्थपरिहारार्थं कपटेनान्योन्याभिलापः। अतएव शङ्खः, यस्य यस्य तु वर्णस्य वृत्तिच्छेदं समाचरेत्। तस्य तस्य वधप्रोक्तं प्रायश्चित्तं

ब्राह्मणसङ्घस्य सत्त्वभावत्वात् ब्राह्मणोऽपि शूद्रतुल्यस्तमः प्रधानत्वादिति विवेच्य। धर्मावबोधो वेदादिशास्त्रस्य (२०)।

कामिनीषु कामिनीधर्म्मादिनिमित्तेषु, कुटिलं कौटिल्यं, मैथुनं मिथुनसाध्य विवाहादि तदात्मकेऽर्थे, सर्व्वधनापहारे जीवनोचित धनापहारे तद्धनस्य जीवनतुल्यत्वात्, अतएव जीवनधनस्य जीवनतुल्यत्वादित्यर्थं। ब्राह्मणलक्षणसत्त्वादिकमुक्तं लक्षयति सत्यमित्यादि, भूत-

समाचरेत्। वायुपुराणे, यदेतद्द्रविणं नाम प्राणास्ते तु वहिश्चराः। स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं। आदित्यपुराणेऽपि, षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः। आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत्। महाभारते, सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसोदमनं दमः। तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्करवर्ज्जनं। सन्तोषोविषयत्यागो क्षीरकाव्येनिवर्त्तनं। क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्ज्जवं समचित्तता। ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमश्चित्तप्रशान्तता। दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्व्विषयं मनः। द्वन्द्वं शीतोष्णादि (२१)।

वैदिके कर्म्मणि प्रथमतः, ओम् तत् सदिति निर्द्देशोऽपि, तथाच भगवद्गीता, ओम् तत् सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च

हितं भूतहितकारित्वं, हितञ्च सुखं दुःखाभावश्च, सङ्करवर्ज्जनं परदारत्यागः, भूतहितैषित्वमिति स्वहितानुसन्धानं विनेत्यर्थः, एकादशी च भगवद्दार्ढ्यं, शमो मन्निष्ठताबुद्धिर्दम इन्द्रियसंयमः। तितिक्षा दुःखसं मर्षोजिह्वोपस्थजयोधृतिः। दण्डन्यासः परं दानं फलत्यागस्तपः स्मृतं। स्वभावविजयः शौर्यं सत्यञ्च समदर्शनं,। अन्यच्च सुनृता वाणी कविभिः परिकीर्त्तिता। कर्म्मस्वसङ्गमः शौचं त्यागः सन्न्यास उच्यते। दण्डीभूतद्रोहस्तस्य त्यागो दानं, फलत्याग भोगोपेक्षा, स्वभावो वासना तस्य जयः प्रतिवन्धः, समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्, असङ्गमः अनासक्तिः (२१)।

जगदीश्वरस्य जगज्जन्मस्थितिलयकर्त्तुः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म जिज्ञासस्वेति तच्छ्रुत्योपीति तदित्येतस्य महतो भूतस्य नामेति तैत्तिरीयश्रुतेः,

विहिताः पुरा । ओम् तत् सदिति त्रिविधो ब्रह्मणो जगदीश्वरस्य निर्देशोऽभिधानं । ब्रह्मविद्भिश्चिन्तितं । तत्र तावदोमिति ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धेरोमिति ब्रह्मणोनाम । पतञ्जलिरप्याह तस्यैववाचकः प्रणव इति । अस्य ब्रह्मणः, ओङ्कारो भगवान् विष्णुरित्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदेन । तथा जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धत्वादविदुषां परोक्षत्वाच्च तच्छब्दोऽपि ब्रह्मणोनाम । एवं परमार्थसत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दोऽपि, अतस्तेन त्रिविधेन निर्देशेन, यद्वा, यस्यायं त्रिविधो निर्देशस्तेन परमात्मना ब्राह्मणादयोनिर्म्मिताः । तथा, तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । यस्मादेवं ब्रह्मणोनिर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततमङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्त्तन्ते सगुणा भवन्तीति भगवच्छङ्कराचार्य्यचरणाः । व्यक्तमाह योगियाज्ञवल्क्यः, यन्न्यूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियं । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्व्वञ्चाविकलं भवेत् । भगवद्गीतायां, तदित्यनभिसन्धाय यज्ञदानतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च

परमार्थसत्त्व अभावाप्रतियोगित्वं सार्व्वकालिकत्वात् सार्व्वदेशिकत्वाच्च, तदादिभि प्रवृत्तिनिमित्तैर्विशिष्टस्य ब्रह्मणोवाचक इत्यर्थं । साधुत्व निरुपाधिहितकारित्व, प्रशस्तत्व नित्यानन्दगुणवत्त्व, निर्देशेनेति, विहिता आरब्धा, सद्भाव इत्यस्यार्थमाह विद्यमानजन्मनीति, प्रागविद्यमानस्य जन्मनि सति तत्रेत्यर्थं । साधुभाव इत्यस्यार्थमाह उत्कृष्टचरित

विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः। तदिति ब्रह्मणोऽभिधानमुदाहृत्येत्यनुषङ्गः। अनभिसन्धाय कर्म्मणः फलमितिशेषः, तस्मात् फलाभिसन्धानं विना मुमुक्षुणा कर्म्मकर्त्तव्यमित्यपि बोध्यं। सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्म्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते। यतो विद्यमानजन्मनि उत्कृष्टचरिते च सदित्येतत् प्रयुज्यते, अतो यज्ञादौ कर्म्मणि प्रथमतः सच्छब्दःप्रयोज्य इति (२२)।

तेनैतादृशेतिकर्त्तव्यताकः सङ्कल्पविषयोव्रतमिति व्रतलक्षणं। सङ्कल्पविषयस्य व्रतत्वं वाचस्पतिमिश्रोऽप्याह यथा, कर्त्तव्यतया सङ्कल्पितं व्रतमिति। अमरसिंहोऽपि उपवासादौ व्रतशब्दसङ्केतमाह, नियमोव्रतमस्त्री तच्चो-

इति, अत्र ब्रह्मनिर्द्देशविधानेन तत्-अवयवकीर्त्तने दर्शिते मङ्गलार्थत्वात्, मङ्गलञ्च प्रतिकूलविघ्नविनाशः, तथा चित्तशुद्ध्यादिद्वारा सर्व्वमोक्षराधीनमिति बुद्ध्या कर्म्मफलानभिसन्धानेन कर्म्माचरणादितो ब्रह्मसंवेदनमिति (२२)।

व्रतलक्षणमुपसंहरति तेनैतादृशेतिकर्त्तव्यताक इति, एतादृशेतिकर्त्तव्यता, अभुक्त्वा प्रातराहारमित्याद्युक्तनियमः। व्रतं व्रतपदार्थः, पदार्थता च शक्त्या परिभाषया वेति, कर्म्मणि व्युत्पन्न इति, तथाच नियमशब्दः सङ्कल्पविषयपर इति, स्ववाक्याभ्यामिति प्रायश्चित्तविवेकोक्ताभ्यामित्यर्थः। न च नाश्नीयादिति मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिसङ्कल्पपरस्य व्रतपदस्य सङ्कल्पांशे विशेषणीभूतविषयविशेषबोधकतया आवश्यकत्वेन, मरणपरत्वं द्वादशवार्षिकपरत्वञ्चोक्तं मुख्यविशेष्यतया सङ्कल्पवाचित्वमेव व्रतपदस्येति भाव। तथात्वादिति व्रतत्वादित्यर्थ, तथाच निपक्षन्यायेन तन्मतेऽपि मनुवचनविरोधपरिहारासम्भवेन तन्मतदूषणासङ्गतिः स्यादितिभाव, ननु मास्तु तन्मतदूषणं का क्षतिरित्यत आह विनि-

उपवासादि पुण्यकं। तत्त्वव्रतमुपवासादिलक्षणं पुण्यकं, पुण्यजनकमितार्थः। अत्र च नियमशब्दः कर्मणि व्युत्पन्नः। यत्तु व्रतपदं नियतसङ्कल्पविशेषवाचकमिति प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरुक्तं, तदपि नियतः सङ्कल्पविशेषो यत्र द्वादशवार्षिकव्रतादौ तस्य वाचकमित्येतत्परं; अन्यथा व्रतपदं मरणेऽपि मनुना प्रयुक्तं येयैर्व्रतैरपोहेदित्युक्त्वा मरणस्यापि तेनोक्तत्वादिति-व्रतपदं द्वादशवार्षिकपरमेवेत्याभ्यां स्ववाक्याभ्यां विरुद्धं स्यात्। न च नागृहीत-विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायत इति न्यायात् संकल्पवाचित्वमिति वाच्यं, श्रीदत्तादीनां मतेऽपि सकर्तव्य-

गमकत्वमिति, व्रतपदस्य सङ्कल्पविषयकर्मणि मुख्यवित्तित्वतया शक्ति र्न तु कर्मविषयकसङ्कल्पे इत्यत्र नियामकत्वमित्यर्थः। यत्तु नतु नियतसङ्कल्पविशेषस्य वाचकं व्रतपदमित्येव शूलपाणिमत्यार्थं, नतु नियतः सङ्कल्पविशेषो यत्रेति बहुव्रीहिणा तदर्थप्रकटनं तत्र यद्यपि सङ्कल्पविषयकर्मणामेव व्रतपदवाच्यता तथापि सङ्कल्पविषयत्वविशिष्ट-कर्मणो व्रतपदवाच्यत्वे विशेषणीभूतसङ्कल्पस्यापि व्रतपदवाच्यतेत्यभि-प्रायः शूलपाणेरित्याशङ्क्य निराचष्टे न च नागृहीतेति। श्रीदत्तादीनां मतेऽपीति सकर्तव्यविषयस्येति सकर्तव्यो यः सङ्कल्पविषयस्तस्येत्यर्थः। तथात्वात् व्रतपदवाच्ये विशेषणत्वात् तथाच तन्मतेऽपि नागृहीतविशे-षणेति न्यायेन कर्मवाचित्वमप्यस्तीति कर्मणि व्रतपदप्रयोगोऽनुपपन्न इति तन्मतदूषणप्रसक्तिरिति सङ्कल्पविषयत्वेन कर्मणो न व्रतपदवाच्यता, अपितु तत्तत् कर्मत्वेनैव व्रतपदवाच्यता। न च तत्र सङ्कल्पस्य विशेषण-त्वेति न निरुक्तन्यायावसर इति, सङ्कल्पविषयत्वन्तु व्रतपदलक्षणमिति भाव। ननु सङ्कल्पविशेषणं कथं व्रतपद शक्तिरित्यत आह विनिगमक-त्वमिति। अथवा नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायत इति न्याये-नेति विशेषणेऽनन्वयिनो न विशिष्टेऽन्वय इत्यर्थः। तेन सङ्कल्पविशिष्टे

विषयो नियतसङ्कल्पो व्रतमिति लक्षणे स्वकर्त्तव्यविषयस्य तथात्वात्। विनिगमकन्तु प्रागुक्तवराहपुराणयाज्ञवल्क्यादिवचनं (२३)।

वस्तुतस्तु वाचनिकेऽर्थे न्यायानवतारादयथावचनं हि वाचनिकमिति। अतएव केनापि मुनिना संकल्पे व्रतपदं न प्रयुक्तं किन्तूपवासादावेवेति। एवञ्च संकल्पविषयस्य, अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वं। ननु तर्हि

व्रतपदवाच्यत्वे सङ्कल्पस्यापि व्रतपदवाच्यत्वमावश्यकमिति लाघवेन सङ्कल्पवाचित्वं व्रतपदस्येत्यर्थः। यदेकादश्यामित्यस्यादौ व्रतपदस्य सङ्कल्पवाचितावदिनामिति पूरणीयं स्वकर्त्तव्यविषयस्य स्वकर्त्तव्यसंकल्पविषयस्य तथात्वात् सङ्कल्पे विशेषणत्वात् तथाच लाघवन्यायेन स्वकर्त्तव्यकर्म्मणो व्रतपदवाच्यत्वापत्तिरिति न न्यायादर इति भावः। न्यायादरेऽपि तदुभयत्र व्रतपदवाच्यत्वापत्तौ विनिगमकमपि कर्म्मणो व्रतपदवाच्यतायामस्तीत्याह विनिगमकन्त्विति (२३)।

ननु न्यायबलेनोभयार्थकं स्याद्व्रतपदमित्यत आह वचनं हि वाचनिकमिति प्रेक्षावद्भिरादृतमिति शेषः। वचनं व्यवहारः यथा वचनं शक्तिः गोपदं गां वक्तीत्यादौ वचधातोः शक्त्यर्थकत्वावगमात् तथाच मुनिवचनान्न्यायो दुर्ब्बल इति भावः। केचित्तु वचनं मुनिवाक्यं वाचनिकं श्रुतिमूलकं हि यतः, अतोबलवदिति शेषः, श्रुतेः कथं बलवत्त्व*मिति चेदत्र [illegible], श्रुतेस्तु शब्दमूलकत्वादिति।* अन्यास्तु श्रुतेस्तु श्रुतेरेव सर्व्वप्रमाणतो बलवत्त्वं शब्दमूलकत्वादिति, यस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदोऽजायतेत्यादिवैदिकशब्देन परमेश्वरप्रणीतत्वेन स्वतः प्रामाण्यावगमादित्याहुः, अत्र व्रतपदं निरुक्तेतिकर्त्तव्यताविशिष्टे न शक्तं पूर्व्वदिने एकभक्तस्य सूर्य्य सोम इत्यादि निवेदनस्य च सङ्कल्पपूर्व्वभावित्वेन व्रतपदार्थघटकत्वासम्भवात्, किञ्चेतिकर्त्तव्यतया ग्राह्यत्वं ब्रह्मचर्य्यादिनियमस्यापि कुत्रापि चान्द्रायणादिव्रते यदि

व्रतस्य क्वचिदप्यभावरूपत्वान्निषेधः कालमात्रकर्त्तव्यस्यापि विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात्। अस्य तु संकल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात्तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यस्यैव विषयत्वमिति (२४)।

तिकर्त्तव्यतायामन्वयेनाव्रतपदार्थता व्रतान्येतानि चत्वारीत्युक्त्या च व्रताङ्गत्वमेव तेषां नियमानामन्यव्रतविशेषे नियमा उक्ताः, केचिच्च व्रतसामान्ये तथाच व्रतपदस्य नानार्थता प्रसङ्गः स्यात्, एवं कर्म्ममात्रस्य संकल्पमूलत्वात् संकल्पविषयत्वमप्यव्यावर्त्तकं तथाच कुत्र व्रतपदस्य शक्तिरिति चेत् मयेदं कर्त्तव्यमित्याकारकज्ञानविशेषस्य प्रवृत्तिहेतुतया कर्म्मसामान्यमूलत्वेऽपि मयेदं कर्त्तव्यमित्यवधारणात्मकं विलक्षणं ज्ञानमत्र सङ्कल्पपदेन विवक्षणीयं यदपालनेन प्रत्यवायो भवति, अतएव वृणोति आच्छादयति स्वात्मानं व्रतमिति रायमुकुटेन व्युत्पादितमेतादृशप्रयोगार्थस्य मयेदं कर्त्तव्यमेवेति लौकिकनियमेऽपि सत्त्वात् पुण्यजनकत्वे सति संकल्पविषयत्वं व्रतपदशक्यतावच्छेदकं वाच्यं, तथाच व्रतपदं योगरूढ़ं तथोक्तममरसिंहेन, नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकमिति। नियम्यते निरुक्तसंकल्पविषयीक्रियते यत् स नियम इत्यर्थः। अथ यज्ञादाविव चान्द्रायणादिव्रते स्वर्गादिफलकत्वश्रवणात् स्वर्गकामस्य ममेदं कर्त्तव्यमिति संकल्पादेव प्रवृत्तिदर्शनात् निरुक्तज्ञानविशेषरूपसंकल्पविषयत्वाभावाच्चान्द्रायणादावव्याप्तिः पापनाशमात्रार्थितया क्रियमाणे व्रते पुण्यजनकत्वाभावादव्याप्तिश्च यैर्यैर्व्रतैरपोह्येतेत्यादिना प्रायश्चित्तात्मककृच्छ्रादीनां व्रतत्वोक्तेः प्रसङ्गादितः क्रियमाणे व्रते संकल्पाविषयत्वादव्याप्तिरिति चेन्न तत्तत्कर्म्मविशेषेषु मन्वादिभिः शास्त्रकृद्भिर्व्रतपदपरिभाषाकल्पनात्, तत्परिभाषाफलन्तु निरुक्तेतिकर्त्तव्यतायां ब्रह्मचर्य्यादिनियमस्य संकल्पस्य चाङ्गत्वलाभः व्रतपदेनोल्लेखश्च। वस्तुतो यागत्वादेरिव व्रतत्वं जातिविशेषः व्रतपदशक्यतावच्छेदकः, एकादशीव्रतत्वादिकं तद्व्याप्यजातिस्मरणविशेषे च व्रतपदपरिभाषा एतादृशेतिकर्त्तव्यताकत्वसंकल्पविषयत्वादिकमितरभेदानुमापकं लक्षणमिति, चान्द्रायणादौ च निरुक्तसंकल्पविषयत्वाङ्गीकाराच्चाव्याप्तिरितिदिक् (२४)।

जीमूतवाहनेनापि, एकादश्यां भोजने दोषं दर्शय-न्नुपवासं नियमयति न चायं निषेध इतिकर्त्तव्यताविधाना-न्निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहाद्व्रतपदाप्रयोगाच्चेत्युक्तं। यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने, न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मशूकरौ। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इत्यत्र नञो निषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्व-भोजनसंकल्परूपं व्रतं, लक्षणाप्रसङ्गात्। एकेनैव मत्स्य-पुराणोक्तता, दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इति दशमी-नियमपूर्व्वकं व्रतमभिधाय, रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे, इत्यादि विधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्व-मवश्यं वाच्यं, तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलश्रुत्या काम्य-

---

¹ यस्य, निषेधः कालमात्रक इत्यस्य। नियमयति नियममेव स्फुटयति न चायमिति, व्रतपदस्येति तेन नियमघटितत्वं विधेयत्वञ्च लभ्यं। निरुद्धस्य प्राप्तस्य न प्रमाणमितीति, न च नियमपूर्व्वको भोजनाभाव एव व्रतत्वेनोक्तस्तदभिधानानन्तरं वीप्सितेन न भोक्तव्यमित्यनेन प्रागुक्तस्य व्रतरूपाभोजनस्य नित्यत्वं ख्याप्यत इति युक्तमितिवाच्यं, पक्षमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे इतिवचनसहकारेण मत्स्यपुराणवचने शक्तस्य व्रतमभिहितं तदशक्तौ भोजनाभावमात्रपरतया न भोक्तव्यमित्युक्त-मिति लभ्यते फलश्रवणन्तु व्रत एवेति, भोजनस्य निषिद्धत्वैवेतिमततात्-पर्य्यात्। न खल्विति, भोजननिषेधकमुक्तवाक्यमित्यनेनान्वयः। विधि-बोधितस्यैव धर्म्मत्वं धर्म्मजनकत्वात् निषेधपरत्वे लिङा इष्टसाधन-त्वाबोधनात् न धर्म्मत्वं। ननु न भक्षयेदेकादश्यां न भुञ्जीत

तथा निरूढ़स्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति। तच्चिन्त्यं, न खलु, न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः संप्रतिपन्ननिषेधभावैः साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमुत्तरार्द्धं, किन्तु, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो रुभयोरपि। वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृहीतिगोभिलवचने धर्म्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकं (२५)।

न हि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनां त्यागे कश्चिद्धर्म्मो जायते किन्तु भावरूपाङ्गानुगृहीतो निषिद्धो धर्म्मो भवेदिति। वैधोपवासे च, उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः 'सर्व्वभोगविवर्ज्जित

इत्यनयोः कोविशेषो येनैकस्य निषेधत्वमन्यस्य विधित्वमित्यत आह एकादश्यामुपवसेदित्यनेनेति, तथाच नञाऽभावोयत्र बोध्यते तत्र निषेधता यत्र च धातुनाऽभोजनं बोध्यते तत्र विधित्वमेकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र धर्म्मपदस्य स्वरसात् उपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया नञ्पदसमभिव्याहृतधातुना उपवासो लक्ष्यते तत्र च लिङ्पदस्येष्टसाधनताबोधकतया विधित्वमितिभाव (२५)।

भावरूपाङ्गानुगृहीत इति, एतच्च मुख्यव्रतत्वाभिप्रायेण व्रताद्यङ्गं केवलाभोजनेनापि उपवासपदार्थस्याहोरात्राभोजनरूपस्य प्रधानस्याङ्गाभावेपि सिद्धि, अतएव एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवमित्युक्तं तथा पाण्डित्यकामो जन्मतिथ्यावामिषं परिहरेदित्यादेर्व्रतत्वं। प्रणम्येतिमानसपूजाद्यवणकीर्त्तनादेरुपलक्षकं। व्रतपरत्वेन व्रतत्वेनाभोजनमात्रस्योक्तत्वेन, अभोजनशङ्का अभोजनमात्र निषेधमात्रपरत्वशङ्का, पूर्व्वं दूषितत्वात्, अभोजनस्यानुष्ठानसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वाभावादितिभावः। उपवासपरत्वे तु न स्वारसिकलक्षणा, अभोजनसामान्यपरस्य न भुञ्जीत इत्यादेर्गुणविशेषयुक्ताहोरात्राभोजनरूपविशेषपरत्वादित्युक्तं। सामान्य-

इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्ज्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तिगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्ज्जनस्याङ्गत्वं। तथाच, सूतके मृतके चैव प्रणम्य मनसा हरिं। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते। आग्नेये, एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवं। अत्रैकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तं। एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनशङ्का, तस्याच पूर्व्वं दूषितत्वात्। ततश्च यथैकादश्यां न भुञ्जीतेत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यचापि। वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतसन्दंशमध्ये न शङ्ख न पिबेत्तोयमिति न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः। न च पौनरुक्तभिया तस्य निषेधकत्वमितिवाच्यं। तथात्वे, एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति (२६)।

अन्यथा निषेधः कालस्यात्र दशमीनैवैकादशीदिने एव भोजननिषेधः स्यात्। न खादेत् कूर्म्मशूकरा

शब्दमात्र विधेयपरताया स्फुटतरयुक्तिमाह वस्तुतस्त्विति, प्रत्यवाय उक्त इति, तथाच न भोक्तव्यमित्यनेन प्रागुक्तव्रतमनूद्य तदकरणे प्रत्यवाय कथनसङ्गतिर्निषेधकत्वे प्रत्यवायकथनानन्तर तस्य वक्तव्यता स्यादिति भाव, पौनरुक्तभिया तदनुवादस्य व्यर्थताभिया। वीप्सया न भोक्तव्य मित्यादि वीप्साघटघटितवाक्येन ख्यापनमनुवाद (२६।

अन्यथा निषेधपरत्वे, स्यादिति दशमीविद्धादिस्थलीयभोजनपर वचनविरोधाद्दिष्टापत्तिरिति भाव। हरिवासरपदादिति एकादश्यु-

त्रितात्र विशेषोबोध्यः, चक्राङ्कितस्तु यः कूर्म्मो रोहितः कनकप्रभः। वराहः श्वेतवर्णस्तु चयमेतन्न भक्षये-दिति समुद्रकरधृतकूर्म्मपुराणवचनात्, वाल्यावस्थायां चक्राङ्कितत्वेन तदानीं कूर्म्मस्याभक्ष्यत्वं। श्रश्नन्तीत्य-नुवृत्तौ हारीतः, महारण्यवासिनश्च वराहांस्तथैवेति। एवञ्च विवदन्ते श्राम्यशूकरांश्चेति वशिष्ठोक्तं, श्वेता-श्वेततया व्यवस्थितं। कल्पतरुस्तु श्राद्धे नियुक्तानि-युक्ततयेति। विष्णूपासकस्यतु सर्व्वथा निषेधो यथा वाराहे भगवद्वाक्यं, भुक्त्वा वराहमांसन्तु यस्तु मामुप-सर्पति। वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने। यदपि हरिवासरपदादहोरात्राभोजनप्रतीतेर्निषेधः कालमात्रक द्रूतानेन नैकादशीक्षणमतिवाह्य भोजनमिति। तदपि न किञ्चित्, यतो हरिवासरपदाद्धरितिथिरेकादश्येव प्रतीयते। तथाच स्कन्दपुराणं, प्रतिपत्प्रभृतयः प्रोक्ता-उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासर-वर्ज्जिताः। भविष्योत्तरे, हिताय सर्व्वलोकानां तिथि-मेकादशीं स्वयं। निर्म्ममे स्वशरीरात्तु सेयं वै वैष्णवी तिथिः। अथवा हरिवासरो द्वादश्याः प्रथमः पादस्तत्र पारणं न कुर्य्यात्। तथाच विष्णुधर्म्मोत्तरे। द्वादश्याः

यत्नश्चितदिनबोधकादित्यर्थं। तत्राभोजनबोधनेऽहोरात्राभोजनस्यैव प्राप्तिरित्यभिप्रायेणाहोरात्राभोजन प्रतीतेरिति। भोजनमितीति उक्त मितिशेषः न किञ्चित्, न युक्तमित्यर्थः। प्रतीयते इति, तत्रैका दशीयुक्तदिने येनाहोरात्राभोजनप्रतीतिः स्यादितिशेषः, तथाचेति हरि वासरपदस्यैकादशीपरत्व प्रमाणञ्चेत्यर्थं। विष्णुतत्परइति एवञ्चेत्तदेव

प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः । (२०)

अथैकादशीव्रतं नित्यं काम्यञ्च । गोविन्दमानसोल्लास-कृतयमहार्णवयोर्भविष्योत्तरे, एकादशीव्रतं नाम नित्यं वा काम्यमेव वा । कथं वा क्रियते तत्तु नियमोयात कीदृश इत्यादि युधिष्ठिरप्रश्नमभिधाय, अहन्ते कथयिष्यामि शृणु पाण्डुकुलोद्भव । नित्यमेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्व्ववर्णिकं । वाञ्छद्भिः सर्व्वदा सद्भिः पुरुषार्थचतुष्टयं । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे, इति श्रीकृष्ण-प्रतिवचनमभिहितं, अत्र नित्यमिति श्रवणान्नित्यत्वं पुरुषार्थचतुष्टयमिति श्रवणात् काम्यत्वञ्च । कालमाधवीये ब्रह्मवैवर्त्तः, इति विज्ञाय कुर्व्वीतावश्यमेकादशीव्रतं । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । निगृहीतेन्द्रियः शुद्धोऽसहायोविष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः । शक्तौ तु कात्यायनः, शक्तिमांस्तु नरः कुर्य्यान्नियमं सविशेषकं । कृत्यकल्पलतायां भविष्यपुराणं, युधिष्ठिरउवाच । एकादशीव्रतं देव नित्यं वा काम्यमेव वा । तन्मे कथय गोविन्द श्रोतुं कौतूहलं मम । श्रीभगवानुवाच । नित्य-

---

वाक्यतया हरिवासरे न भुञ्जीत इत्यस्यापि पारणपरत्वसम्भव इति, एकादशीलक्षणमतिव्याप्य भोजननिषेध दोषस्तु प्रागुक्त एवेति बोध्यं (२०) ।

एकादशीव्रतस्य नित्यत्वे साक्षाद्वचनमभिधातुमाह अथैकादशीव्रत-

मेतद्व्रत नाम कर्त्तव्यं सार्व्ववर्णिकं । सर्व्वाश्रमाणां सामान्य सर्व्वधर्म्मेष्वनुत्तमं । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वेऽपि शक्तेन तदङ्गतया संयम-पारणादिनियमोऽवश्यमनुष्ठेयः (२८) ।

अथ वृद्धिश्राद्धस्याविषयः । ननु व्रतस्य वैदिकत्वेन, नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म्म वैदिकमारभेदिति शातातपवचनादारम्भे कथं न वृद्धिश्राद्धं, उच्यते, नेद श्राद्धविधायकं गौरवात् किन्तु यत्र कर्म्मणि वचनान्तरप्राप्त श्राद्ध तत्र पौर्व्वापर्य्यमात्रविधायकमिति । अथैव, नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातकर्म्मप्रोषितागतकर्म्मसु, इत्यादिना छन्दोगपरिशिष्टोक्तनिषेधस्यानुपपत्तिस्तत्तत्कर्म्मणि श्राद्धविधायकाभावात् । सोष्यन्ती सोष्यन्तीहोमः स च सोष्यन्ती शूलायन्तीमासन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः, पुंप्रसव इत्यस्माद्धातोरिति भट्टभाष्यदर्शनाद्दन्त्यादिः । नैवं तेष्वपि गोभिलेन स्वोक्तगृह्यकर्म्मत्वेन श्राद्धविधानादृयथा,

मिति । नित्य प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगि, काम्य फलजनक, भुक्तिर्भोजन, विशेषनियमाशक्त इत्यत्र विशेषपदोपादानात् हरिस्मरणादेः सत्त्वमाविष्कृत, अन्यथा वैष्णवव्रतत्वानुपपत्ते ,तेषामशौचेऽपि कर्त्तव्यत्वस्योक्तत्वाच्च, अतएव परवचने विष्णुतत्परइत्युक्त सर्व्वधर्म्मेष्वनुत्तममिति काम्यत्वञ्च सूचयति । शक्तेनेति, नित्य कर्म्म यथाशक्तीतिश्रवणात्, अपिकारात् काम्यतया सुतरामवश्यमनुष्ठेयता (२८) ।

एकादशीव्रतस्य वैदिकत्वेन वृद्धिश्राद्धप्रसक्ताशङ्कते अथेति, गौरवादिति, विधिकल्पने गौरवात् लाघवविषयत्वेन वचनसार्थक्ये विधेरकल्पनादिति भाव । तदेवोपपादयति यत्रेत्यादि, अष्टकासु मासिककर्त्तव्ययागविशेषेषु

सर्व्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्तीति, अस्यार्थः सर्व्वाण्येव वक्ष्यमाणानि कर्म्माण्यन्वाहार्य्यवन्ति, अन्वाहार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि। तथाच ग्रन्थान्तरं, यच्छ्राद्धं कर्म्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत्। अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्य्यं तदुच्यते। अतएवच्छन्दोगपरिशिष्टकृता यानि पर्य्युदस्तानि तानि सर्व्वाणि गोभिलोक्तानि। अत्र जातकर्म्मणि श्राद्धनिषेधात्तत्र तद्विधायक वचनं शास्त्रान्तरीयं। न चैव सन्ध्यावन्दनादेर्गोभिलोक्तत्वात्तत्र कथं न वृद्धिश्राद्धमिति वाच्य, यस्मादथातो गृह्यकर्म्माण्युपदेक्ष्याम इत्यादि पुनर्यज्ञविवाहयोः पुनर्यज्ञविवाहयोश्चेत्यन्तसूत्ररूपग्रन्थाद्भिन्न एव अथातः सन्ध्योपासनविधिं वक्ष्याम इत्याद्यमावास्यायां सर्व्वममावास्यायांसर्व्वमित्यन्तग्रन्थः सन्ध्यास्नानतर्पणश्राद्धविधायकः। उभयत्रैव शेषसूत्रे द्विर्व्वचनं ग्रन्थसमाप्त्यर्थमिति तद्भाष्यव्याख्यानं। एवञ्च गोभिलानुक्तोऽप्यन्नप्राशनादिषु यद्वृद्धिश्राद्धं तन्मलमासतत्त्वे मत्स्यपुराणादिवचनाद्विहितं। तर्हि न श्राद्धे श्राद्धमिष्यत इति पर्य्युदासानुपपत्तिरिति चेत् सत्यं यत्रोऽप्यन्वष्टकादिश्राद्धविधानात्। तस्मादेकादश्यादिव्रते गोभिलगृह्यानुक्तत्वाद्विशेषवचनाभावाच्च न वृद्धिश्राद्धमिति (२८)।

श्राद्धे अन्वष्टकादिश्राद्धे। अमावस्या अमावास्या विहित पिण्डपितृयज्ञश्राद्धस्य, तत्र द्वितीय अमावस्याश्राद्ध। पिण्डान्वाहार्य्यक श्राद्ध चीणे राजनि शस्यते इति छन्दोगपरिशिष्टात्। पर्य्युदासानुपपत्ति रिति अमावस्यादिश्राद्धस्य पुनर्यज्ञविवाहयोरित्यन्तग्रन्थानुक्तत्वात् (२८)।

अथोपवाससमन्वयः। भविष्ये, उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्तु वासोगुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः। उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः। मैथिलास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योराग द्वेष-मात्सर्य्यादि-निषिद्धात्मकाधर्म्मेभ्य इत्यर्थमाहुः। गुणानाह गोतमः, दया सर्व्वभूतेषु क्षान्ति-रनसूया-शौच-मनायासो मङ्गल-मकार्पण्य-मस्पृहा चेति कुर्य्यात्। दयादिलक्षणान्याह वृहस्पतिः। परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैवेयाप्रकीर्त्तिता। परे उदासीने। आपत्सु रक्षितव्यन्त्विति-कल्पतरौ पाठः। आत्मवदिति व्यक्तमाह दक्षः। यथैवात्मा परस्तद्वद्द्रष्टव्यः सुखमिच्छता। सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे। वृहस्पतिः, वाह्ये आध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता। न गुणान् गुणिनोहन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता। अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्य निन्दितैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं

उपवास समन्वय उपवासपदयोगार्थं। वास स्थिति सत्तेति यावत्, अनेनोपवासस्य भावरूपत्वं, गुणैः सह सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणैर्व्विशिष्टः, भोगोभोजनादि तद्वर्ज्जनमहोरात्रावच्छेदेन। आत्मवदिति तुल्यत्व स्नेहास्पदतया। तुल्यानीति यथा आत्मसुखे इच्छा तथा परसुखे, यथात्मदुःखे द्वेषस्तथा परदुःखेऽपीति, आध्यात्मिकं मनः करणं। न कुप्यति दुःखोत्पादकाय न वा हन्ति न दुःखोत्पादकं यथावुद्धा सा

शौचमेतत् प्रकीर्त्तितं। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा। अत्यन्तं तन्न कुर्व्वीत अनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनं। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना। अहन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतं। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता। देवीपुराणं। तद्ध्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकं। उपवासकृतोह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः। सर्व्वभोग विवर्ज्जितः शास्त्राननुमतनृत्यगीतादिसुखरहितः। अत्र मैथिलाः, वृद्धशातातपो भोगविशेषान् प्रतिप्रसूते यथा, गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनं, उपवासेन दुष्येत दन्तधावनमञ्जनं। गौड़ीयप्रभृतिः, उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनं। दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलं, अत्रयोगीश्वरः दन्तानांकाष्ठसंयोगोनिषिद्धः पर्णादिना दन्तधावनमिति विरोधं परिजाहारेति वदन्तो नञर्थं व्याचक्रुः (२०)।

क्षमा इत्यर्थ, दया सा कोपाद्यभाव। इमित अपलपति, अन्यदीयेषु अन्यदोषश्रवणादिषु। अत्यन्तमित्यस्य पीड्यते इत्यनेनान्वय, तन्न कुर्व्वीतेति अत्यन्तशरीरपीडाव्यतिरेकेण शुभकरण मनायास इति यावत्। सन्तुष्टिरस्पृहा। तद्ध्यानमित्यादौ तत्पद यद्देवताकोपवास-स्तत्परं। उपवासकृते उपवासनिमित्ताय। शास्त्राननुमतेति तथाच केशवार्के नृत्यगीतवाद्यादिकामित्यादि शास्त्रोक्त कार्य्यमेवेति। नञर्थं व्याचक्रुरिति उपवासे उपवासदिने एतद्गन्धादिक न दूष्येतेत्यर्थः (२०)।

पक्षरणार्थं हि पुत्त्रस्योत्पादनश्रुतिः। चतुर्थीवर्ज्जनं प्रशस्तपुत्त्रार्थं चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तरं प्रजानिःश्रेयसार्थमित्यापस्तम्बवचनात्, तदनर्थिनस्तु महाभारते, स्नातां

नियोगः निमन्त्रः श्राद्धपूर्व्वं व्यवायीति चार्थान्तर निमन्त्रणन्तु वा श्राद्धे प्रारम्भ स्यादिति श्रुतिरित्यनेन निमन्त्रणस्यारम्भरूपत्वात् तदनन्तर विधेयतो व्यवायनिषेध श्राद्धपूर्व्वमिति पूरणात् निमन्त्रणोत्तर द्वैधात् श्राद्ध सम्पत्तौ तद्दिने व्यवायिनो न दोष, अत्र कर्त्तृद्वयमभिप्रेत्य चकारद्वय सुस्पष्ट चकारद्वयेन निमन्त्रणपूर्व्वं तयोर्व्यवाये दोषसूचन, यद्वा निमन्त्रणपूर्व्वं व्यवायवर्ज्जनस्याङ्गत्वेपि तदाभावेऽङ्गहानिमात्र उक्तसमुच्चायकत्वयोर् एतन्निन्दार्थवादश्च प्रायश्चित्तावश्यकत्वाय नतु श्राद्धासिद्धि, परन्तूभयदिने व्यवायवर्ज्जनस्याङ्गत्वात्तदभावे फलवैगुण्य, प्रतिनिधेय कर्त्तु प्रतिरूपतया नियतव्यवायवर्ज्जन, तद्दायस्त्वा प्रतिनिधिनियोगकर्त्तुर्व्यवायवर्ज्जनादिक माङ्गमिति तदभावे चातिविरह इति दिक्। व्यवाय क्रियानिष्पत्तिरूप स्त्वैव व्यवायपदरूढे एवच्चाध्वनीनोभवेदश्च पुनर्भोजी तु वायस। भूतकर्म्मनरोगी स्यात् पाठादायु प्रक्षीयते। दाम निष्फलतामेति प्रतिग्राही दरिद्रता। कर्म्मकृज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेत्। इति वायुपुराणवचने मैथुनपद स्त्रीस्मरणादिपर, एतन्मैथुनमष्टाङ्गमित्यनेन तत्रापि मैथुनपदगौणतास्वीकारात् तत्राष्टाङ्गत्वमष्टविधत्व तेन तदेकस्यापि ब्रह्मचर्य्यघातकत्व तत्र स्मरणादिसप्तानामनुरागकृतत्वे दोषत्व नान्यथा क्रियानिष्पत्तेस्तु सर्व्वथैव दोषत्व अनुरागत्वञ्च सम्भोगेच्छाविशेषाधीनतन्मसाधनताज्ञानविशेषत्व अधीनत्वञ्च साक्षात् परम्परया चाश्च तेन सम्भोगेच्छाविरहदशायामपि तदधीनज्ञानजसंस्कारजमपि ज्ञानमनुरागपदवाच्य ज्ञेय न चाष्टाङ्गमैथुन एवानुरागकृतत्वविशेषण मनुरागकृतञ्चैतदित्यनेनोक्तमिति वाच्य तत्र क्रियानिष्पत्तावनुरागकृतत्वमुक्तकालीनेतरत्रैत्यत्र तात्पर्य्यात् श्राद्धस्थले ऋतुकालीनमपि त्याज्यमित्युक्त, अत्र मिताक्षरया श्राद्धदिने ऋत्वभिगमनमुक्त तन्निरवकाशस्थलपर अतएव शङ्खलिखितवचने तदहोरात्र परिहरेदित्युक्त सम्भावित

चतुर्थदिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः। भङ्गः, शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नीति (२३)। अथैकादशीभोजननिन्दा—

विष्णुधर्म्मोत्तरे, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। एकादश्यां हि भुञ्जानो विष्णुलोकाच्च्युतो भवेत्। तथा, प्रतिग्रासं स भुङ्क्ते तु किल्विषं श्वानविट्समं। एकादश्यां द्विजश्रेष्ठ यो भुङ्क्तेऽन्नं द्विजोत्तमाक्। भविष्ये, यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च। अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे। अघं स केवलं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते हरिवासरे। तद्दिने सर्व्वपापानि भवन्त्यन्नाश्रितानि च। सनत्कुमारः, मद्यपानान्मुनिश्रेष्ठ पातेन नरकं व्रजेत्। एकादश्य-

गाश्रमान्तरगमनस्थलाभिप्रायेणेति बोध्यं। पितृभिः सह मज्जतीति मवेद तत्त्व (२१)।

यस्तु वासोगुणे सहेत्यत्र वासपदमहोरात्राभोजनं लक्षयति अन्यथाऽव्यावर्त्तकतापत्तेः, एवञ्चाहोरात्राभोजनमेव मुख्यविशेष्यत्वयोपवासपदार्थः, दोषवर्ज्जनं गन्धमाल्यादिभोगवर्ज्जनञ्च वैधोपवासेऽङ्गं गन्धमाल्यादेरङ्गभोगत्वेन विवरणात् अतएव उपवासपदाहोरात्राभोजनपदयोः पर्य्यायतामभिप्रेत्य एकादश्यां न भुञ्जीत इति क्वचिन्निर्द्दिष्टं क्वचिच्च एकादश्यामुपवसेदिति, स चोपवासः साङ्गश्चेद्व्रतं तत्र च सर्व्वाङ्गोपेतत्वे मुख्यफलकं सर्व्वत्रैकादश्यां भोजननिन्दयाहोरात्राभोजनस्यैव नित्यत्वं बोधयति। फलजनकत्वाच्च न निषेधरूपता किन्तु देशमन्तरेण नियममन्तरेण च केवलाहोरात्राभोजने जातेऽपि भोजननिबन्धनं पापं नोत्पद्यते किन्तु व्रताकरणनिबन्धनं पापमुत्पद्यते व्रतस्य नित्यत्वेन बोधनात् पुण्यमपि स्वल्पं जायते प्रधानस्य उपवासस्य कृतत्वात् अतएव सर्व्वत्र भोजनस्यैवातिशयनिन्दाकृतेति स्मर्य्यते इति, दोषश्रुतौ नित्यत्वं वचनन्तं नातिक्रमेत् न त्यजेत् इत्युभयत्रापि नञा

ऽकामस्तु पितृभिः सह मज्जति। अत्र दोषश्रुतेर्नित्यत्वं अतएव यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमित्युक्तं। तथाच, नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्। उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात्। फलाश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितं। इत्यष्टधा नित्यत्वसाधकं। अतएव माधवाचार्य्येणाप्येवोपवासे सर्व्वमुदाहृतं ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितं। यत्तु फलाश्रुतेर्नित्यत्वमभिहितं तत् फलाश्रुतौ विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः कल्प्य इत्यनेन विरुध्येतेति (२४)।

स च न्यायोयथा, विश्वजिता यजेतेत्यादि श्रूयते, अत्राश्रुताधिकारं लिङ्गप्रकरणालभ्याधिकारञ्चोदाहरणं, निषेधे हि सामर्थ्यात् प्रवृत्तक्रियोऽधिकारी लभ्यते

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावस्य बोधनाद्वाचनिक, नित्यादिपदघटिते तु तत्पदवैयर्थ्यभिया नित्यत्व कल्पर फलाश्रवणस्थले च इष्टसाधनताज्ञानं विना प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या प्रत्यवायानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनत्वकल्पनामित्यर्थं (२४)।

अत्र न्याय इति विश्वजिदधिकरणन्याय इत्यर्थं, विश्वजिता यजेतेतीति, एतद्वाक्यमुदाहरणमित्यन्वय, उदाहरण अधिकार्य्यध्याहारे दृष्टान्त, तथाच यद्वाक्यदश्रुताधिकारत्वे सति लिङ्गप्रकरणालभ्याधिकारं वाक्यं तदध्याहार्य्याधिकारकं, यथा विश्वजिता यजेत इति श्रुतिवाक्यमित्यर्थः अश्रुताधिकारमित्यादिद्वय तद्वाक्यविशेषणं अश्रुतोऽधिकारी यत्र तद धिकारबोधकपदाभावात् लिङ्गते व्यज्यतेऽनेनेति लिङ्गं ज्ञापकं तेन प्रकरणेन चालभ्याधिकारञ्च अत्र लिङ्गप्रकरणयोरभावज्ञापनाय, लिङ्गप्रकरणलभ्याधिकारस्थलमाह निषेधे हीति, सामर्थ्यादश्रुताधिकारत्वे सति कालविशेषावच्छिन्नतयानुक्तवैदिकलिङर्थान्वितनञ्पदमात्पर्य्यविपर्यत्वादिरूपनिङ्कात् प्रवृत्तिमत्साध्यत्वस्य निषेधे लाभात्। प्रवृत्तक्रियः

अङ्गविधिषु प्रकरणादिति न विन्तोऽधिकारी, एवं सतीह सन्देहः किं नियोज्योऽध्याह्रियतां नवेति (२५)।

अत्र च लोके द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाकाङ्क्षायामन्विताभिधानापर्य्यवसानाद्युक्तोऽध्याहारः। इह तु विपर्य्ययेण कार्य्यस्यान्विताभिधानपर्य्यवसानादनध्याहारे प्राप्ते, उच्यते अत्राप्यभिधेयापर्य्यवसानं द्वाराभि-

---

प्रवृत्तयोग्याधिकारी लभ्यते इत्ययं, यद्वा सामर्थ्यात् निविध्यमानक्रियायोग्यत्वरूपलिङ्गात् लभ्यतेऽनुमीयते, न विन्तो प्राप्त, नियोज्यः विधिनियोज्य विधिना नियोज्यते प्रवर्त्यते विधिजन्यप्रवर्त्तकज्ञानवान्, प्रवर्त्तकज्ञानं अमुकफलकामनावतो ममेदं कार्य्यमितिबोध, तत्र विधिना कार्य्यत्वं बोधनीयं तदेकदेशकृतौ फलविशेषकामनाविशिष्टस्यान्वयी तदुत्तरकाल आत्मनः कामनावत्त्वं प्रतिसन्धाय कामनावतो ममेदं कार्य्यमिति प्रवर्त्तकज्ञानं भवतीति परम्परया फलकामनावान् विधिनियोज्यः सोऽत्राधिकारी नवेति सन्देहः अध्याह्रियतामिति, सोऽत्राध्याहार्य्योनवेति सन्देहः (२५)।

लोके लौकिके कारकाकाङ्क्षायां कारकपदोत्थापितक्रियान्वितस्वार्थबोधेच्छायां सत्यामिति शेष, क्रियया विना क्रियोपस्थितिं विना अन्विताभिधानापर्य्यवसानात् आकाङ्क्षितशाब्दबोधानिर्व्वाहात्, अध्याहारः पिधेहीत्यादिक्रियापदाध्याहार इह तु विश्वजिता यजेतेत्यादौतु, तु भिन्नक्रमे, विपर्य्ययेण अन्वययोग्येन विश्वजिदादियागरूपेण कार्य्यस्य लिङर्थापूर्व्वस्य अन्विताभिधानपर्य्यवसानात् अन्विताभिधानेनान्वयबोधेन विश्वजिद्यागविषयकं कार्य्यमित्याकारकेण पर्य्यवसानात्, आकाङ्क्षितशाब्दबोधसमाप्तेः अनध्याहारे फलविशेषकामादिरूपनियोज्यस्य तद्बोधकपदस्य वाऽनध्याहारे प्राप्ते पूर्व्वपक्षिते। उच्यते सिद्धान्त इति शेष। अत्रापीति अभिधेयापर्य्यवसानं आकाङ्क्षितशाब्दबोधानिष्पत्त्या आकाङ्क्षाया अनिवृत्तिः। द्वारेति द्वारमित्यत्र पिधानाद्यध्याहारं विना द्वारस्य अभिधानापर्य्यवसानं आकाङ्क्षाया अनिवृत्तिरिवेति अभिधेयापर्य्यवसानद्वारा अभिधानपर्य्यवसानमेवेति पाठे सुगम। नियोज्या-

धानापर्य्यवसानमिव, कार्य्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यं नरव्यापाररूपा च कृतिः सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या एवं स्वाश्रयनरनिरूप्या च तदेव कृतिः कर्त्तापि कार्य्ये कृतिद्वारा स्वसम्बन्धित्वेन निरूपक इति तमन्तर्भाव्यैव नियोगधीः (३६)।

एवञ्च रथोगच्छतीत्यादावाख्यातस्य व्यापारे लक्षणा। तदुक्तं भट्टपादैः, स्त्रीत्वाभावेऽपि खट्वादौ टावादिप्रत्ययो यथा। प्रयुज्यते तथाख्यातं यत्नाभावेऽप्यचेतने। बोद्धृस्थादिगतं यत्नं रथादावुपचर्य्य वा। उपपाद्यः प्रयोगोऽत्र मुख्यार्थानुपपत्तितः। न चासाववोद्धात्मनः कार्य्येण सम्बन्धः स्वतोन सम्बध्यते स्वसम्बन्धिकार्य्यबोद्धा च नियोज्य, इति सोऽध्याहार्य्य इति स्थिते चिन्ता

ध्याहारनिवर्त्त्याकाङ्क्षां दर्शयति कार्य्यं हीत्यादि कृतिनिरूप्यं कृतिसाकाङ्क्षं कार्य्यं सति किमस्य साधनमित्याकाङ्क्षोदयात् नरव्यापाररूपेति, कृतिश्च नरसमवेत नरकार्य्यत्यर्थः। सा कृतिः स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या स्वसाध्यत्वरूपसम्बन्धशालिधात्वर्थसाकाङ्क्षा एवं समवेतकार्य्यत्वेन स्वाश्रयनरनिरूप्या स्वाश्रयनर साकाङ्क्षा। कर्त्तेरित्यस्य निरूपक इत्यनेनान्वयः कृतिपदं कार्य्यपरं यवञ्च कार्य्यकृतिकर्त्तॄणां परस्परसम्बन्धिनां परस्पराकाङ्क्षा दर्शिता तं कर्त्तारं नियोगधी. कार्य्यान्वित कृतिरूपव्यापारानुयबोधः (३६)।

एवञ्च कर्त्तुर्व्यापारद्वारा कार्य्यनिरूपकत्वे च व्यापारलक्षणा अन्यथा कर्त्तृक्रिययोर्व्यापारसाकाङ्क्षत्वेन व्यापारोपस्थितिं विना शाब्दबोधापर्य्यवसानात्। स्त्रीत्वाभावेऽपि टावादिप्रत्ययवाच्य योन्यादिमत्त्वरूप स्त्रीत्वाभावेपि शास्त्रीयस्त्रीत्वादौ लक्षणया टावादिप्रत्ययो यथा प्रयुज्यत इत्यर्थः, शास्त्रीय स्त्रीत्वञ्च शास्त्रकारीय स्त्रीपदपरिभाषाविषयत्वं। यत्नाभावेऽपि व्यापारलक्षणया प्रयुज्यत इत्यर्थ.। मतान्तरमाह रथादावुपचर्य्य वा-स्वसमवायिबोधात्वलक्षणपरम्परासम्बन्धान्वितमभिप्रेत्य, सुरथा-

किं सर्व्वेषामध्याहार उत एकस्येति तत्राविशेषात् सर्व्वेषामिति प्राप्ते, उच्यते, एकेनाकाङ्क्षाशान्तेरेक स्यैव स्थिते विचारः किं यस्य कस्यचिन्नियोज्यस्याध्याहार उत स्वर्गकामस्येति तत्राविशेषादनियमे प्राप्ते (३०)।

उच्यते, स स्वर्गः स्यात् सर्व्वान् प्रत्यविशिष्टत्वा-

र्थानुपपत्तिस मुख्यार्थस्य साक्षात् सम्बन्धेन बाधात् यद्वा तात्पर्य्यविषय बोधानुपपत्तेरिति, ननु भवतु कर्त्राकाङ्क्षया शौचादिसाम् अध्याहार्य्य इत्यत आह नचेति महीतार्थं यवोद्धालन प्रवर्त्तकप्रानरद्धितस्य स्वत स्वरूपत कार्य्येण सम्बन्ध ज्ञतिसाधात्वादिरूपस्येन स्वत सम्बन्धाभावेन, यद्वा स्वत इत्यनन्तर यत इति पूरणीय स्वतसम्बन्धाभावादिति तदर्थं तेन कार्य्येणेति, स्वसम्बन्धिकार्य्यबोद्धा च स्वसम्बन्धितया स्वकृति साधनतया कार्य्यस्यापूर्व्वस्य यागादेर्य बोद्धा च नियोज्य फलविशेष कामनावान सम्बध्यते इत्यनेनाप्यन्वय, सम्बध्यते शाब्दबोधेऽन्वीयते, तथाच फलविशेषकामस्याननुये कार्य्यानवुष्ठानप्रसङ्ग इति भाव, स फलविशेषकामनावान्, यद्वा ननु नियोज्यान्वयस्वीकारेऽपि कथ तदध्याहार इत्यत आह नचेति, यवोद्धालन आकाङ्क्षितस्यात्मन कर्त्तुं कार्य्येण सम्बन्ध ज्ञतिसाधात्वरूप स्वसम्बन्धिकार्य्यबोद्धा नियोज्यस्य स्वत प्रागुपस्थिति विना तेन कार्य्येण सम्बध्यते इति स नियोज्योऽध्याह्रियत इत्यर्थ। इदमुपलक्षण फलविशेषकामस्यानध्याहारे फलविशेषस्यानुपस्थितौ निङर्थतया योग्यताकल्पन वा फलविशेषात्मकेष्टसाधनत्वस्य यागेऽन्वाभा(?) विधायतो यागे प्रवृत्तिर्न स्यादिति विधेरनुष्ठानलक्षणप्रामाण्या पत्तिरिति। इति स्थिते इति सिद्धे नियोज्याध्याहारे चिन्ता संशय सर्व्वषा सकलफलकामाना एकस्य एकफलकामस्य। विचार विकल्प। अविशेषात् त्रिनियमकाभावात् (३०)।

उच्यते इति, नियोज्यविशेषणतया यत्कल्प्य फल स स्वर्ग सर्व्वान् सुखविशेषान् प्रत्यविशिष्टत्वात् सकलसुखविशेषनिरूपितस्य विशिष्टत्वस्य विशेषस्य वैलक्षण्यस्याभावात यद्वा सर्व्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् सकलसुख निरूपितसाजात्यादिति। तथाच फलान्तरेषु यादृश सुख तत्तज्जातीय

दिति जैमिनिसूत्रात् स्वर्गकामएवाध्याहार्य्यः विशेषोक्ति न गम्यते पुरुषाणां सुखाभिलाषित्वात् दुःखनिवृत्तेरपि तत्रैवान्तर्भावात् दुःखनिवृत्तिस्तु न सुखाविना भूता सुषुप्तौ सत्यामपि तस्यां सुखजन्मादर्शनात्। अनव-च्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वात् तस्य च सर्व्वसुखविशेषात् प्रत्य-

---

सुखात्मा स्वर्गे सम्भवादिति सूत्रार्थः विवृणोति विशेषोक्तीति, स्वर्गकल्पने विनिगमकं क्वीत्यर्थः। सुखाभिलाषित्वात् अन्येच्छानधीनतया सुखे उत्कटेच्छाविषयत्वात्, ननु दुःखाभावेऽपि स्वतइच्छा भवतीति तत्र कथ मोत्कटेच्छा इत्यत आह दुःखनिवृत्तेरपीति, तत्रैव सुख एवान्तर्भा-वात् सुखे सत्यपि सत्वनियमात् न सुखाविना भूता सुखविना तिष्ठतीति. ननु तावता स्वर्गे कथमिच्छा तत्राह अनवच्छिन्नेति अनव च्छिन्नत्वमपि स्वर्गकल्पने विनिगमकं बोध्यं केचित्तु स्वर्गार्थमेवमाहुः सर्व्वान् पुरुषान् प्रति अविशिष्टत्वात् स्वतइच्छाविषयत्वेनाविशेषादिति। तदुक्तमिति दुःखानवच्छिन्नसुखस्य स्वर्गत्वमुक्तमित्यर्थः। न दुःखेन स भिन्न स्वावच्छेदकशरीरावच्छेदेन स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन दुःख-शबलितं न च यत्र द्विक्षणावस्थायिखण्डशरीरावच्छेदेन सुखमेवोत्-पन्नं न तु दुःखं तदनन्तरं तच्छरीरविनाशेन तदवयवारब्धशरीराव च्छेदेन दुःखमुत्पन्नं यथा तस्य तत्खण्डशरीरावच्छिन्नसुखस्यापि स्वर्ग-त्वापत्तिरिति वाच्यं, स्वावच्छेदकशरीरपदेन स्वावच्छेदकवृत्तिशरीरत्व-व्याप्यजातिमतोविवक्षणात् स्वावच्छेदकशरीरवृत्तिद्रव्यत्वादिकमादाय असम्भववारणाय शरीरत्वव्याप्यत्व जातिविशेषणं तादृशी जातिश्चावस्था-भेदेन स्थूलसूक्ष्मशरीरवृत्तिदेवदत्तत्वादिरूपा, एवञ्च निरुक्तखण्डशरीरस्य तत्पूर्व्वापरकालीनतत्पुरुषीय दुःखावच्छेदकशरीरवृत्तिशरीरत्वव्याप्य जातिमत्त्वात् न तदवच्छेदेनोत्पन्नसुखेऽतिव्याप्तिः। न च यस्तमनन्तर मिति अनन्तर शरीरमात्रमनन्तर न च ग्रस्त सुखाभावावच्छेदकशरीराव च्छिन्नमिदं शरीरोत्पत्तिकाले स्वर्गीयशरीरं सुखाभावावच्छेदकत्वेनासम्भव-वारणाय शरीरमात्रमनन्तरमिति स्वाश्रयपुरुषसम्बन्धवैशिष्ट्यावच्छेदेन सुखाभावावच्छेदकशरीरावच्छिन्न यत्तदन्यदिति पर्य्यवसित मापद भेद

विशिष्टत्वात् विशेषे च मानाभावात् स्वर्ग एव नियोज्य-विशेषणं स्यादित्युत्तरमीमांसायां कल्पतरुः। तदुक्तं, यन्न दुःखेन संभिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपनीतं यत्तत् सुखं स्वःपदास्पदमिति। तस्मात् फलाश्रुतिमात्रात् कथं नित्यत्वमिति चेत्, उच्यते, फलाश्रुतौ नित्यप्रकरणे नित्यत्वं काम्यप्रकरणे काम्यत्वमिति। एवञ्चैकादशीव्रतस्य नित्यत्वात् किञ्चिदङ्गवैकल्येऽपि प्रधानोपवासादेराचरणं यावज्जीवाधिकरणन्यायात् (३८)।

---

*प्रतियोगिपरं एतेन स्वर्गशरीरे सुखायोगव्यवच्छेदलाभः। अभिलाषोपनीतं अभिलाषमात्रेणोपनीतमुत्पन्नं न तु प्रयासेन। न च वनितादिसम्भोगजनितसुखस्य वनिताद्यधीनत्वेन कथमभिलाषमात्रोपनीतत्वं स्वर्गसुखेषु इति वाच्यं, वनितादेरप्ययत्नलभ्यत्वात् स्वर्गजनकादृष्टस्य प्रतिबन्धकत्वाद्देवतत्रान्तरीयकदुःखादेरनुत्पत्तिरत एव न तत्र पापभीरुत्वं ग्राह्यं। दुःखमयीति यद्यप्येतस्यैकैकमस्य स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्वसम्भवस्तथापि कामनाया औत्सुक्यप्रयोजकतया मिलितस्य धर्म्मत्रयस्यैव स्वर्गपदार्थतावच्छेदकत्वात् एवं दुःखासम्भिन्नसुखसुद्दिश्य यागादौ कृते विच्छेदेन तादृगसुखोत्पत्त्यापि कामनाविषयसिद्ध्यापत्तिरेव प्रथमतः सुखं तदव्यवहितक्षणे दुःखं तदव्यवहितक्षणे सुखमितिरीत्या सुखधारासम्पत्त्यापि द्वितीयविशेषणविशिष्टस्य सम्भवस्तथाऽभिलषितसुखानुत्पत्त्या दुःखानवच्छिन्नमनिकृष्टसुखधारा स्यादिति विशेषणत्रयोपादानमिति। नित्यप्रकरणे नित्यत्वमिति नित्यप्रकरणीयत्वेन लिङ्गेन नित्यत्वानुमानात् नित्यप्रकरणीयवृत्तित्वरूपसम्बन्धवत्तया ज्ञानान्नित्यत्वोपस्थित्या विध्यर्थकाम्यऽन्वया इति भावः। अत्र शुचितत्कालजीवनादिकं यथायोगमधिकारिविशेषणतया नियोज्यतावच्छेदकं बोध्यं काम्यत्वमिति न च सन्निहितपठितकर्म्मान्तरफलमेवानुषङ्गेण विश्वजिद्यागेऽन्वेतु किं स्वर्गं कल्पनयेति वाच्यं तत्फलस्य कर्म्मान्तरेणैव विश्वजिताजनने विश्वजिता यजेतेत्यत्र वाक्यान्तरकल्पनेन विकल्पार्थतापत्तेरिति (३८)।

सेच न्यायोयथा। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते, तत्र किं सर्व्वाङ्गोपसंहारेणैवाधिकार उत याव-ज्जीवपदेन यावद्भिः शक्नोत्युपसंहर्त्तुं यदा तदा ताव-द्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्व्वन्नधिकरोतीति संशयः। तत्र सर्व्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधनत्वादङ्गवैकल्ये फला-नुदयात् सर्व्वाङ्गोपसंहारइति पूर्व्वपक्षः। अत्र सिद्धान्तः, सायं प्रातर्जुहोतीति श्रुतेः सायंप्रातःकालावच्छिन्नं जीवन-मग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्वङ्गानां, सति निमित्ते नैमित्तिकमवश्यंभावि अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्। अतोऽशक्याङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यं तावतैव शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति। अतएव नित्यनैमित्तिका-धिकारे श्रीधरस्वामिधृता श्रुतिः, यथाशक्त्यास्तथा

उपसंहार सम्यक्‌ता, अधिकार फलजनकत्व, फलस्य प्रत्यवायानुत्-पादादि।

यावज्जीवपदेन यावज्जीवपदसमभिव्याहारेण अन्यथा यावज्जीवकरणेऽ ङ्गैकस्याप्यसम्भवित्वेन यावज्जीव सर्व्वाङ्गसम्पन्नाग्निहोत्रस्याशक्यानु ष्ठानत्वात् सर्व्वाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भाव। अधिकरोति फलभागीकरोति फलसाधनत्वात् फलसाधनत्वेन श्रुतत्वात्। सर्व्वाङ्गोपसंहार इति, नियत कर्त्तव्य इतिशेष, जुहोतीति, होम एवात्र बोध्यते नत्वङ्गसाकल्यं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविध्युत्थापितेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया प्रथमतः प्रधानतयोपन्यस्ततया साय प्रातर्जुहोतीति श्रुत्या साय प्रात कालावच्छिन्नजीवनसहकृतस्य होमस्य फलं प्रति निमित्ततावगमा दितिभाव। नैमित्तिकं फलं। निमित्तत्वासम्भवात् व्यभिचारेण हेतुत्वा-सम्भवात्, अङ्गविधिस्तु तस्यैव फलप्रकर्षाय अतएव शक्याङ्गमवश्यमनु ष्ठीयते। अतएव प्रधानसिद्धौ फलसिद्धेरेव। इदाङ्ग इदानीं, एतेन शक्याङ्गस्यावश्यकत्वमुक्तं, यथा कथञ्चिदित्यस्य कार्य्याणीत्यत्रान्वयः,

कुर्य्यादिति। बौधायनोऽपि स्मरति, यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्यवस्तुनिरूपितः। येन केनापि कार्य्याणि नैव नित्यानि लोपयेत्। शक्यं वस्तु निरूपितं येन स तथा। अत्र प्रथमा न लोपयेदित्यपेक्षया, प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितावत् प्रकाशतइति न्यायात्, अतएवाशक्तौ गौतमः, मनसा चैवं सम्यगाचारमनुपालयेदापत्कल्पइति। तस्मात् सायंप्रातःकालावच्छिन्नजीवनमात्रेऽग्निहोत्रहोमो विधीयते। योगियाज्ञवल्क्योऽपि, सर्वावस्थोऽपि योविप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्यस्तु न हीयेत अन्त्यजन्मगतोऽपि वा। सर्वावस्थोऽपि निन्दितसेवादिकरइति मिताक्षरा।

येन केनापि प्रतिनिध्यादिनापि शक्यं कर्त्तुमर्हं वस्तु नित्यकर्म्माङ्गीभूतं वस्तु निरूपितं साधितं येन स इत्यर्थः। निरूपितपदस्य विशेषणबोधकत्वेऽपि परनिपात आर्षः। प्रधानशक्त्यभिधान इति, शक्ति कारकं तस्याः कर्त्तृरूपप्रधानस्य प्रधानक्रियावाचकधातूत्तराख्यातादिना कर्त्तृकारकत्वाद्यभिधाने गुणशक्तिः गुणीभूतक्रियाकारकं अभिहितवत् प्रकाशते तत्कारकपदोत्तरमनभिहिताधिकारीयतृतीयादिकं विनापि स्वकर्तृकत्वादिसम्बन्धेन गुणीभूतक्रियायामन्वेतीति न्यायार्थः. अत्र कार्य्याणीति गुणीभूतक्रियाया स्वकर्तृकत्वसम्बन्धेन तृतीयां विनापि शक्यवस्तुनिरूपित इत्यस्यान्वयेन सामञ्जस्यमिति भावः। अत्र नित्यानि यथा कथञ्चिद्येन केनापि कार्य्याणि न तु नित्यानि लोपयेदित्यन्वये कार्य्याणीतिक्रियाया गुणीभूतत्वाभावात् प्रधानशक्त्यभिधान इत्यादि पर्य्यासगतिः. शक्यवस्तुनिरूपित यथा कथञ्चिद्येन केनापि कार्य्याणि नित्यानि न लोपयेदित्येव व्याख्येय सति किमस्य नित्यपदस्य वैयर्थ्यमिति चेत् यथा कथञ्चित् कार्य्याणि नित्यानि न लोपयेदित्येकोऽन्वयः। अपरश्च येन केनापि कार्य्याणि नित्यानि न लोपयेदित्यन्वय एवञ्च

सम्यक् शौचाद्यसमर्थ इति कल्पतरुः। अन्यत्राप्युक्तम् त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयादिभिरन्वा-द्युक्तः। एवञ्च सम्यगाचमनाद्यसमर्थानामक्षादीनामपि नित्ये कर्म्मणि सम्भवादावधिकारः। अतएव केनापि मुनिना न तेषामनधिकार उक्तः। किन्तु क्वचित् काम्ये सर्वाङ्गशक्ताधिकरणन्यायात्तेषामनधिकारः (३८)।

अतएव तिथिविवेके स्वर्गकामश्रुतेः सामान्यप्रवृ-त्तायाः समर्थ नरगोचरोपसंहारेऽप्यादिपदे दर्शपौर्णमा-सादिवाधवदुक्तमिताग्नेन काम्य एव दर्शादौ विशेषोऽभि-हितः। एवञ्च * नित्ये वाक्यान्तरश्रुतस्य स्वर्गादेर्न भाव्यत्वं सर्वदा तस्येष्टत्वासम्भवात्। तथाहि अविवेकिनामेव

सर्वत्र नित्ये न प्रतिनिधिविधिरिति सूचित सम्बद्धोक्तादौ प्रतिनिधि-ग्रहणात्। शक्यवस्तुनिरूपित शक्ति शक्याऽनुष्ठानस्यावश्यकत्व, तथा वस्तुनिरूपणानर्हत्वे प्रतिनिधानमप्यसौ नित्यकर्म्मणो लोपोऽप्यस्ति बोध्य अत्यन्तमयत अतोभवा अन्या विप्रक्षवविशामनन्तरमय। शूद्रा तत्सम सम्भाति तत्कृत्यतामिति यावत्, अन्यथा सम्भवादावनधिकारापत्ते गत प्रायः। सर्वाङ्गशक्ताधिकरणन्यायादिति,काम्ये सर्वाङ्गशक्तिमानधिकारीति सूत्र, तदर्थश्च काम्यापूर्व्वं प्रति तत्तदङ्गानां हेतुत्वेन तदेकस्याप्यभावे काम्या पूर्व्वानिष्पत्ते सर्वाङ्गस्य प्रधानानुष्ठानशक्तोऽधिकारीति (३८)।

स्वर्गकामश्रुते, स्वर्गकामोऽयजेतेत्यादिश्रुतेः सामान्यप्रवृत्ताया समर्थ स्व.दिविशेषणानुपपत्तेश्च नियोज्यबोधिकाया समर्थनरगोचरोपसंहार समर्थनरपरत्वाऽवधारणप्रकरणे। अतएव अचिततत्कालजीवनवत् कर्त्तव्यत्वादेव, वाक्यान्तरश्रुतस्य सोत्पत्तिविधिवाक्याभिमतवाक्यश्रुतस्य न भाव्यत्व वाक्यान्तरस्य विधिवाक्यस्यैकवाक्यतया न भाव्यत्वेनान्वय, किन्तु स्वर्गादिक कश्चिदिष्टे श्रुतमपि तदानुषङ्गिकफलमित्यभिप्राय।

* सम्यगादि क्वचित्पाठः।

तदिच्छा विवेकिनां पुनः स्वर्गेऽपि पातभीरुत्वात् क्षयिष्णोर्नास्ति निष्कृतिरिति न्यायाद्धेयबुद्धिः। ततश्च सर्व्वावस्थसाधारणेच्छागोचरतया उपात्तदुरितक्षयएवभाव्यः। यद्यपि विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति। इतियाज्ञवल्क्यवचनादकरणभाव्यनिष्टपरिहारार्थत्व सम्भवति (४०)।

तथापि तत्तद्विधिवाक्येषु भावनायाएव विधेयत्वात्तस्याः किं केन कथमित्यपेक्षितांशत्रयवत्त्वाद्भाव्य विना विधिरूपत्वासिद्धेस्तत्कालीनाकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारस्य स्वप्रतियोगिनः कदाचिदप्यनुत्पत्त्याऽप्यत्नाभावरूपस्य नियततयाभाव्यत्वायोगाद्विधिप्रत्ययेन चेष्टस्यैव भाव्यत्वप्राप्ते-

---

पातभीरुत्वात् पातभयजन्य दुःखमिश्रितत्वात् क्षयिष्णोरिति पञ्चमी तेन क्षयिष्णो सकाशात् निष्कृतिर्नात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः। यद्वा क्षयिष्णोर्जनस्य न निष्कृतिरिति। भाव्य फलत्वेनान्वित अधिकारि विशेषणकामनाविषयस्यैव भाव्यत्वात् तच्च स्वर्गादिकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे तस्या अप्रामाण्यादिकत्वात् अप्रामाणिकत्वाच्च तद्विरह दशायामधिकाराभावेन नित्यकर्म्मणोयावज्जीवकर्त्तव्यतानुपपत्तिरिति पापक्षय सर्व्वदा सर्व्वजनकामनागोचरतया भाव्य इति भाव (४०)।

अकरण इत्यत्र सप्तम्यर्थं प्रयुक्तत्व तथाच विहिताकरणप्रयुक्त भाव्य निष्टपरिहारस्य इष्टत्व इच्छाविषयत्वेन भाव्यत्वमित्यर्थः, भावनाया भावयतीति व्युत्पत्त्या फलोत्पादिकाया प्रवृत्तेर्विधेयत्वात् विधिजन्यबोधविषयत्वात्, तस्याइति, किं भाव्यकेन करणेन कथं केन प्रकारेण इतरेतर येविद इतराकाङ्क्षित इतराकारकाकाङ्क्षाविषयीभूतमिति यावत् अंशत्रयं फलकरणेतिकर्त्तव्यतारूपमंशत्रयं तद्वत्त्व नियमतस्तदनुचितत्व, भाव्य विनेति, भाव्य उपादेयफलं। विधिरूपतासिद्धे विधिजन्यबोधविषयत्वासिद्धे। ननु प्रत्यवायपरीहार एव भाव्य इत्यत आह तत्कालीनेति, नितरा

धात्वर्थादेर्भाव्यत्वायोगादश्रुतफलेषु विश्वजिदादिषु दुरितक्षयस्य दुरितानिष्टजनकत्वोपाधिकेच्छाविषयत्वात्तत्त्यागेन निरुपाधिकेच्छाविषयस्वर्गस्यैव भाव्यत्वावधारणेऽपि नात्र तथेति, कर्त्तृणां कदाचिद्भगवदनुग्रहाद्वैराग्योत्पत्तौ

कर्म्मविहितकालीनेन अकरणेन नित्यकर्म्माकरणेन च प्रत्यवायः तस्य च परीहारोऽभावस्तस्य स्वप्रतियोगिनः प्रत्यवायस्य, कदाचिदनुत्पत्त्येति, नित्यत्वेत्यादि, ध्वंसप्रागभावरूपत्वासम्भवादितिशेषः, भाव्यत्वायोगादुत्पाद्यत्वासम्भवात्, ननु धात्वर्थ एव भाव्योऽस्तु तत्राह विधीति, विधिप्रत्ययेन लिङादिना इष्टस्यैव स्वतन्त्रेच्छाविषयस्यैव भाव्यत्वात् भाव्यतया आकाङ्क्षितत्वात् धात्वर्थस्य सन्ध्यावन्दनादेर्भाव्यत्वायोगादिति, इष्टत्वाभावेन भाव्यत्वायोगादित्यर्थः, ननु प्रत्यवायपरीहारस्य नित्यत्वेऽपि सन्ध्योत्तरकालानुवृत्तिरूपवैसिकसाध्यत्वमादाय भाव्यत्वसम्भवस्तथापि उत्पादनरूपविध्यर्थैकदेशे उत्पत्तावन्वयासम्भवात्तस्य भाव्यत्व। उत्पत्तेरादरणसम्बन्धरूपत्वात् एव अभावस्य भावोत्पत्त्यहेतुत्वात्, नित्यकर्म्माकरणं न पापजनकं किन्तु पापज्ञापकं अकुर्वन् विहितं कर्मेत्यत्र शतृप्रत्ययोपलक्षणार्थे तेन विहितकर्म्माकरणज्ञाप्यं पतनमिति तत्रान्वयबोध इति, पापक्षय एव नित्यकर्म्मफलं न च तत्र प्रायश्चित्तपदप्रयोगापत्तिः निमित्तनिश्चयाधीनपापक्षयमात्रसाधनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् निर्निमित्तमुपात्तदुरितक्षयसाधनत्वं नित्यलक्षणमित्यादिना आलोचनीयं। ननु विश्वजिदादौ दुरितक्षय एव कथं भाव्यतया न स्वीकृत इत्यत आह अश्रुतफलेष्विति, दुरितं यदनिष्टत्वमनिष्टजनकत्वं तथा द्वेषस्तदुपाधिका तदधीना या इच्छा तद्विषयत्वात् स्वतन्त्रेच्छाविषयत्वाभावादित्यर्थः। निरुपाधिकेच्छेति, अन्येच्छानधीनेच्छा इत्यर्थः। नात्र तथेति, अत्र नित्यस्थले न तथा न स्वर्गादेर्भाव्यत्वसम्भव उक्तयुक्तेरिति भावः। उपसंहरति कर्त्तृणामिति, भावनाया भावनैकदेशोत्पत्तौ विधानं विधिवाक्ये, अत्र सन्ध्यावन्दनाकरणजन्यदुरितक्षयोत्पादकप्रशस्तिमान् दुरितक्षयकामो द्विज इत्यन्वयबोधः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुतौ जायते तत्र लिङोभावनया शक्त्या उत्पादकव्यापार आख्यातसामान्य

स्वर्गेऽनीच्छानिष्टसंयोगाक्जीवानुष्ठेयकर्म्मसु स्वर्गस्य भाव्यत्वानुपपत्त्या सर्व्वस्य सर्व्वेच्छागोचर-उपात्तदुरितक्षय एव भाव्यः कल्प्यते। धात्वर्थरूपाणि भावनायां केनेत्यपेक्षितकरणत्वेनान्वीयन्ते। विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते, इति न्यायात् करणस्य कर्त्तृव्यापारलक्षणस्येतिकर्त्तव्यतारूपोपकारकव्यापारं विनाऽसम्भवात् कथमित्यपेक्षितश्रुत्यादिसमर्पिताङ्गजातान्येव भाव्यं भावयन्तीति (४१)।

तत्र पूर्व्वजन्मार्जितानामिहापि जन्मनि। पूर्व्वजन्मा-

मत्या प्रवृत्तिवार्य्यं प्रवृत्तौ उत्पादकव्यापारस्याभिदानुयात् उत्पादकप्रवृत्तिरिति लभ्यते उत्पादकत्वं उत्पत्त्यनुकूलत्वं। दुरितक्षयकाम इतिपदमध्याहार्य्यं तदेकदेशस्य दुरितक्षयस्याकाङ्क्षाविषयत्वात् उत्पादकैकदेशे उत्पत्तावन्वयः दुरितक्षयतदुत्पत्तौ वा सन्ध्यावन्दनं करणतासम्बन्धेनान्वेतीति भट्टमतं, तन्मते क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः किन्त्वेवरीत्या प्रवृत्तिगतमिष्टसाधनत्वं विधितो लभ्यते उत्तरकाले प्रवृत्तेः फलोत्पादकत्वं क्रियाद्वारैवेति प्रतिसन्धानेन क्रियायां फलोत्पादकत्वं गृह्यते फलोत्पादकत्वमेवेष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानात् क्रियायां प्रवृत्तिरिति नित्यवाक्यस्य प्रवर्त्तकत्वमिति बोध्यं। कर्त्तृव्यापारलक्षणस्य कर्त्तृव्यापाररूपस्य इतिकर्त्तव्यतारूपोपकारकव्यापारमितिकर्त्तव्यतारूपसहकारिव्यापारं, असम्भवात् फलोत्पादकत्वासम्भवात्। इतिकर्त्तव्यताङ्गजातमिति, कथंचिनेति इत्याकाङ्क्षोत्थापितेत्यर्थः। समर्पितेति, बोधितेत्यर्थः। एवञ्चाङ्गान्यप्यर्थं भावयन्तीति, प्रधानविधिसहकार्य्याकाङ्क्षयोत्थापितत्वादङ्गविधिजन्यबोधेषु प्रधानविधिबोधितफलस्यैव भाव्यत्वेनान्वयादिति भाव (४१)।

ननु दुरितक्षयोऽपि न सर्व्वदा सर्व्वजनेच्छाविषयः। दुरिते फलवद्द्वेषाभावकाले दुरितक्षयेऽपि नेच्छा अतएव सदा दुरितसाधने कुकर्म्मण्यपि प्रवर्त्तते निश्चितदुरितोऽप्यालस्यादिना तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्ते न प्रवर्त्तते

र्जितञ्चैव तथैहापि च जन्मनि। ऊनषोड़शवर्षेण द्वाल्ये यत्किञ्चित् कृतं। पश्चाद्धर्म्मप्रवृत्तेन तत् सर्व्वं नुप-

कथिदिति वाच्यं दुरितक्षयोऽपि नित्यकर्म्मणि भाव्यस्तत्कामनाविरह दशायां तदकरणप्रसङ्गादिति चेत् तथापि नित्याकरणस्याभावतया भावरूपप्रत्यवायाहेतुत्वान्नित्याकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वे मानाभावाच्च न प्रत्यवायानुत्पत्तिः फलं। अकुर्व्वन्विहितं कर्म्मेत्यत्र लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति पाणिनिसूत्रेण लक्षणार्थे शतृविधानात् पापज्ञापकतापरत्वं। न च ज्ञापकस्य ज्ञानजनकत्वमित्याशयात्मभावस्य कारणत्वमिति वाच्यं लक्षणपदस्य ज्ञानजनकज्ञानविषयार्थकत्वात् तदुक्तं वेदान्तसारटीकायां। नित्यानामक्रिया यस्मात्तनयत्येव सत्वरा। प्रत्यवायक्रिया तस्माद्भव गार्थं गताभवेदिति। न चार्थं विहितमकार्षीत् अतः प्रत्यवायीति सर्व्वशिष्टैरिति, पापकारी पापी भवति, अत्र य इह कुपूय-चरणास्ते कुपूयां योनिमापद्येरन्नित्यादिश्रुत्या निषिद्धकर्म्माचरणस्यैव पापजनकत्वावगमात्। एवञ्च नित्यकर्म्माकरणं यदन्यत्र निन्दाश्रवणं तदपि प्राक्तनपापसत्त्वज्ञापकं। स्वर्गादिव भाव्यत्वे नित्यानां काम्यात्मभाव-प्रसङ्ग इति प्रमाणान्तरसिद्धपापक्षय एव नित्यकर्म्मणो भाव्य पापभीरुभि राग्निहोत्रकर्म्मेव यावज्जीवं पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तमिव नित्यकर्म्मानु-ष्ठीयते येन नानुष्ठीयते तस्य पापसत्त्वान्निन्दैव। न च प्रायश्चित्तविलम्बे पापवृद्धिश्रवणात् प्रायश्चित्ताकरणस्य पापजनकत्वमिति वाच्यं तद्वच-नानां कालविलम्बे प्रायश्चित्ताधिक्यपरत्वादिति। नित्यकर्म्मसामान्यस्य पापनाशकत्वे मानमाह तथेत्यादि। तत्र नित्यकर्म्मणि कृते सतीति शेषः। यद्वा तत्र तेषु पापक्षयेषु मध्ये पूर्व्वजन्मार्ज्जितानामिति विशे-षतोऽनिश्चितानामित्यर्थः रोगादिना निश्चीते प्रायश्चित्तश्रवणात्। ऊन-षोड़शवर्षेणेति तदूर्द्धं कृतानां पापानां प्रायः प्रायश्चित्तनाश्यत्वेति। धर्म्म-पदमत्रवेदप्रणिहितो धर्म्म इत्यनेन वेदविहितकर्म्मसामान्यवाचकमपि वेदविहितनित्यकर्म्मपरं, सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात्तदन्यकर्म्मणि फलविशेषश्रवणाच्च। प्रतिष्ठा पालक सर्व्वं भोगापवर्गादि प्रतिष्ठित प्राप्त भवतीति। यद्वा अतीतत्वाविवक्षया प्रतिष्ठित प्रतिष्ठाश्रय स्थ द्यत इति यावत्। तत्र केचिदिति, मतान्तरमाह अनुत्पत्तिमिति,

शाम्यति। इति वचनादिप्राप्तानां दुरितानां क्षयः। तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः, धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा

एतन्मते यथान्वयव्यतिरेकबलाह्नाय कारणं तथा क्वचिदन्वयव्यतिरेकग्रहादभावोऽपि कारणं बाधकाभावाच्च। एवञ्च नित्यकर्म्माकरणं पापजनकं तत्करणे तत्पापानुत्पत्तिरिति, पापानुत्पत्तिः फलं एतन्मते भावनात्वेन न विधिप्रत्ययवाच्यता कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्च विध्यर्थं अत्र पापानुत्पत्तिरूपेष्टस्य कर्म्मकसाधनतामादाय विधिप्रत्ययवाच्यतोपपाद्या। एवञ्च सन्ध्यावन्दनं पापानुत्पत्तिकामकृतिसाध्यं पापानुत्पत्तिरूपेष्टसाधनमित्यन्वयबोध इति, पापभीरुणा यावज्जीवमेवानुष्ठेयं। एतन्मते सार्थवादिकब्रह्मलोकावाप्त्यादिफलं न मन्यते अर्थवादस्य स्तुतिमात्रपरत्वात्। नन्वेतन्मते प्रत्यवायानुत्पत्तिकामनारहितस्य सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे पापानुत्पत्तिप्रसङ्गस्तस्यानधिकारित्वादिति चेन्न निन्दार्थवादेन सामान्यतः पापजनकत्वावगमादिति। यद्वा कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थं काम्यस्थले इष्टसाधनत्वं योग्यतया ज्ञातं विधिजन्यबोधेऽपि भासते नित्यस्थले नित्यत्वमेव योग्यता तच्च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं विधिजन्यबोधे भासते। घटेन जलमाहरेदित्यादौ छिद्रेतरत्वमिव एवमन्वये सन्ध्यावन्दनाद्यभावे प्रत्यवायजनकत्वं लभ्यते इत्यर्थतः प्रत्यवायानुत्पत्तिः फलं सन्ध्यावन्दनादेरपीति, तत्कामनया सन्ध्यावन्दनादौ प्रवर्त्तते तत्कामनायाश्च नाधिकारिविशेषणत्वमिति तत्कामनारहितस्य सन्ध्यावन्दनाद्यकरणे न पापानुत्पत्तिप्रसङ्गः शुचितत्कामजीवनस्य द्विजत्वादेः श्रुतस्याधिकारस्य तदानीमपि सत्त्वादिति, मतान्तरमाह अनुषङ्गफलमिति। सर्व्वत्र नित्या क्रिया यस्याः सा श्रुतिः प्राप्नोति पूर्णसम्बलितेनान्वयः। यत्फलकामना न कर्तृविशेषणतया विधिजन्यबोधविषयाः तत्फलं अनुषङ्गफलं नित्यकर्म्मणि इत्यर्थः। एवञ्च नित्यविधौ फलकामपदाध्याहारो नास्ति। पापानुत्पत्तिश्च पापक्षयश्चेत्यकलनियतमेव फलं ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिकमपि क्वचित् श्रुतं। विधिजन्यबोधे प्रमाणान्तरोपस्थितपापानुत्पत्त्यादिरूपेष्टसाधनत्वं क्रियागततया भासते इति विधिरिष्टसाधनताबोधकत्वेन प्रवर्त्तकत्वं। तत्कामनाया अधिकार्य्यविशेषणत्वेन तत्तत्कामनां विना कृतेनापि नित्यकर्म्मणा तत्तत्

लोके धर्म्मिष्ठं प्रजाउपसर्पन्ति धर्म्मेण पापमपनुदन्ति धर्म्मे सर्व्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्म्मं परमं वदन्तीति। जावालभविष्यपुराणयोः, अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिं। नित्यक्रियां नित्या क्रिया यस्यास्तां प्राप्येति शेषः। फलमिति पाठे छान्दसत्वं (४२)।

ततश्च फलस्य कर्म्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति न्यायेन नित्यकर्म्माणि कृष्यादिषु दृष्टसाधनवत् साधनकर्म्मानुरूपेण किञ्चित् किञ्चित् कृत्वा दुरितानि नाशयन्ति अकरणभावि प्रत्यवायानुत्-

---

पत्फलसिद्धिः। वस्तुतः पापानुत्पत्तिर्नाम फललेशमात्रमिति निन्दार्थवादेन नित्याकरणे एव पापजनकत्वागमात्। अर्थतोऽनित्यकरणस्य पापानुत्पत्तिप्रयोजकत्वावगमेऽप्यनुत्पत्तेरुत्पत्त्यभावरूपतया नित्यत्वेन तज्जनकत्वाप्रसिद्धेः पापक्षयब्रह्मलोकाद्यप्राप्त्यादिरूपेष्टस्य जनकत्वरूपमुख्यसाधनत्वमिव विधिप्रत्ययेन बोध्यत इत्येवमस्ते पापशब्दया कामनाया अधिकारित्वेन च यावज्जीवानुष्ठेयता नित्यकर्म्मण. सुसम्यर्थैवेति (४२)।

फलस्य फलसामान्यस्य, कर्म्मनिष्पत्तेः कर्म्मणोऽनिष्पत्तेर्हेतोः, तेषां कर्म्मणां परिमाणतः अङ्गयोगायोगेन फलविशेषः स्यादिति, लोकवत्कृषिकराणां कृष्यादीनामिवेत्यर्थः अकरणभावीति, भवन्तीति, एवञ्च फलतारतम्ये कर्म्मसादृगुण्यासादृगुण्यादिकं नियामकं। प्रत्यवायानुत्पादस्तु यथा कथञ्चित् कर्म्मणि कृत एवेति निर्द्धारितमितिभावः। कर्त्ता साचात्कर्त्ता भूयो वाहुल्येन साङ्गोपाङ्गेनेति यावत्। पापक्षयेति, तथाच फलं विनेत्यत्र फलपदं विधिसमभिव्याहृतफलश्रुतिपरं। अन्यथा प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तत इत्यनेन विरोधः स्यादिति। ननु राजाज्ञादिस्थले यथा राजाज्ञामात्रं प्रवर्त्तयतीति ज्ञानात् प्रव-

पादनाय भवन्ति च। तथाचापस्तम्बः। प्रयोजयिताऽनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्व्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो, योभूयश्चारभते तस्मिन् फले विशेषइति। एवं फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटमिति, भविष्यपुराणीयं पापक्षयानुषङ्गिकफलातिरिक्तफलपरं। तथाच यमः। सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयं। शंसितव्रता दृढ़व्रताः।

र्त्तते नेष्टसाधनताज्ञान तत्रापेक्षते। तथाविधिमात्रं प्रवर्त्तयतीति ज्ञानात् प्रवृत्तिरस्तु किं फलकल्पनेन प्रवर्त्तयतीत्यनेन प्रवृत्त्यनुकूल व्यापारवत्त्व विधिपदस्यायाति, स च व्यापार प्रवर्त्तनापदमाप्नुयते। एतन्मते लिङ्पदनिष्ठाभिधा पदार्थोन्तर शब्दभावनाऽपरनाम्नी लिङ्शक्यः, प्रवृत्तिराख्यातसामान्यशक्या। तथोक्त अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङा दय। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्व्वाख्यातस्य गोचर इति। अर्थात्म भावना अर्थभावना प्रवृत्तिरित्यर्थं, सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ शब्दभावनाया जन्यतासम्बन्धेन प्रवृत्तावन्वयात् शब्दभावनाजन्यसन्ध्यावन्दनप्रवृत्तिमानित्यन्वय। यद्यऽभिधायां मानाभाव वेदस्य परमेश्वरप्रयुक्तत्वात्। स एव प्रवर्त्तक तथाच परमेश्वरधर्म्मिकात् सन्ध्यावन्दनादिप्रवृत्तिबोधकविधिवाक्य प्रयोक्तृत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिरस्तु कि फलकल्पनेनेति चेत्, तेषां मतेऽपि प्रवृत्तेर्भावनात्वेनैवान्वयात्, भावनायाश्च कि केन कथमित्यंशत्रय साकाङ्क्षत्वात् भाव्यत्वेन पापक्षयस्य कल्पनमित्युक्तत्वात्। तथोक्त लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्याच तस्या पुरुषप्रवृत्ति। सम्बन्धबोध करण तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते। सम्बन्धबोध शक्तिग्रह प्ररोचना प्रवृत्तौ फलोत्पादकत्वज्ञान। अङ्गतया हेतुतया प्रवृत्तावुपयुज्यते इति राजाज्ञादिस्थलेऽपि राजप्रसादादिफलमपेक्ष्यैव प्रवर्त्तत इति। ननु ब्रह्मलोकावाप्तिर्वेदानुषङ्गिक फले तदा मुमुक्षुकृत सन्ध्यादितस्तत् स्यादानुषङ्गिकफलस्य कामनां विनापि सम्भवात्। न चेष्टापत्तिर्मोक्षविरोधादित्यत आह एतेनेति, पापक्षयस्यैव सर्व्वत्र

एतेनानुषङ्गिकं फलं मुमुक्षूणां मोक्षएव अन्यथा तेषा-मनर्थापत्तेः। अन्येषामन्यथापि (४३)।

शारीरकभाष्ये आपस्तम्बः, आम्रे फलार्थेनिर्म्मिते छायागन्धावनूत्पद्यते, एवं धर्म्मं चर्य्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते इति। शक्यसम्पादनेष्वपि यदङ्गं विस्मृतं तस्या-प्यशक्यान्तर्भावात्तदभावेऽपि फलं भवत्येव। किन्तत्र साङ्गार्थमच्युतस्मरणादिकं विधेयं। यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतमिति स्कन्दपुराणात्। एकादश्युपवासस्य यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यत्वेनोपदेशाच्च। यथा तत्त्वसागरः।

नित्यभाव्यत्वादन्येषामनियमेनेत्यर्थः। तथा ब्रह्मलोकवासशब्दो मुमुक्षा-विरोधिनीतिभावः। मोक्ष एवेति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि-षन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुतेः। कर्म्मामात्र-स्यैव विविदिषाद्वारा मोक्षसम्पादकत्वात्, तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मण इति वचनाच्च अनर्थापत्तेर्मोक्षविरोधापत्तेः। अन्येषां विषयरागिणां अन्यथा पितृलोकादिरपि, कर्म्मणा पितृलोक इत्यादि श्रुतेः (४३)।

धर्म्मं चर्य्यमाणमनु लक्षीकृत्य अर्था उत्पद्यन्त इत्यर्थः। फलकामना-कृते आम्रादिके यथाऽकामितच्छायादिकमुत्पद्यते। एवं पापानुत्-पत्तिकामनया पापक्षयकामनया वा कृते नित्यकर्म्मणि यथायोग-मनीप्सितमपि फलान्तरं जायते इति भावः। तपोयज्ञक्रियादिषु नित्येषु काम्येषु वा यत्ने यन्न्यूनमङ्गहीनं तत् सम्पूर्णतां यथोक्तफल-जनकयोग्यतां यातीत्यर्थः। सद्य इत्यन्यापेक्षां वारयति। एकादश्या-मेकादश्युपवासं मम.ज्ञात्वेति, संकल्पस्यापि सफलत्वं सूचयति। नोदर्श-यति दर्शनविरोधिनी मैकादशीति, एकादशीव्रतमित्यर्थः। यद्यपिच्छ-तीत्यनेन फलस्यानुषङ्गिकत्वं निरस्तं, किन्तु तत्फलकामनया नियोज्य-

प्रसङ्गाद्वापि दम्भाद्वा लोभाद्वा त्रिदशाधिप। एकादश्यां मनः कृत्वा सर्व्वदुःखाद्विमुच्यते। नारदीयं, व्याजेनापि कृता राजन् नोद्दर्शयति सा ऽन्तकं। सा एकादशी अन्तकं यमं। कात्यायनः, संसारसागरोत्तारमिच्छन् विष्णुपरायणः। ऐश्वर्य्यं सन्ततिं स्वर्गं मुक्तिं वा यद् यदिच्छति। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। यत्तु वालोकेन, एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्य क्रतोः फलं। अहोरात्रेण चैकेन ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति भविष्यपुराणादिफलमर्थवादमात्रं वर्णितं। तन्न, अधिकारिविशेषणापेक्षया आर्थवादिकफलस्वीकारस्य रात्रिसत्राधिकरणन्यायेन कर्त्तुमुचितत्वात्, ब्रह्महत्यादिव्यपोहनस्यापि फलत्वात्, ब्रह्महा द्वादशीयुतैकादश्यामुपवसेदिति

विशेषणतया बोधकश्रुतिकल्पनं सूचितं। वालोकेन वाल्मीकाख्यपद्मकारेण। एकादशीद्वादशी चेति यस्मिन् दिने द्वयमं। फलमिति, प्राप्नोति इति शेषः। फलान्तरमाह, अहोरात्रेणेति, अहोरात्रोप वासेनेत्यर्थः। अनुवादमात्रं स्तुतिमात्रं नतु प्रामाणिकमिति यावत्। अधिकारिविशेषणापेक्षयेति, एकादश्यामुपवसेदित्यत्राधिकारिविशेषानु पदेशात् कोऽत्राधिकारीत्यधिकारिविशेषणाकाङ्क्षेत्यर्थः। आर्थवादिकेति। एकादश्युपवासविधायकश्रुत्यनन्तरोक्तश्रुतिविबोधितेत्यर्थः। रह प्रायश्चित्त रहस्यकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्त, मम मधुप्रायश्चित्तोपदेशाद्दिनिभाव। इह तत्र अनवधागोचरत्व। अशीतामकवचन निर्युक्तिकवचन इव मितीति, एकादशीव्रतस्य प्रायश्चित्तत्वेन कुत्राप्यनिरूपणात्, कश्चिद् शिवपापनाशकत्वोक्तिमर्दिशरणरूपत्वात् अतो ब्रह्महत्यादिपापनाशकत्व बोधकशास्त्रान्तरमितिशेष। अथ एकादश्युपवासस्य नित्यत्वेन निर्निमित्त मशेषदुरितनाशकत्वमेव नतु विशेषतस्तत्पापनाशकत्वं शास्त्रविधपाप नाशकत्वबोधकश्रुतत्वश्रवणात् कल्प्यते। भावफलन्तु समस्तवचनस्यात्

विहितं हीनतमब्रह्मवधविषये रहःप्रायश्चित्तं सम्भवतीत्य-मीमांसकवचनं हेयमिति जीमूतवाहनः (४४) ।

स च न्यायश्चतुर्थाध्याये चिन्तितोयथा । प्रतितिष्ठन्ति ह वै, यएता रात्रीरुपयन्तीति श्रूयते । अत्र रात्रिशब्देन अथैषचायुरथैषज्योतिरित्यादिवाक्य विहिताः सत्रात्मकाः सोमयागविशेषाउच्यन्ते । किमत्र स्वर्गएवाधिकारिविशेषणमुत प्रतिष्ठेति संशयः । अत्रैवं कामपदस्य-श्रवणादिविधिशक्तिलभ्यः स्वर्गएव विशेषणं, सन्देहे हि वाक्यशेषस्वीकारो न निश्चये, निश्चितश्चेह सर्व्वाभिलषितः स्वर्गोविधिसामर्थ्यान्नियोज्यविशेषणं । या तु प्रतिष्ठाविषया श्रुतिः सा तु लक्षणया स्वर्गपरैव कल्प्यते । इत्येव जैमिनिसूत्रं । श्रुतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्ष्णाजिनिरिति । यथा प्रयाजाद्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवादरूपा

विशेषत एव कल्प्यते । तत्तत्फलकामपदघटितमकल्पवाक्यमपि कार्थे यद्वयदिच्छ तीत्युक्तिफलादित्यवधेयं (४४)

तत्तत्सत्रात्मका आयुर्ज्योतिरादिसंज्ञका । विधिशक्तिलभ्य इति विधेःशक्तिः सामर्थ्यं लिङ्गमिति यावत् तेन लभ्य इत्यर्थः । तथा रात्रीर्जुहोतीति विधिवाक्यं स्वर्गकामनियोज्यक स्वर्गातिरिक्तफलकामबोधकपदाघटितत्वे सति काम्यप्रकरणीयविधिवाक्यत्वादित्यनुमानात् स्वर्गस्य नियोज्यविशेषणत्वसिद्धिः । काम्यत्वप्रकरणीयत्वोपादानान्नित्यकर्म्मणि न स्वर्गकल्पनं तत्र पापक्षयस्यैव कल्पनात् । यद्वा स्वर्गोऽश्रूयमाणफलकामनियोज्यककाम्यप्रकरणीयविधिनियोज्यविशेषणं सर्व्वाभिलषितत्वादित्यनुमानेन नियोज्यविशेषणतया स्वर्गसिद्धिः । सन्देहे नियोज्यविशेषणतया फलस्य सन्देहे वाक्यशेषकल्पनं विधिवाक्यासमभिव्याहृतार्थवादश्रुतिबोधितफलस्य नियोज्यविशेषणतया स्वीकारः । यथाऽहुरत्र सम्प्रा-

तथा श्रुतौ रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादिश्रुतिफलमर्थवादमाह कार्ष्णाजिनिरिति, एवंप्राप्ते सिद्धान्तसूत्र, फलमात्रेयोनि-र्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यादिति। प्रतिष्ठाफलस्य निर्दे-शात्तदेवाधिकारिविशेषणं। यत्तु विधिशक्त्या स्वर्गइति तन्न मुख्यार्थस्तुतिवादानुगुण्येन विधिशक्तौ पर्य्यवसिता-यामानुमानिकस्वर्गकल्पनानवकाशात् सर्व्वथा फला श्रुतावेव स्वर्गानुमानं। तस्माद्वाक्यशेषस्थमेव फलमित्या-

---

सुपासीतेत्यादौ नित्यत्वेन सन्ध्यावन्दन निष्फल किम्वाऽर्थवादे फल श्रवणात् तत्फलकमिति, सम्भवे श्रुतिवाक्यस्य सार्थकत्वसम्भवे निर र्थकत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वादर्थवादोपस्थितफलानुरोधेन विधेस्तत्कर्पणमिति। प्रतिष्ठाविशिष्टा प्रतिष्ठावाचिका प्रतितिष्ठन्तीत्यादिरूपा अर्थवादिन्यूयमा नेतिविशेष। स्वर्गपरा स्वर्गतात्पर्य्यका। इदं वात्रैव पूर्व्वपक्षे जैमिनि सूत्रमिति प्रमाणमितिशेष। अर्थवादरूपा स्तुतिमात्रपरा न प्रमाण मिति यावत्, अर्थवादसार्थवादिक न प्रामाणिकमितियावत्, एवञ्च सूत्रे श्रुतावित्रिपद प्रतितिष्ठन्तीति श्रुतिपर फलानुवादपर श्रुतफलस्यार्थ वादिकत्वपर अङ्गवदिति, प्रयाजाद्यङ्गेष्विवेत्यर्थकमिति निर्देशादर्थवाद स्तुत्योपस्थापितत्वात् अर्थात् प्रतिष्ठादिक फलमधिकारिविशेषण। अ श्रुतौ अर्थवादेन विधिना वा फलाश्रवणेऽनुमान स्वर्गस्यानुमान स्यादिति आत्रेयोमुनिराहेति सूत्रार्थ। तत्तात्पर्य्यार्थ विवृत्य तत्त्वकृदाह प्रतिष्ठाफलस्येति। अधिकारिविशेषणमधिकारिविशेषणकामनाया विष यतयान्वितं। विधिशक्त्यैति अनुमेयमितिशेष। स्वर्ग इति नियोज्य विशेषणकामनाविषयतयाऽन्वित इति प्राक्तनेन सम्बन्ध। मुख्यार्थ स्तुतिवादानुगुण्येन मुख्यार्थे य स्तुतिवाद मुख्यार्थपरस्तुतिरूपार्थवाद इति यावत्, तदानुगुण्येन तदुपस्थापितफलस्य विधावन्वयेन विधि शक्तौ विध्युपस्थापितनियोज्यविशेषणफलाकाङ्क्षायां पर्य्यवसितायां निरा काङ्क्षेति पूरणीय स्वर्गकल्पनानवकाशादिति, श्रुति वाक्ये शक्त्या पदार्थोपस्थित्यपेक्षया आनुमानिकस्वर्गाद्युपस्थितेर्विलम्बितत्वादिति कथं

वै यौसुनिराह। ततश्च प्रतिष्ठाकामश्चायुषा यजेत प्रतिष्ठाकामोज्योतिषा यजेतेत्यादिविषयः कल्पान्ते (४५)।

महाभारते। सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे। उपवासफलं प्रेप्सोर्व्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयं। अत्र सायमित्यविवक्षितं हविरुभयत्ववद्भक्तचतुष्टयवर्ज्जनस्यैव विवक्षितत्वात्। अतएव वाराहे सायमित्यनुक्तं यथा। अह्नोराद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यतोद्वयं। चातुर्भक्तनिषेधोऽयमुपवासविधिः स्मृतः। पाश्चात्यनिर्णयामृते स्मृतिः।

स्वर्गफलकत्वानुमानेन प्रतिष्ठादिवाचकपदस्य लक्षणया स्वर्गादिपरत्वकल्पनं मुख्यार्थबाध एव लक्षणा स्वीकारादितिभावः (४५)।

हविरुभयत्ववदिति। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेत् स ऐन्द्रं पञ्चशरावं चरुं निर्व्वपेदिति अनेकहविर्नाशे किं कार्य्यमित्याकांक्षायां अनिष्टेर्हविरुभयत्वस्याविवक्षा अत्रापि येन नक्तव्रतमारब्धं तेनैकादश्यामुपवासप्राप्तौ किमाद्यन्तदिनयोः सायं भोजननिवृत्त्या दिनत्रये भोजनवर्ज्जनं कार्य्यं नक्तव्रतिनो दिवाभोजनाभावात्। किंवा परदिने पारणस्यावश्यकत्वात् नक्तव्रतिनो दिवाभोजनाभावाद्रात्रौपारणं कुर्य्यात् रात्रिपारणनिषेधस्य च दिवाभोजनसत्त्वएव, न रात्रौ पारणं कुर्य्यादृते वै रोहिणीव्रतादितीत्र व्रतपदस्य नक्तव्रतोपवासोपलक्षकत्वात्। तत्रोपवासस्य भोजनचतुष्टयनिवृत्तिरूपता च नस्यादित्याशङ्कानिरासाय सायमित्याद्यविवक्षा उक्ता। एतेन वाराहपुराणवचने सायंपदानुक्तावपि महाभारतीयवचने सायंपदश्रवणात्, तत्समानार्थकत्वाय भक्तमेकैकमित्यत्र भक्तपदं रात्रिभोजनपरमिति प्रत्युक्तं सायंपदस्य विवक्षितत्वे दिवस एव पूर्व्वापरयोर्भोजनद्वये कृतेऽप्युपवाससिद्धिप्रसङ्गादेकस्मिन् दिवसे भोजनद्वयस्याविहितत्वे निषिद्धत्वेऽपि च यादृच्छिकतत्सम्भवात् एवञ्चाव्यवहितपूर्व्वदिनावच्छेदेन भोजनद्वयाभावत्वे सत्यव्यवहितोत्तरदिनावच्छेदेन भोजनद्वयाभावत्वे च सति मध्यदिनावच्छेदेन भोजनसामान्याभावो मुख्योपवासपदार्थ इति। एकस्मिन् भोजने कृतेऽपि भोजनद्वयाभाव-

नाद्याङ्गत्रयं नित्ये काम्ये भक्तचतुष्टयं। भक्तद्वय-वर्ज्जनमशक्तस्य शक्तस्य तु नित्येऽपि भक्तचतुष्टयवर्जनं। शक्तिमांस्तु प्रकुर्व्वीत नियमं सविशेषणमित्यत्र नित्यत्व-काम्यत्वेन विधानभेदात्। पूर्णैकादशीव्यवस्थायां। पूर्णा-मुपवसेत् कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा। इत्यादिवचनेन विधानभेदात् कालभेदाच्च। नित्यत्वकाम्यत्वप्रतिपाद-कतत्तद्वचनैरेकादश्युपवासस्य नित्यत्वं काम्यत्वञ्च। अत्र कालभेदस्थले काम्यकरणे नित्यसिद्धिरित्युक्तं (४६)।

ननु काम्यत्वमनित्यत्वं असति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्येकस्य कर्म्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः। नैवं संयोग-

---

मस्त्वाप्तव्यत्वसङ्गति एकघटवत्यपि घटद्वयं नास्तीति प्रतीतेः दिनपद मध्योदयावच्छिन्नकालपरं। शक्तिमांस्त्वितादिना नित्यव्रतपरत्वं वचनस्य सूचितं काम्यव्रते सर्व्वशक्त्यधिकरणस्याधीनं सर्व्वाङ्गोपेतस्यावश्यकत्वात्। शक्त्यशक्तिभेदाभावात्। कालाभेदस्थल इति, नित्यविधौ एकादश्युप-वासत्वेनैव विधानात् कामनया कृतेऽपि तत्सिद्धि काम्ये कामनाया अङ्ग-त्वात् निष्कामतया नित्यकर्म्मणि कृते न काम्यसिद्धिरितिभाव। कालभेदेतु उपवासद्वयं नित्यकाम्यभेदादितिबोध्यं (४६)।

काम्यत्व कामनाविषयत्व कामनायत्कर्त्तव्यत्वमिति यावत्। अनित्यत्व नित्यत्वविरोधि नित्यत्वाभावनियतमिति यावत्। परित्यक्तु मिति परित्यागोनिवृत्तिस्तुमोनिमित्तत्वमर्थ, शक्यत्व योग्यत्व प्रत्यवाया जनकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति यावत्, निवृत्तिमयोजकप्रत्यवाय जनकी भूताभावप्रतियोगित्वादिति समुदितार्थ। तथा सति काम्यत्वस्य नित्य त्वविरोधित्वे इति नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यामित्यभेदे तृतीया तथाच नित्यत्व काम्यत्वरूप यद्रूपद्वय धर्मद्वय तत्स्वीकार इत्यर्थ। नित्यानित्यसं योगविरोध इति बाधक इति शेष। संयोग सम्बन्धस्तादात्म्यमिति

पृथक्त्वन्यायात्। स च न्यायो यथा। खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीतेति श्रूयते, अत्र संशयः, किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यात् उत नेति। तत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता न युक्ता, यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्य-

---

यायत्। तथाच नित्यत्वस्य काम्यत्वव्यापकीभूतानित्यत्वस्य च य पर स्परविरोध सहानवस्थान स एव बाधक व्यापकस्यानित्यत्वस्यासत्त्वे काम्यत्वस्यासम्भवादिति पर्य्यवसितार्थं। काम्यस्य कामनाविषयफलस्य षष्ठ्यर्थ प्रयोजकत्वरूपसम्बन्ध तस्य खादिरतायामन्वय नित्ये नित्य फले प्रत्यवायानुत्पत्तौ पापक्षये वा, स्यात् प्रयोजिका स्यात्, तथाच खादिरयूपकरणं नित्याङ्ग नवेति संशय, अत्रेति, संशय इत्यर्थं। न युक्तेति, नित्यत्वकाम्यत्वयो विरोधादिति शेष। नित्ये नित्यप्रकरणे खादिरत्वश्रवण खादिरे पशु बध्नातीति श्रुति, तत्खादिरत्वश्रवण काम्यस्यैवेति, खादिरत्वस्येति शेष। तथाच तस्य यूपरूपाश्रयस्य पशु बन्धनार्थत्वज्ञानायेत्यर्थं, खादिरमिति श्रुतया तदलाभादिति भाव। खादिरत्वेति, अङ्गमिति शेष। यद्वा काम्यस्यैवेति खादिरयूपस्येति शेष पशुबन्धनाय यूपरूपाश्रयज्ञानार्थं। तथाच खादिरयूपस्य काम्य तया क्लृप्तत्वेऽपि तत्रैव पशुबन्धन कार्य्यं वीर्य्यकामनाविरहे खादिरान्य यूपे पशुबन्धन कार्य्यमिति खादिरता न नित्याङ्ग खादिरे पशु बध्ना तीत्यत्र खादिरत्वस्याविवक्षितत्वादिति भाव। सम्बन्धमात्र मनुसरति सम्बध्नाति इति व्युत्पत्त्या धर्म्ममात्र क्रत्वर्थत्व क्रतोरर्थं फल यस्मात्तत्त्व तथाच नित्यक्रतौ फल प्रत्यवायानुत्पत्ति पापक्षयो वा तत्र प्रयोज कमाभावे प्रत्यवायानुत्पत्तेरभाव प्रत्यवायोत्पत्तिश्च पापक्षयस्याभाव पापसत्त्व चेति प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्व पापक्षापकी भूताभावप्रतियोगित्वरूप वा नित्यत्व पर्य्यवसित। पुरुषार्थत्व काम्यत्व मेतद्रूपमुभय स्वरूपभूतधर्म्मौ यस्य तद्बोधकतया तद्गतधर्म्मौ व्यवहाररूपे तयोरन्वयफलत्वविरुद्धधर्म्मद्वयप्रयोजकमिति सूत्रार्थं। तादृशधर्म्मद्वये प्रमाण पूरयति वाक्यद्वयेनेति श्रुतिद्वयेनेत्यर्थं। क्रतुशेषत्व क्रतूपकार

सैव पशुबन्धनाय यूपाश्रयज्ञानार्थं अतोन नित्या खादिरतेति प्राप्तेराम्नाताय चतुर्थाध्यायसूत्रं । एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रं पृथक्त्वं भेदः । एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्वफलशेषत्वलक्षणसंयोगभेदावगमान्न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । नचाश्रयज्ञानार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था खादिरतेति । एवं दध्ना जुहोति इन्द्रियकामस्येत्या-

---

कत्वं नित्यत्वपर्य्यवमितं फलशेषत्वं फलजनकत्वरूपं काम्यत्वं तदात्मकाविरुद्धधर्मद्वयावगमादित्यर्थः । न नित्यानित्यसंयोग विरोध इति तदुभयात्मकत्वे बाधक इतिशेषः, निष्कामकाम्यत्वस्य नित्यत्वाविरोधित्वादितिभाव । उपसंहरति अत उभयार्थाखादिरतेति, एकेन वाक्येनैकस्य कर्म्मणो नित्यत्वं काम्यत्वञ्च इय बोधयितुमशक्यं तथाहि स्वर्गकाम एकादश्यामुपवसेदित्यादि श्रुतौ स्वर्गकामनाविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वान्वयः उपवासे बोधनीय । वेदस्थले विशिष्टानुयस्यौत्सर्गिकत्वात् । स्वर्गकामनाविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वैकदेशकृतावन्वये तत्र कामनाया अपि प्रयोजकतासम्बन्धेनान्वयोवाच्य विशेष्यान्वयिनान्वयित्वं विशेषणत्वमिति लक्षणात् कर्त्तौकामनाया अनन्वये विशेषणत्वासम्भवात् । ततश्च कामनारहितकृतिसाध्यत्वेनानेन विधिना अबोधनात् । अकुर्व्वन् विहितं कर्म्म इत्यादि वचनाविषयत्वेनाकरणे प्रत्यवायाबोधनात् । कामनाविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वेन विहितत्वेऽपि नित्य सदा यावदायुरित्यादिना कामनाविशिष्टेतरकृतिसाध्यत्वेन विहितस्यैव नित्यत्वावगमात् कामनाविशिष्टकर्त्तव्य वेन विहितस्याकुर्व्वन्विहितमित्यादिना अबोधनान्न तदकरणे प्रत्यवाय । साक्षात् फलश्रवणे प्रत्यवायानुत्पत्तौ पापक्षयस्य वाधिकाविशेषणत्वेनाकल्पनाच्च । कामनावत् कर्त्तव्यकर्म्माकरणे तत्कामनाविषयफलसिद्धिरकरणे तत्फलाभावमात्रं नतु प्रत्यवायोऽपीति । कामनारहितकर्त्तव्य वेनाविहितकर्म्मनिष्ठकाम्यफलजनकत्वस्य नित्यत्वविरोधितया तद

द्वावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वैधाश्रवणात्। ननु विषमो दृष्टान्तः नित्यः खादिरः क्रत्वर्थः काम्यस्तु पुरुषार्थः उपवासस्तु नित्योऽपि पुरुषार्थः नहि स क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गत्वे प्रमाणाभावात्। सत्य, प्रमाणद्वयस्य द्वैरूप्यप्रयोजकस्य केवलपुरुषार्थोपवासेऽपि सत्त्वाद्वैषम्यं (४७)।

यदि च बुद्ध्यारोहसादृश्योदृष्टान्तोऽपेक्षितस्तदाग्निहोत्रादिर्दृष्टान्तः न हि स क्रत्वर्थः किन्तु स्वयमेव क्रतुः पुरुषार्थोऽपि। तथाच यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति

भिप्रायेण नित्यानित्यविरोधः इत्याशङ्कितं द्वैधाश्रवणात् नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां विधिद्वयात्, क्रत्वर्थः क्रत्वङ्गं स सत्त्वात् पापनाशादिरूपफलजनकः। पुरुषार्थः साक्षात् पुरुषमिष्टफलजनकः। एवञ्च क्रत्वङ्गतयानित्यत्वं प्रत्यवायप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वं। पुरुषार्थतयाऽनित्यत्वञ्च प्रत्यवायाजनकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यैषम्य। प्रमाणद्वयस्येति, एकादश्यामकामस्तु पितृभिः सकामस्त्वीत्यादिवाक्यकल्पितयावज्जीवैकादशीव्रतविधायकस्य यावज्जीवमेकादश्यामुपवसेदित्यादिवाक्यस्य यद्यदिच्छतीत्यादिवाक्यकल्पितस्वर्गकाम एकादश्यामुपवसेदित्यादिविधिवाक्यस्य चेत्यर्थः। द्वैरूप्यं नित्यत्वकाम्यत्वरूपविरुद्धधर्मद्वयं। पक्षे पम्पदृष्टान्तता तथाच नित्यत्ववैलक्षण्येऽपि काम्यत्वविरोधितया तुल्यतेतिभावः (४७)।

बुद्ध्यारोहः सन्देहाविषयस्तत्सादृश्यस्तत्सादृश्यविषयकः सन्देहाविषयतावच्छेदकरूपेण तथाच सन्देहाविषयतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारतानियतविशेष्यीभूतधर्मिप्रदर्शनरूपोदृष्टान्तः अपेक्षितइतिभावः एकादश्युपवासे सन्देहविषयतावच्छेदकं प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति। द्वैधाश्रवणाभावादिति, यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीति श्रुत्या काम्यत्वं क्रत्वङ्गताभिसिद्धिस्तु पर्णमयजुह्वाभवति। काम्यकरणानित्यसिद्धिरितिन्यायात् क्रत्वङ्गतयानित्यत्वं तस्या नाङ्गीक्रियते क्रत्वङ्गत्वेनावश्यकताबोधकश्रुत्यन्तराभावात्। तेन कामनाविरहे तत्र पर्णमय-

नित्यत्वबोधकं, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति काम्यत्वबोधकं। यस्य पर्णमयी जुहुरित्यत्र नोभयार्थत्वं द्वैधाश्रवणाभावात्। अतएव नारायणोपाध्यायेन दधि-खादिरन्यायेन शिखाबन्धोपवीतधारणयोरुभयार्थत्वमुक्तं। कल्पतरुकृतापि ब्रह्मचारिकाण्डे, पञ्चमादिषु वर्षेषु ये नित्योपनयनाः काम्योपनयनाश्च श्रूयन्ते ते संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्याः काम्याश्च। यथा पैठीनसिः, गर्भपञ्चमेऽब्दे ब्राह्मणमुपनयेत्। उपनयेदित्यनुवृत्तौ आपस्तम्बोऽपि, अथ काम्यानि अर्थकामं सप्तमे पञ्चमे ब्रह्मवर्चसकामं अष्टमे आयुष्कामं दशमे अन्नादिकामं एकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममिति। मनुः,

---

भिन्न जुहुरपि कर्त्तव्येतिभाव। अतएवेति, एकरूपवैरूप्यसन्देहे वैरूप्याश्रयस्य दृष्टान्ततयोपन्यासस्य माङ्गलिकव्यवहारसिद्धत्वादैवैयर्थ्यं। सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन चेत्यनेन प्रधानत्व विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतमित्यनेनाङ्गत्व एतदुभयात्मकत्वं दधिन्यायेन खदिरन्यायेन च दर्शितमिति। अथाङ्गत्व मुख्यफलाजनकत्वेसति प्रधानापूर्व्वफलजनकत्वं प्रधानत्वञ्च मुख्यफलजनकत्वमिति तयोर्विरोधमाशङ्क्य तत्फलाजनकत्वेसति तत्फलजनकापूर्व्वजनकत्वमङ्गत्वमपूर्व्वभिन्नश्रौतफलजनकत्व प्रधानत्वमित्यभिप्रायेण समाहितं। तत्र मीमांसकनयेऽपूर्व्वस्यापि विध्यर्थतया श्रौतफलत्वात् तज्जनकतामादायाङ्गेऽतिव्याप्तिर्वारणायापूर्व्वभिन्नत्वविशेषणं व्यापारभिन्नत्वपर्य्यवसितं तेन कारीरीयागेनापूर्व्वमजनयित्वैवावग्रहनिवृत्तिद्वारा दृष्टरूपफलजनकतामते तामादाय तदङ्गे नातिव्याप्तिः। न च खादिरयूपाद्यङ्गेऽपि वीर्य्यादिफलस्य श्रौतत्वात्तज्जनकतामादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं यत्राङ्गे फलश्रुतिस्तत्र फलप्रयोजकत्वस्यैवाङ्गे बोधनात् तत्र प्रयोजकत्व प्रधानापूर्व्वद्वारैवेति प्रधानापूर्व्वस्यैव तत्फलजनकत्वमङ्गस्य तज्जनकत्वेऽङ्गे घर्त्तं दैवात्

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमइति। ब्रह्मवर्च्च-स वेदाध्ययनतदर्थज्ञानप्रकर्षकृतं तेजः। येषान्तु, राज्ञो-बलार्थिनः षष्ठ इत्यादीनां कामनोपबन्धेनैव स्मरणं तेषां काम्यत्वं किन्तु पुरुषार्थस्वरूपसिद्धेस्तस्मादेवोपनयन-स्वरूपः संस्कारोनित्यः सिद्धः (४८)।

गोदोहेन प्रणयनसिद्धेर्यथा न क्रतूपकारार्थं चमसेन

प्रधानाकरणे तत्फलं स्यात्। अतएवोक्तं फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग-मिति। अङ्गस्य फलजनकत्वाङ्गीकारेतु कलिकापूर्व्वद्वारोक्तत्व श्रौत फलजनकत्व प्रधानत्व कलिकापूर्व्वत्वस्यापूर्व्वजनकापूर्व्वत्वमिति स्यादि त्यादङ्गे नातिव्याप्ति। नित्योपबन्ध कामनानुपरक्तकर्त्तृकोपनयन। कामनोपबन्ध काम्योपबन्धकर्त्तृकोपनयनं तेन पञ्चमवर्षादिकाला उप नयने नित्या काम्याश्चेत्यर्थः। नित्यकाम्ययोरङ्गत्वादितिभाव। यथा वै पञ्चमवर्षादिकालोपबन्धा इति। यथेति नित्योपबन्धश्रुति काम्योपबन्ध श्रुतिश्चेत्यर्थ। कामनोपबन्धेनैवेति कामनोपरागेणैवेत्यर्थं। षष्ठादि वर्षेषु क्षत्रियादीनां नित्योपबन्धश्रुतेरभावादेवकारसङ्गति। स्वरूपसिद्धे रुपनयनस्वरूपसिद्धेरुपनयनरूप उपनयनेन रूप्यते अन्यते इत्युपनयनंतस्य इत्यर्थ (४८)।

गोदोहेति गोर्दुह्यते अनेति व्युत्पत्त्या गोदोह पात्रविशेषस्तेनापि प्रणयन विशेषविधिप्राप्त सामान्यप्राप्तचमसकरणकापि प्रणयनस्य साधक। अप प्रणयनस्यैव यज्ञाङ्गत्वात् तत्र पात्राकाङ्क्षाया सामान्यविधिना चम सस्य विशेषविधिना गोदोहस्य विधानाच्चमसेनापि प्रणयेत् गोदोहेन पशुकामस्येति श्रुतं पात्रस्याङ्गत्व तयैकेनापि प्रणयने प्रधानसिद्धौ न पुनरङ्गस्य यज्ञकार्य्यनिमित्तपात्रविशेषरूपचमसस्यानुरोधेन, प्रधानावृत्ति रितिभाव। नापि विवर्षस्येति विशेषोक्तेन कालविशेषविहितानुष्ठा नसापेक्षस्योपनयनस्यासत्त्वात् अविहितत्वात्। शवादिनेति तस्यापि प्रणयने कृताप्यश्रुतत्वात् संस्कारस्य नित्यत्व असंस्कर्त्ता पिता बालका भवति यथासमय तदकरणे चासमर्था यजेत तत संस्कार करोतीति

पुनः प्रणयनं। नापि त्रिवर्षस्योपनयनमाशङ्कनीयं तत्र विशेषोल्लेखेनानुष्ठानाचेपस्यासत्त्वात् शरावादिना यथा न प्रणयनमित्युक्तं (४८)।

अथैवमाभ्युदयिकश्राद्धं नित्यं काम्यञ्च। देवीपुराणं, अष्टकामात्यभ्युदयास्तीर्थयात्रोपपत्तयः। पितृणामतिरिक्तो-ऽयं मासिकान्नाद्ध्रुवः स्मृतः। मासिकान्नादमावास्या-

---

श्रुते सुतस्य च फलवत्त्वमेवमेन शम याति बीजगर्भसमुद्भवमित्या द्युक्तप्रायश्चित्तनिरासेन वैदिककर्म्माहंताप्रयोजकत्वेन च तत्र चोपनयत्व न संस्कारविशेषजनकतावच्छेदकक्रियागतवैलक्षण्य तत्र जातिविशेषो ऽखण्डोपाधिर्व्वा तदवच्छिन्नस्य क कालइत्याकाङ्क्षायां पैठीनसिना पञ्च वर्षात्मक उक्त मनुना गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनमित्युक्तं तेन गर्भपञ्चमाष्टमवर्षात्मकोमुख्य श्वस्यावश्यकत्वात्तदकरणे संस्कारस्य न्यूनत्वपातात् स्वकालादुत्तरोगौण इत्यादिगौणत्वोक्ते, गौणकालानवधिश्च पञ्चदशवर्षपर्य्यन्त गर्भपञ्चमप्राक्काल पर्य्युदस्त ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चम इति मनुमोक्तोपनयनस्य नित्यतोपनयनत्वव्याप्यवै जात्य ब्रह्मवर्चसरूपफलजनकतावच्छेदक वाच्य तेन व्याप्यसामग्र्या व्यापकसामग्रीनियतत्वेन काम्यकरणानित्यत्वसिद्धिरिति, क्षत्रियस्य षड्वर्षं कृतोपनयन बलरूपफलसाधनत्वेन काम्य केनापि उपनयनसामान्य कालाकाङ्क्षयानुक्तत्वादित्यत्र कामनारहितस्य षष्ठवर्षस्यानावश्यकत्व परन्तूपनयनत्वव्याप्य वैजात्यस्य बलरूपफल जनकतावच्छेदकस्य प्रयोजक तया षष्ठवर्षस्योक्तत्वात् व्यापकनित्योपनयनस्यापि विहितकालत्व तस्य वाच्य व्यापकसामग्र्यसिद्धौ व्याप्यसामग्र्यापत्ते क्षत्रियस्य मुख्योपनयन कालस्त्वेकादशवर्षरूप तदन्येगौणकाला गर्भषष्ठप्राक्कालस्तु पर्य्युदस्त केनाप्यनुक्तत्वादिति विवेच्य (४८)।

तीर्थस्य यात्रया च उपपत्तय मासिकान्ना काम्यत्वमाह तदानन्त्या येति, आभ्युदयिकश्राद्धस्य श्राद्धत्वेऽपि तद्विना विवाहादिकरणे प्रत्यवायोत् पत्तेर्नित्यत्व आनुषङ्गिकफलविशेषजनकतया काम्यत्वमितिभाव। अपि

श्राद्धद्वयमतिरेकोऽष्टकादिश्राद्धकालोध्रुव आवश्यकः। विष्णुः, आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातोजन्मर्क्षमभ्युदयश्च। एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः। श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते। अभ्युदयोविवाहादिः। तत्र विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दीमुखश्राद्धे पितुरधिकारमाह छन्दोगपरिशिष्टं, स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु। पिण्डानोद्वहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्। सुतसंस्कारकर्म्मसु सुतसंस्कारजनककर्म्मसु। संस्कारग्रहणात् पुत्रस्य विवाहान्तरे पित्रानाभ्युदयिकं कार्य्यं आद्येन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात्। तथाच याज्ञव-

---

हस्य इति संस्कार्य्यमातामहादिव्यावर्त्तनाय स्वेति, अभिविधावाङिति, अभिविधिर्व्याप्तिस्तेनोद्वाहमभिव्याप्येत्यर्थः। कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मन नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा। सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृहीत्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः। तुशब्दस्यासार्थकता विष्णोति पुनरन्य इति तत्क्रमादित्यत्र तत्पदस्य प्रक्रान्तसुतपरताभिप्रायेणाह तस्य संस्कार्य्यस्येति, तस्य सुतस्येत्यनुक्त्वा संस्कार्य्यस्येति यदुक्तं तत्संस्काराश्रयत्वेन प्राधान्यद्योतनाय क्रमादित्यस्य सम्प्रदानक्रमस्माश्रित्येत्यर्थः। पितरमादाय इत्यर्थं इत्यपि केचित्। तेषामित्यस्यार्थमाह पितृणामिति श्राद्धं कुर्य्यादितीति पर्य्यवसितमिति शेषः। न च तत्पदस्य वृद्धिस्थवाचकतया संस्कार्य्यमातामहादीनां प्राग्वृद्धिस्थत्वाभावेन कथं लाभ इतिवाच्यं तत्पदेन संस्कार्य्य पितामहप्रपितामहयोरुपादानात्, इत्यादिबहुवचनान्ता गणस्य मसूचका इति न्यायेन पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति वचनेन च बहुवचनात् संस्कार्य्यपितृमातामहगणलाभादेतादृशतात्पर्य्यार्थमेव व्याचकार तत्रैत्यादिना, न च तेषामित्यनेन संस्कार्य्य

लायनगृह्यपरिशिष्टं, सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनसंस्कारो गार्भपात्रसंस्कारइति श्रुतिरिति। गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः गर्भस्य उदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रियाइति कल्पतरुः। हारीतोऽपि। सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन कुलस्त्रियः। यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतोभवेत्। अत्र सकृत्संस्कृतपात्रजातानां स र्व्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येककृतजातकर्म्मादिसंस्काराणां सुतरां सकृत्त्वं, सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च। पिण्डानिति श्राद्धपरं कन्यापुत्त्रविवाहेष्विति श्राद्धविधायकविष्णुपुराणैकवाक्यत्वात्, तदेकवाक्यतया च सुतपदं कन्यापुत्त्रपरं। श्रोद्वहनादित्यत्राभिविधावाङ्। तदभावेऽपि संस्कार्य्यैकसवाधकस्य पितुरभावेऽपि पुनरन्यः संस्कार्य्यः सपिण्डादिर्यो तत्क्रमात्, पित्र्यं कर्म्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः। ब्राह्मणमपि

पितृप्रपितामहमातामहादीनाञ्च प्रागुक्तानां कथं न ग्रहणमिति वाच्यं तत्क्रमादित्यनेन तेषां व्यावर्त्तनात् न हि सर्व्वत्र तत्पदेन यावन्त एव बुद्धिस्था गृह्यन्ते किन्तुतात्पर्य्यवशात् केचनेति। यद्वा तदादिपदानां बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिस्थे न शक्तिः, बुद्धिस्थतावच्छेदकरूपेण बोधनप्रसङ्गात् बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वोपलक्षित धर्म्मावच्छिन्ने तदादिपदशक्तिर्बुद्धिस्थता च बुद्धिविषयता उपलक्षणनिवेशात् शाब्दबोधे बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वमत्र न भान, किन्तु वस्तुगत्या बुद्धिविषयतावच्छेदको योधर्म्मस्तेनरूपेण तदादिपदात् शाब्दबोध चैवोऽस्ति तमानय इत्युक्ते चैत्रत्वरूपेण तत्पदाच्छाब्दबोधात् एवञ्च प्रकृते स्वपितृभ्य इति पितृपदेन पितृत्वं प्राग्बुद्धिविषयतावच्छेदकं स्वपदेन संस्कार्य्य पितृसम्बन्धलाभात् पूर्व्वसंस्कार्य्य पितृपितृगणलाभः बहुवचनस्य गणवाचकत्वात् तेषामित्यत्र

तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्व्वकैरित्यङ्गिरसोक्तफलभागितया प्रधानस्य तस्य संस्कार्य्यस्य क्रमात्तेषां पितॄणां दद्यात्। ततश्च संस्कार्य्यपित्रादित्रयमातामहादित्रयेभ्यः श्राद्धं कुर्य्यात्। न च संस्कार्य्यस्य पितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदानभूतानां पितुःप्रवेशात् पितुःप्रपितामहेतर-पञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं। पित्रनुप्रवेशेन संस्कार्य्यस्य पितृपितामहप्रपितामहानां श्राद्धे तन्मातामहपञ्चस्यैव, पितरोयत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहाध्रुवं, इत्यनेन युक्तत्वात् (५०)।

तथा तेषां संस्कर्त्तृपितॄणां संस्कार्य्यपितुः पितृगणमातामहगणानां वा ग्रहणं तत्क्रमादित्यन्वयानुपपत्तेः। पाद्मे

तत्पदेन प्राग्बुद्धिविषयतावच्छेदकपितृत्वेन पितृगणमात्रलाभः तत् क्रमादित्यनेन सम्बन्धात् संस्कार्य्य पितृगणस्य विशेषस्य च लाभः तदादिपदेन क्वचित् समभिव्याहार विशेषवशात् बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपेण बुद्धविषयस्यापि बोधात् अतएव यद्दशरथस्ततो वेदस्त्वदंशेनरोऽजन इत्यादि प्रयोगः। अन्याचरणीययोर्यत्तत्पदवाच्ययोर्भेदेऽपि यत्पदाधीन-बुद्धिविषयतावच्छेदकरूपेण बुद्धविषयस्यैव तत्पदेन बोधनात्। दम-यन्त्याद्यौविद्वा गान्धारी तामुपोषिता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्ज्जयेदिति प्रयोगः गान्धार्य्युपोषितायाः एवाच दशमीविद्धेकादश्याः बुद्धिस्थता तदन्यथा भवेदानीं तदन्यायविद्धैकादश्यास्तथात्तां परिवर्ज्जयेदित्यत्र तत्पदेन ग्रहणादिति दिक् (५०)।

अन्येषां मतद्वयं दूषयितुमुपन्यस्यति तथेति। तेषामित्यस्य संस्कर्त्तृ-पितॄणामित्येकः पक्ष, तेषामित्यस्य संस्कार्य्य-पितृपितॄणामित्यपरः पक्षः। अत्र पितॄणामित्यस्य विवरणं पितृगणमातामहगणानामिति। तत्क्रमादित्यन्वयानुपपत्तेरिति। तच्छब्देन संस्कार्य्यपरत्वे तत्क्रमस्य-बाधादितिभावः। ननु तेषामित्यस्य पितॄणामित्यर्थ.। तत्र तत्-

संस्कर्त्तुरनुवाद्यत्वात्तच्छब्देनानुपस्थितेः, द्वितीये तेषामित्य-नेनैव तेषां प्राप्तेस्तत्क्रमादित्यनुवादकतापत्तेरिति। एवञ्चाभ्युदयमावस्य नित्यत्वाद्दितीयविवाहेऽपीतराङ्गवद्वोढ़ुराभ्युदयिकश्राद्धमावश्यकं। सर्व्वाण्येवान्वाधार्थ्यवन्तीत्यवमत्वर्थीयेनाविशेषादङ्गत्वप्राप्तेः। न च असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्म्मकारिणा। प्रतिप्रयोगं नैवस्युर्मातरः श्राद्धमेव च, इति छन्दोगपरिशिष्टान्न तत्र वृद्धिश्राद्धमिति वाच्यं। तस्यासकृत्त्वेनैव येषां नियतकरणमुक्तं तत्परत्वात्। नत्वनियतपुनःकरणकर्म्मपरं। अतएव यानि कर्म्माणि पुनः पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेवबलिकर्म्मदर्शपौर्णमासश्रावण्याग्रहायण्यादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव श्राद्धं मातृपूजा चेति परिशिष्टप्रकाशप्रभृतिभिर्नियतपुनःपुनःकरणकर्म्मस्वेव विषयोपदर्शितः। विष्णुपुराणेऽपि, नामकर्म्मणि बालानां चूड़ाकर्म्मादिके तथा, इत्यत्र बालानामिति बहुत्वेन निर्द्दिष्टं। अतएव ब्रह्मपुराणे विवाहस्य शूद्रत्वे तच्छ्राद्धे हेतुरित्याह यथा।

क्रमादितस्य संस्कर्त्तृक्रमादितार्थे संस्कार्य्यपितृक्रमादितार्थे वाऽनन्वयानुपपत्तिरिततत आह आदा इति, अनुवाद्यत्वात् प्राक्शब्देनानुपस्थानात् तच्छब्देनानुपस्थितस्तत्परामर्शकत्वासम्भवात्। तु शब्देन कथञ्चित् प्रक्रान्तत्वेऽपि प्रधानस्य संस्कार्य्यस्य पितृगण निष्ठायान्वेषा पितृगणपूजाया स्फुटतरप्रमाण विनानुचितत्वाच्चेति। द्वितीय इति अत्र कल्पे तु शब्दोऽप्ययं तेषामिति तत्पदेन वुद्धिस्थानां संस्कार्य्यपितृगणानां ग्रहणस्य स्वरसतएवसम्भवेन तत्क्रमादितानर्थक मायादितिभाव। अन्वाहार्य्यमाभ्युदयिकश्राद्ध तदस्य तदङ्गत्वमविशेषात् प्रक्रान्तविवाह सामान्यपरत्व सर्व्वाण्येव इत्यनेनाद्यविवाहत्वेनाबोधनात। मातर इति

नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु पितृभ्यः कार्य्यं मृद्धये । ततो-विवाहः कर्त्तव्यः श्राद्धः शुभसुतप्रदः । अतएव मुखदर्श-नावृत्तौ श्राद्धावृत्तिप्रसङ्गः स्याद्विवाहवदिति श्राद्धविवेकः । एतेन पुत्रविवाहादौ वृद्धिश्राद्धं नैमित्तिकमित्युक्तमिति निरस्तं । स्वपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यत इति छन्दोगपरिशिष्टेन जीवत्पितृकस्यावश्यकश्राद्धनिषे-धेऽपि अङ्गत्वादेव च निषेकादौ जीवत्पितृकेणापि जीव-त्त्वमतिदद्यादित्यनेन पितामहादीनां वृद्धिश्राद्धमवश्यं क्रियते । जीवत्पितृकादिना क्रियमाणे श्राद्धे पित्रादि-स्थाने पितामहाद्युद्देशमाह विष्णुधर्म्मोत्तरं । येषां श्राद्धं

गोध्यादयोमातर मूल्या इति शेष । आवणी आवणपौर्णमास्यां सान्नि कर्त्तव्यमुपाकर्म आश्वलायनां नवयज्ञेष्टि विषयोऽयसम्बन्धोऽसकृदयानि कर्म्माणीतिवचनस्य । निर्दिष्टमिति नामधारणादिभेदेन आवधारण निर्दिष्टमित्यर्थः । अदृष्ट भिन्नस्य स्तुतोत्पत्तिप्रयोजकधर्म्मविशेषजनकत्व । मुखदर्शनावृत्तावपीति विष्णुपुराणे पुत्रादिमुखदर्शनादिके श्राद्धमभिहित तत्पुत्रादीतरादिपदं व्याप्यपर तेन प्राथमिकपुत्रमुखदर्शनत्वेन श्राद्ध प्रति निमित्तता पुत्रादिमुखदर्शनस्य क्षणिकत्वेपि स्वजन्यसंस्कारद्वारा श्राद्ध प्रति निमित्ततोपपद्यते इति स्वमत पुत्रादीतरादिपदेन पौत्रप्रपौ त्रयोरुपग्रहः इति कल्पतरुव्याख्याणे पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्यतममुखदर्शन त्वेन निमित्तता लभ्यत इति तन्मते दूषयन् श्राद्धावृत्तिप्रसङ्ग इति निमित्त भेदेन पुन पुनर्नैमित्तिकावृत्तिरिति भाव । विवाहवदिति विवाहभेदेन श्राद्धावृत्तिवदित्यर्थं तेन विवाहमात्रे श्राद्धस्याङ्गत्व शूलपाणेरप्यभिमत मिति भाव । न च पुत्रमुखदर्शनत्वेन निमित्ततामतेऽपि असकृदयानि कर्म्माणि क्रियेरन्निति वचनात् मुखदर्शनावृत्तौ श्राद्धावृत्तिरितिवाच्य तत् वचनस्य असकृदयानि कर्म्माणीत्यस्य उत्पत्तिविधिना बोधितपदादिघटि तेन पुन पुन कर्त्तव्यतया विहितानि यानि कर्म्माणीत्यर्थं मालोच्य दाहश्च कर्म्मकल्पतरु परिशिष्टप्रकाशकारादिभिरुक्तत्वात् । अन्यथा भटप्रति

पिता दद्यात्तेषामेव स धारयेत्। मन्त्रोद्देशेन च कर्त्तव्यं तेन श्राद्धं नराधिप। स जीवत्पितृकः। प्रतिनिधिना तु अमुकस्य पितुरित्याद्यभिलापे प्रयोज्यं। मन्त्रे तु न तथेति वक्ष्यते। एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म्म चेत्तद्दिने विघ्नान्न क्रियते तदा दिनान्तरे तत्कर्म्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धिश्राद्धाचरणं। प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया, इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात्। नान्दीमुखे छन्दोगैर्योषितां श्राद्धं न कर्त्तव्यं (५१)।

श्राद्धे श्राद्धवृत्तिर्नेत्याहुरितिभावः, एतेनेति निरस्तमित्यनेनान्वयः। एतेन श्राद्धस्य विवाहाद्यङ्गत्वेन विवाहादिगतगुणविधित्वं न च इत्ययं उक्तमिति शूलपाणिभिरित्यर्थः। यद्यप्यभ्युदयस्य निमित्ततयाऽस्य श्राद्धस्याभ्युदयिकत्वमुक्तं स्वयमपि श्राद्धतत्त्वे न च विवाहादेः परभावितया प्राग्भावि श्राद्धं प्रति निमित्तता नियतपूर्व्ववर्त्तिन एव निमित्तत्वादिति वाच्यं पयोव्रते नवचन्द्रमसम् इत्युक्तनवचन्द्रप्रवेशस्य क्षणिकतया श्राद्धपर्य्यन्तस्थायित्वाभावेऽपि तद्युगे श्राद्धकालव्यापित्वेन निमित्ततया नवचन्द्रप्रवेशनिमित्तकत्ववत् परभाविनोऽपि विवाहादेर्निमित्तस्य श्राद्धनिमित्ततासम्भवेन विवाहादिनिमित्तकत्वस्यापि श्राद्धे सम्भवादिति, तथापि नैमित्तिकत्वेन पारिभाषिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वमिह निराकृतं प्रधानकर्म्मण एव शास्त्रे नैमित्तिकत्वेन गणनात्वस्य, अतएव मार्कण्डेयपुराणे पुत्रजन्मादिनिमित्तक एव नैमित्तिकत्वमुक्तं यथा नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकं। पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्म्मसमं नरैरिति आवश्यकश्राद्धनिषेधेऽपि आवश्यकप्रधानश्राद्धनिषेधेऽपि। अङ्गत्वादेवेति प्रधानाधिकारिणो अङ्गाधिकारनियमादितिभावः एतच्च स्थितेषु पित्रादिष्वधिकारे नियते इति वचनं प्रधानश्राद्धादिपरं जीवत्पितृकाद्यादित्वादिवचनमङ्गीभूतश्राद्धपरमिति याचनिकोऽप्यधिकारः (५१)।

न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता, इति छन्दोगपरिशिष्टनिषेधात् । नचात्र योषिद्भ्योऽपृथग्दद्यादिति वाच्यं तथात्वे अवसानदिनादृतेत्युक्तिर्व्यर्थं स्यात् । तथाहि

॥ योषिद्भ्य इति । नचात्रेति, प्रथमाब्दीयश्राद्धादौ अपृथग्दद्यादिति, तथाच भर्त्रा सह मिलितानां मातॄणां देवतात्वमतोभयोद्देशेन श्राद्धमिति भावः नचोभयोद्देशेन पिण्डदाने योषितामपि तत्पिण्डभागित्वात् स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृतेत्यनेन विरोध इति वाच्यं स्वस्य भर्त्तुश्च तयोः पिण्डं तन्मात्राभ्यस्तदंशेभ्य इति व्याख्यानात् अमावस्यादाविति न चामावस्यादौ तदप्राप्तावपि वृद्ध्यादौ मातृश्राद्धस्य प्राप्तत्वात् तमेवापृथक्त्वविधायकमिदमिति, तथावसानदिनेऽपि योषितां श्राद्धस्य प्राप्तत्वात्तत्रापृथक्त्ववारणायावसानदिनादृते इत्युक्तमितिवाच्यं अमावस्यादौ मातृश्राद्धाभावे तत्र मातॄणां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षानिवृत्तये स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृतेत्यस्य सार्थकत्वात् योषितां मिलितदेवतात्वे पुंसामपि मिलितदैवतात्वमिति योषित्पदवैयर्थ्यापत्तेश्च न च योषित् पदमनुवादः सर्व्वपामेवापृथक् श्राद्धमितिवाच्यं स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः इति हेतुमन्निगदविरोधात् एतेनामावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदं प्रमीतपितृलोकपरमिति तत्रामावस्याश्राद्धस्यापि प्राप्तत्वात् तदनुवादेनापृथक्त्वविधानसम्भव इति परास्तं अमावस्यायां यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुत्येकवाक्यतया पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदस्य पित्रादिपुरुषत्रयपरत्वाच्च न च मातुर्जीवने पितुः पृथक्श्राद्धार्थं योषित् पदमार्थक्यं अमावास्यायां यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुतिस्तु मातृजीवनपक्षे मातृभिन्नपितृपरा, तत्र पुरुषत्रयपिण्डादिदाने प्रयोगविधानादितरपुरुषव्यावृत्तिरर्थवशसम्पन्नेति वाच्यं सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्व्वेष्वंशहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चय इति शातातपवचने पित्रादिपिण्डभागहारित्वेन मात्रादीनां बोधनात् पितृभ्य इत्यत्र पितृपदस्य पित्रादिपरत्वावधारणादेकवाक्यत्वाभावाय च स्वभर्तृपिण्ड-

परिप्राप्ते योषितां श्राद्धेऽपृथक्त्वं विधीयते किंवाऽपृथक्-श्राद्धं विशिष्टं विधीयते। नाद्यः अमावास्यादौ योषिद्दानाप्राप्तौ कथं तदनूद्यापृथक्त्वमात्रविधानं। नान्त्यः तथापि अवसानदिनादन्यतद्दलस्य वैयर्थ्यापत्तेः अवसानदिने तु। स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतं मृताहनि यथान्याय नृणां यद्वदिहोदितं, इति मार्कण्डेयपुराणीयेन श्राद्धप्राप्ते विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः। तस्माद-

मावास्य इत्यस्य स्त्रीयभर्तृमात्रोद्देश्यकदत्तपिण्डभागपरत्वे नतूभयव्युत्पत्त्या उभयोद्देश्यकपिण्डभागपरत्वमिति तद्विरोधेनापृथक्दानस्य पूर्व्वविरोधता सम्भवाच्च। नान्त्य इति, विशिष्टविधित्वानुपपत्तेरिति, अवसानदिने पृथक्योषित्श्राद्धस्य प्राप्तत्वात् सामान्यविशेषन्यायेन योषिद्भ्योऽपृथग्दद्यादिति सामान्यविधेरवसानदिनेतरश्राद्धपरत्वलाभे किमवसान-दिनादृते इति वचनेनेति भावः। यद्यपि अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यादिति पृथक्पितृश्राद्धप्राप्तावप्यपृथङ्मातृश्राद्धस्य विधेयता सामान्य विधित्वात् पृथक्श्राद्धापृथक्श्राद्धयोरविरोधात् न चैकश्राद्धेन उभयसिद्धौ श्राद्धान्तरकरणमनर्थक इति वाच्य, मातृजीवने पितृभ्यां पृथक्श्राद्ध तदुपरमेऽपृथक्श्राद्धमिति विकल्पद्वये विधिद्वयविकल्पमात्। तथाऽव सानदिने पितृजीवने पृथङ्मातृश्राद्ध तदजीवनेऽपृथङ्मातृश्राद्धमिति विकल्पापत्त्या अवसानदिनादृते इत्यस्य सार्थक्यसम्भव इति तथापि अवसानदिनभिन्नकालेऽपृथग्योषिद्भ्यो दद्यादितिविधौ कालविशेषा-लाभात् सामान्यविध्यसम्भव किन्तु यत्र हृद्यादौ मातृश्राद्ध सामान्यतोविहित तत्रैव छन्दोगानामपृथक्श्राद्धविधायकमिदमिति छन्दोगोद्देश्यमष्टकायामपृथङ्मातृभ्यो दद्यादिति विशेषतो विधि कल्पने अवसानदिनादृते इत्यस्य वैयर्थ्य इदमुपलक्षण भिन्नभिन्न विधिकल्पनगौरवञ्चेति अनुवाद उक्तार्थबोधकशब्द तथाच पृथक् पदस्यार्थो न विवक्षित किन्तु उद्धृततया नञ पर्य्युदासत्वे तात्पर्य्य ग्राहक इतिभाव। वैपरीत्य अवसानदिनादृते इतिवाक्यमनुवाद

।

वसानदिनादन्यदिति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमेवानुवादः। न च वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात्। अव्ययपदानुवादे तु विभक्तेर्नानुवादकतेति। एवमेवेशानन्यायाचार्य्यः। तस्मात्। मातृश्राद्धन्तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरं। ततोमातामहादीनां वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतं, इति शातातपवचनात्। अन्वष्टकावृद्धावदन्यौ कृत्वा दैवपूर्व्वं मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववद्भ्रात्म-

---

पृथक्पदं मज्ञयान्वयितया सार्थकं। वाक्यानुवादः स्यादिति एकस्य पदस्यानुवादकतया सामञ्जस्ये एकवाक्यानुवादकताकल्पनानौचित्यात्। ननु विभक्तेरपि शक्तिमत्त्वेन पदत्वात् पृथक्पदानुवादेऽपि वाक्यस्यानुवादकत्वमस्यादित्यत आह विभक्तेर्नानुवादकतेति, विभक्तेर्लुप्तत्वादितिभावः। शातातपवचनादित्यादिपञ्चमीवयस्य अन्यदानविषयत्वमर्थस्तस्य श्राद्धेऽन्वयस्तया च शातातपादिवचनजन्यज्ञानविषयेषु वृद्ध्यादिनिमित्तकश्राद्धेष्वित्यर्थः विषयत्वान्तस्य वृद्ध्यादि निमित्तकत्वस्य च वाक्यार्थे न प्रवेशः, किन्तु योषिदितरत्वस्य स्वार्थकार्थं मातृश्राद्धस्याववसानदिनभिन्ने प्राप्ते तत्प्रापणाय, तेन छन्दोगोऽवसानदिनभिन्नं योषिदितरेभ्यः पितृभ्योदद्यादिति वाक्यार्थः योषिदितरेभ्य इतिविशेषणसार्थकत्वायेत्युक्तम्। पितृभ्य इतिविशेष्यपदपूरणं सूचितं नञोऽनुयोगिवाचकपदसाकाङ्क्षत्वात् स्त्रीणामर्थाच्यक्षितीयदिनादिश्राद्धेषु पर्य्युदासापत्तेश्च अतएव शातातपेन सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वमित्युक्तं तत्र पितृपद प्राप्तपितृलोकपरं अन्यथा ,योषिदितरत्वस्याव्यावर्त्तकतापत्तेः तयाच वृद्ध्यादिनिमित्तकश्राद्ध अवसानदिनभिन्नकालीन प्राप्तपितृलोकश्राद्धत्वेनामावास्यादिनिमित्तकश्राद्धमाधारणदैवान् दर्श योषिदितरत्वं विधीयते येन रूपेण प्राप्तं ,तेनैव रूपेणानुवादः क्रियत इति नियमाभावात् न चावसानदिनेतरस्मिन् छन्दोगो योषिद्भ्यो न दद्यादिति नञः प्रतिषेधपरतास्तु किं पर्य्युदासेनेति वाच्यं छन्दोगानां मातृश्राद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वापत्तेः तृप्तिरूपफलस्य भर्त्तृपिण्डभागि-

गान् भोजयित्वा, इति विष्णुसूत्रात्। मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा क्रिया, इति विष्णुपुराणात् वृद्धान्वष्टकामावस्यानदिननिमित्तकश्राद्धेषु छन्दोगोऽवसान-दिनव्यतिरेकेण योषिदितरेभ्योदद्यात् (५२)।

ततश्च योषिदितरेभ्यइति विशेषणसार्थकत्वाय तासां ज्ञानाभावे तत्र तस्य योषितां कथं तृप्तिरितिचेत् अमाव-स्यादिसामान्यनिमित्तात्प्राप्ताभ्यः स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यः। तत्रापि कथं तत्प्राप्तिरिति चेत्। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते। सर्व्वेष्वंशहरा माता इति धर्म्मेषु निश्चयः, इति शातातपवचनात्। न च छन्दोगेतर-रोहयादौ योषिद्भ्यः पृथक्श्राद्धं दद्यादिति वाच्यं विधेय-प्रागर्थामोपकत्वेन स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्योयत्तृप्तिरित्यस्या-

---

तथा सिद्धिप्रदर्शनेन स्वतन्त्रयामातृश्राद्धस्य निष्फलत्वापगतेः पर्यु-दासस्वीकारात् नञोऽन्योन्याभावे लाघवेन शक्ततया निषेधपरतया लक्षणा पत्तेश्च न च योषिदितरश्राद्धविधानेऽपि कथं योषितां श्राद्धनिवृत्तिः मातृ पितामहीं प्रपितामहीं दद्यात् इति सर्व्वशाखिसाधारणविधिना मातृ श्राद्धस्यापि प्राप्तेरिति वाच्यं सामान्येन प्राप्तस्य पुनर्विशेषविधानमनर्थक मित्यनुपपत्तिमुखेनापरविशेषनिवृत्तिरवसीयते त्र्यहमयाचितं भुञ्जीत इत्यादौ याचितभोजननिवृत्तिवदिति (५२)।

ननु योषिदितरत्वविशेषणं किमर्थमित्यत आह ततश्चेति, नन्वेक मुद्दिश्य दत्तेन पिण्डेनान्यस्य तृप्त्यसम्भव इत्यभिप्रेत्याह तत्रापीति, सर्व्वेष्वंशहरेति, पतिमुद्दिश्य दत्ते धने पत्नीस्वत्वं एकत्वं सागता यस्मा सप्तमञ्चाङ्गुलितृतैरित्यादिवचनादिति, छन्दोगस्य प्रक्रान्तत्वेनोपस्थितत्वा तत्र नञर्थभेदान्वयेन छन्दोगेतर इत्यस्य लाभः, विधेयम् छन्दोगेतर कर्तृकयोषित्सम्प्रदानकपिण्डदानरूपं, प्रागर्थं पूर्व्वार्द्धस्यार्थस्तदुपोद्घातकत्वेन तदनुपयोगित्वेनेति। ननु न योषिद्भ्य इति वचनं यदि निरुक्त

न्वयानुपपत्तेः। किन्तु न योषिद्भ्य इत्यस्य योषिदितरेभ्य इत्यर्थकत्वे वृद्धादौ योषित्सम्प्रदानकश्राद्धविधीनां छन्दोगेतरकर्तृकत्वं प्रतीयते, यजमानेचित हविर्जुहोतीत्यस्यार्थानुरोधेन स्वर्गकामपदस्य स्वेतरपरत्ववत्। अथवा न योषिद्भ्य इत्यस्य छन्दोगेतरो वृद्धादौ योषिद्भ्यः पृथक्श्राद्धं दद्यादित्येवार्थः। ततश्च वृद्धादौ छन्दोगयोषितां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य उत्तरार्धान्वय इति। अन्वष्टकायान्तु साग्नीनामेवाधिकारः। विष्णुवचने होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरनियमेन तन्नियमार्थं। अथानग्नीनामग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानाद्वापि तथैतिवाच्यं। प्रकृतीभूतश्राद्धविध्युक्ताधारस्य विकृती-

त्याख्यानेन छन्दोगयोषित्सम्प्रदानकपिण्डदाननिषेधतात्पर्य्यकं तदा वृद्धादौ मातृश्राद्धपरवचनस्य तस्य बाधाविरोध इत्यत आह किञ्चेत्यादि। अथ व्यतिरिक्ते तस्येत्यानमश्वादयजमानेचितस्याबाधेन तत्तत् श्रुतिविरोधः स्यादिति स्वर्गकामपदस्याभिन्नस्वर्गकामपरत्ववदित्यर्थः। ननु न योषिद्भ्य इति वचनस्य योषिदितरत्वरूपसम्प्रदानविशेषणविधायकत्वमफलं। स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु, इत्यादि छन्दोगपरिशिष्टादि वचनेन योषिदितरेषां पित्रादीनां श्राद्धस्य प्राप्तत्वात्। छन्दोगयोषितां श्राद्धस्याप्राप्तत्वाच्च न तासां श्राद्धकरणप्रसङ्गः। मातुः श्राद्धन्तु पूर्व्वं स्यादित्यादि वचनस्य छन्दोगेतरपरत्वनाभाय तत्समर्थकतामभिप्रेत्य न योषिद्भ्य इति वचनव्याख्यानमाह अथवेति। अत्र पृथक्पदमपि सार्थकं तस्य मात्रादिक्रमेण श्राद्धतात्पर्य्यकत्वात्। उक्तादेशस्य प्रागर्थापेक्षत्वेऽपि सार्थक्यायाह ततश्चेति अत्र केचित् जीवत्पतिकानां मृतानां छन्दोगयोषितां वृद्ध्यादौ तत्श्राद्धप्रसङ्गः पितृश्राद्धाभावादिति, न योषिद्भ्य इति वृद्धादौ विहितमातृश्राद्धसमवसानदिन भिन्नकालीनयोषित्श्राद्धत्वेनानूद्य तस्यापृथक्त्वं विधीयते अत्र हेतु

भूतग्राह्यविशेषविहिताधारेण बाधात्, शरमयबर्हिषा कुशमयबर्हिर्बाधवत्। न वा लौकिकाग्नौ होमः। न पैतृयज्ञीयोहोमोलौकिकाग्नौ विधीयते, इति मनुना निषेधात्। वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवं। (५३)।

अथैकादश्युपवासव्रताधिकारिणः। यावन्नोपवसेज्जन्तुः पद्मनाभदिनं शुभमित्याद्य जन्तुपदश्रवणात्। अष्टा-

---

च्छन्दोगयोषितां उभयोर्देश्यकदत्तपिण्डभागादेव तृप्तिजननादिति शेषार्थं न च तावता कथं जीवत्पतिकाया योषितस्तृप्तिरुभयोर्देश्यकपिण्डाभावादितिवाच्यं। न योषिदत्र इत्यत्र प्राप्तपितृलोकपतिकाश्च इति विशेषणं पूरणीय। आसामित्यस्यापि प्राप्तपितृलोकपतिकच्छन्दोग योषितामित्यर्थः। पृथक्पद भर्तृसाहित्याभावविशिष्टपरं तत्र मृतो योगे भर्तृसहितांश्च इत्यर्थोलभ्यते, एवञ्च जीवत्पतिकाश्च पृथग्दानं विष्णुसूत्रादिसामान्यवचनात्। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वमिति शातातप वचन सर्वशाखिसाधारणममावस्यादौ मातृश्राद्धाभावेऽपि तासां तृप्तिबोधकमित्याहुः। तद्विषय नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवं वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां। न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीतेति गोभिलसूत्रे पित्रादिषट्पुरुषाणामेव विशेषतोनिर्देशादिति। होमत्वादेवेति हुंचेति पदश्रवणादित्यर्थः, तन्नियमार्थं प्रकृतीभूताष्टकाश्राद्ध आधारान्तरं विप्रपाण्यादि, विकृतीभूतमन्वष्टकाश्राद्ध तत्र विशेषविहितोऽग्निरूपाधारस्तेन बाधादित्यर्थं प्रकृतीभूताग्निहोमयागे कुशमयबर्हिर्विहितं तद्विकृतीभूतयागे शरमयबर्हिर्विधानात् कुशमयस्य बर्हिषोबाधवदित्यर्थ न वा लौकिकाग्नौ होम इति तावतापि अग्निनियमस्य साग्निकर्त्तव्यतायाश्च सम्भव इति भावः (५३)।

अथैकादश्युपवासाधिकारिण इति वैष्णवावैष्णवगृहस्थयत्यादिभेदेनाधिकारिविशेषभेदाय बहुवचनं। अधिकारी विधिनियोज्यस्तया करणाकरणयोः पुण्यपापभागिता। मर्त्त्यपदश्रेयर्थापत्तेरिति तथाच

द्वादधिकोमर्त्त्योह्यपूर्णाशीतिवत्सरः। भुङ्क्ते यो मानवोमोहादेकादश्यां स पापकृदिति कालमाधवीयधृतनारदवचने मर्त्त्यमानवपदयोः श्रवणात् मनुष्यमात्रस्याधिकारो न जात्याश्रमविचारः। एवञ्च नित्योपवासी योमर्त्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियां। स यजेन्मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे। इति कात्यायनवचने मर्त्त्य इत्यभिधानानन्तरं विप्र इतिपदं तस्याधिकदोषार्थं। अन्यथा मर्त्त्यपदवैयर्थ्यापत्तेः। नच, अनड्वान् ब्रह्मचारीच आहिताग्निश्च ते त्रयः। अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नतां। इति स्मरणात् साग्निब्रह्मचारिणोरनधिकार इति वाच्यं। होमाद्यविरुद्धतोपवासवचनेन तयोरप्यधिकारावगमात्। यथा। गृहस्थोब्रह्मचारी च

विप्रस्य मर्त्त्यत्वकीर्त्तन मर्त्त्यत्वेनोपवासाधिकार सूचयति। विहिताकरणनिषिद्धाचरणयोरधिकदोषताप्रयोजकविप्रत्वमतिमत्त्वाभ्यामुपादानञ्च भोजनेऽधिकदोष दर्शयति न तु विप्रत्वमतिमत्त्वाभ्यामधिकारमिति भाव। परन्तु वचनमिद भोजनचतुष्टयनिहत्यात्मकोपवासासमर्थं भोजनद्वयनिहत्तिरावश्यकीति प्रदर्शयन्नित्योपवासलक्षणपरमिति बोध्य। अनड्वान् वृष अयञ्च दृष्टान्तार्थ ब्रह्मचारी अकृतसमावर्त्तन। सिध्यन्ति स्वकार्य्यक्षमा भवन्ति वृषमा कार्य्यं भारवहनादि, ब्रह्मचारिण कार्य्यमध्ययनगुरुशुश्रूषादि, आहिताग्निकार्य्यं होमतदर्थकाष्ठवहनादि। नैषा सिद्धिरिति न सिद्धि न स्वकार्य्यकरणसामर्थ्यं। तथाच ब्रह्मचारिण स्वाध्ययनाद्यनुरोधात् साग्निकस्य होमाद्यनुरोधात् उपवासानधिकार प्रदर्शित। अधिकारावगमादिति। तथाऽनड्वानिति वचन काम्योपवासप्रतिषेधक वस्तुतस्तु काम्यमपि स्वाधायनाद्यविरोधे ब्रह्मचार्य्याहिताग्निभ्या शक्य सामान्यनित्यञ्च स्वाध्यायाद्यनुरोधे प्रतिनिधिनासपाद्य एकादश्यादिविशेषोपवासस्तु स्वय कर्त्तव्य न तु स्वाध्यायाद्यनुः

श्चारितागिन्मर्थेन च। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयो-
रुभयोरपि। सभर्तृकाया व्रतोपवासादिः पृथङ्निषिद्धो
मनुना, यथा। नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं
नाप्युपोषणं। पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गे महीयते। विष्णुनाऽपि भर्त्तुः समानव्रतचारित्वमित्युक्तं।
समानव्रतचारित्वं भर्तृव्रताचरणे तदानुकूल्यकारित्वं।
यत्र तु सावित्रीव्रतादौ विशेषविधिस्तत्र भर्त्रनुज्ञया
पृथगपीति। यथा शङ्खः। कामं भर्त्रनुज्ञातव्रतोप
वासनियमेज्यादीनामभ्यासः स्त्रीधर्म्म इति। यत्तु, पत्यौ
जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुः संहरते
पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्। इति विष्णूक्तं तदननु-
ज्ञातविषयं। कात्यायनः, विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने। तस्यास्तु सुकृतं नश्येद् भ्रूणहत्या
दिने दिने। जीमूतवाहनः, एकादश्यां न भुञ्जीत
पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा
गृही। इति गोभिलवचनाद्गृहिणः शुक्लैकादश्यामेवाधिकारः। न च गृहीतरपरत्वे कृष्णैकादश्याः, कथं,
दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः। एकादश्यां न
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। इति विष्णुधर्म्मोत्तरमत्स्य-

रोधात् प्रतिनिधिना सम्पाद्यत्वेऽपि विशेषोपदेशादितिभाव। तदानु
कूल्यकारित्वमिति पतिकृतकर्म्मण्येव स्त्रीणां तत्फलभागहारित्वादिति
भाव। पत्नीसहभावेन क्रियमाणं कर्म्मणि यदुपवासादिकमङ्गं तत् पत्न्या
कार्य्यमिति बोध्यं। भ्रूणहत्या भ्रूणहत्यापाप दिने दिने प्रत्येकादशि।
परस्मिन् रूपे तत्प्रमभ्येति यावत्, क्षपयित्वा पक्षौ यतीनां मास

पुराणवचने उभयपक्षीयदशम्यां मांसमैथुनवर्ज्जनविधान-मिति वाच्यं। वानप्रस्थस्यापि ऋतौ मैथुनसंभवात्। अतएव पुराणे ऋषिकुमाराः श्रूयन्ते। पुत्रेषु भार्य्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा। इति मनुवचनाच्च तस्य मांसभोजनमप्याह बौधायनः। अथ वानप्रस्थ-द्वैविध्यं पचमानका अपचमानकाश्चेत्युपक्रम्य। क्रियद्दूरे स्थितोऽवसितमामांसस्याघ्नकश्येनहतसिंहव्याघ्रादिभिर-न्यैर्वा हतमानीय श्रपयित्वा सायं प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा अयत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वा अथैतच्छेषभक्ष्या इति। मधुमांसवर्ज्जनन्तु वनस्थानाममांसभक्षीणामित्यादि। तस्मात् कथं दशम्यां नियताहार इत्यादि वचनबलाद-पुत्रस्य गृहिणोऽप्युभयैकादश्युपवासव्रतमिति। तथा इन्दु क्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे। उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रबन्धुधनक्षयात्। इति वायुपुराणवचने बन्धु पदश्रवणाच्च। न हि बन्धुशून्यः कश्चिद्गृही पितृभ्रात्रा दिषु बन्धुपददर्शनात्। बन्धुपदस्थाने दारेति क्वचित् पाठस्तत्रापि तथैवेति। यच्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही त्यत्र पुत्रवानितिपदं ततपुत्रवतां वानप्रस्थादीनामपि। निषेधार्थमित्याह। हेमाद्रिरपि, शुक्लामेव सदा गृही-

---

भोजननिषेधाश्रयतीति। इत्यमत् गृहस्थ इव। अमांसभक्षीणां त्यक्त मांसभोजनानां स्त्रीविरहिणां तेषां निवृत्तिधर्मत्वात्। न च यतिन परेणा ,मा यजेत वनाश्रमीत्येकादशस्कन्धवचनमध्यतत्परं। बन्धु पदश्रवणाच्चेति बन्धुपद स्त्रीविरहस्य निषेधाधिकारं सूचयति तच बीज माह न हीत्यादि। तथैवेति तथाच दारपदमपि [illegible]

तिवचनपर्य्यालोचनया सकलकृष्णैकादशीषूपवासाभाव-
प्राप्तौ। शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्।
सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन। इति
ब्रह्मवैवर्त्तवचने शयनबोधनमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीषूपवास-
विधानात्तास्वेव गृहिणोऽधिकारः, नान्यत्र प्रमाणाभावात्।
सामान्यविशेषयोर्विकल्पासम्भवात् पर्य्युदास एव।
तेन शयनबोधनमध्यवर्त्तिकृष्णैकादशीष्वपि पुत्रवतो गृह-
स्थस्य नाधिकार इत्याह (५४)।

अत्रोच्यते। गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव
च। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। इति
हलायुधहेमाद्रिधृताग्निपुराणवचने गृहस्थमात्रस्य कृष्णै-

रितया सूचयति तद्वचने कर्त्तृविशेषाश्रवणादितिभाव। अपुत्रस्येति
शुक्लामेव सदा गृहीति वचने गृहिपदस्य पुत्रवद्गृहिपरत्वादितिभाव।
इन्दुक्षयेऽमावास्यायां। वामनस्याद्योनामपीति, तथाच गृहिणा पुत्र
वताञ्च निषेध न तु पुत्रस्य गृहिविशेषण पुत्रवन्मुधनक्षयादित्यविशेष
श्रवणात्। पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकार इति गृहस्थसामान्यनिषेधे पुन
पुत्रवद्गृहस्थस्य निषेधो विशेषणनिषेधायेति भाव (५४)।

मतद्वय दूषयति, अत्रोच्यत इति, अप्रयोजकमिति, तथाच पुत्रादि
क्षयरूपानिष्टसूचनाय पुत्रवत्पद न तु कर्त्तृविशेषणतया विवक्षित
मितिभाव। दोषत्रयस्य दोषविशेषज्ञापनाय योऽनुवाद कृष्णैका
दश्यां चाथ गृही नोपवसेदित्याकाङ्क्षोत्थापित वाक्य तद्विषय तेन
बोधितमित्यर्थ स च कर्त्तृविशेषणार्थमिति न तु कर्त्तृविशेषणतया
बोधितमिति, यत्सुतस्त्वेऽप्युपवास इति भाव। कर्त्तृविशेषणतया
बोधित पुत्रवत्त्वमित्यर्थ। अतएव क्वचिदर्थवादस्य प्रामाण्यानुरोधा
देव। अप्रामाण्यमितीति। व्यवहारात् पदानां शक्तिग्रहस्तथाहि
केनचिद्वृद्धेन घटमानय इत्युक्ते तत् श्रुत्वाऽपरेण हस्तेन घट आनीत

कादश्युपवासप्राप्तौ शुक्लामेव सदा गृह्णीत पुत्रवद्गृहि-विषयं तस्यैव कृष्णायां निषेधश्रुतेः। तथा चोपवास-मधिकृत्य ब्रह्मपुराणं। एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा। चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति। न च वसुमत्त्ववत् पुत्रवत्त्वमप्रयोजकं।॰ वसुपदं दोषकथनार्थमादमात्रं ननु कर्त्तृविशेषणार्थं न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति विधिवाक्ये पुत्रवानिति कर्त्तृविशेषणमिति विशेषः। अतएव मीमां-

तत. पार्थक्ये वाक्ये घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शाब्दबोधस्य-मिन्यथभाव्यतिततश्च घटमानय गामानय इत्यादि वाक्यादावादौ वाचाभ्यां कार्य्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति. इत्यञ्च भूतले घट इत्यादिवाक्यात् शाब्दबोधः घटादिपदानां कार्य्यान्वितघटादिबोध एव सामर्थ्यावधारणात् कार्य्यतावोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यावधारणादिति लिङ्पदाघ-टितवाक्यात् शाब्दबोध इति मीमांसकैकदेशिमतं तदभिप्रायेणेदं। लिङादाशूकाभ्यामिति, वेदमात्रस्य प्रामाण्यसाधकन्यायाभिमतः प्रामाण्यमुत्तमिव्याख्यानमाख्यापय। विधिवाक्यविधिसामर्थ्यं यत्र मीदर्शी तत्फलत्वेनाग्राति बहुविभन्न्यवायामसाध्ये, देवोद्देश्य महत्तिदर्शी शुच्यादिभिः फलसाधनत्वाद्युपस्थापकवाक्येऽसम्भवति फलसाधनताबोध-द्वारा देवविवटनेन प्रवृत्तिजनकोऽनुरोक्रियते यथा गर्भो गृह्णीति विधिना प्रतिसिद्धता हये य यथा यागोऽश्वयज्ञोत्यादिस्मृतिवादक-र्षेशशपरतथा प्रामाण्यं तत्र प्रतिसिद्धमिति मधुदिवस्य वाक्यपदा प्रतिष्ठाकालस्योपस्थित्या रात्रिसत्रस्य प्रतिष्ठाकामकार्य्यमिति वाक्याभ्यां बोध। न च वाक्यस्य पदसमुदायात्मकस्य शक्त्यभावात् कथं वाक्यसमन्वयफलवाक्यमिति पदार्थस्यैव विशिष्टपदार्थरूपवाक्यार्थस्यापि ग्रन्थ। प्रतिपादितत्वात् तत् सम्बन्धस्यैव वाक्यस्यापदार्थत्वात् एवं च पदैस लक्षणयाप्रतिष्ठाकामादिवस्यापने पदार्थवैयर्थ्यं स्यादिति। एतमन्यत्र यथायोगं विशेषं विदायानामिति स्मृतिभिमानामदंवादा-

साय। आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति सूत्रेण आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्य्यार्थत्वात् अतदर्थानां कार्याप्रतिपादकानामानर्थक्यमप्रामाण्यमिति पूर्व्वपक्षयित्वा सिद्धान्तसूत्राभ्यां विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति क्वचिद्भूतार्थानाञ्च क्रियार्थेन समाम्नायाद्विधेताभ्यां क्वचिद्विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यत इति न्यायात् क्वचिद्भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमप्युक्तं। अतो न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति निषेधविधौ पुत्रवत्त्वेनैवाधिकारित्वं (५५)।

अत्रैव पुत्त्रपशुधनक्षयार्थवादः। अतः पुत्रवतएव गृहस्थस्य कृष्णायामनधिकारः। अत्रैव शयनबोधनमध्ये प्रतिप्रसवः। जीमूतवाहनस्तु। यदीच्छेद्विष्णुना

नामित्यर्थः यथा यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वमित्याद्यर्थवादानामीश्वरमुपासीतेत्यादिवाक्यैरेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति वेदमात्रस्यैव साक्षात् परम्परया क्रियार्थतापरतया प्रामाण्यमितिभाव। क्वचिच्च विधिवाक्ययोरप्यङ्गाङ्गिभावलाभायैकवाक्यता यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यानां समिधोयजतीत्यादिवाक्यैरेकवाक्यता। तथोक्तं भट्टपादैः स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति। एतश्चायमप्रकृतोपयोगमाह निषेधविधाविति, अत्र गतस्यर्थीयोध्यत्वं तस्याधिकारित्वमित्यनेनान्वय पुत्रवत्त्वेनैवाधिकारित्वमिति गृहस्थस्यैति शेष। एवञ्च यत्र वाक्ये केवलगृहस्थपदं तत्र गृहस्थपदं पुत्रवद्गृहस्थपरमितिभाव (५५)।

अत्रैवेति एतन्निषेधवाक्ये एवत्यर्थः पुत्त्रपशुधनक्षयार्थवाद पुत्त्रपशुधनार्थबोधकार्थवादैकवाक्यता एवञ्च पुत्त्रपशुधनक्षयादित्यत्र क्षयपद कृष्णैकादश्युपवासनिष्ठक्षयसाधनतापर द्योत्यता च पञ्चम्यर्थ तस्याश्च

यस्तु गृहिविषय. काम्य एवेत्याहुः। तन्न। पुत्रवां-श्चैव भार्य्यावान् धर्म्मयुक्तस्तथैवच। उभयोः पक्षयोः काम्यं कुर्य्याच्च वैष्णवं व्रतमिति वचनेन काम्य एवाधिकारो न नित्यइत्याहुः (५६)।

वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामपि सर्व्वाः कृष्णानित्या हलायुधहेमाद्रिस्मृतितत्त्वसागरवचनात्। तद्यथा। यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा। तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते। कालमाधवीये

नरमात्रस्याधिकार कृष्णायां शयनीबोधनीमध्यव्यतिरिक्तायां गृहस्थस्य नाधिकार शयनीबोधनीमध्ये कृष्णायां गृहस्थस्याधिकारस्तत्रापि पुत्रवतोगृहस्थस्य नाधिकार इति। अत्र केचित् नित्ये व्रते उभयपक्ष एव नरमात्रस्याधिकार नित्योपवासीति वचने सम्प्राप्ते हरिवासरे इति सामान्यत एवोक्ते, इन्दुक्षये इति वचनस्य तत्साकाङ्क्षत्वात् काम्यव्रत परत्वात् काम्यव्रते च कृष्णैकादश्यां पुत्रवतोगृहस्थस्य नाधिकार न तु गृहस्थमात्रस्य गृहस्थोब्रह्मचारी चेति वचनविरोधात् न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति वचनैकवाक्यत्वाच्च शयनीबोधनीमध्ये तस्याधिकार पुत्रवांश्च सभार्य्यश्चेति वचन यदोक्तेदिति वचनञ्च पचमानवानप्रस्थ पर। न च वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृहीतिवचने सदापद श्रवणान्नित्यव्रत एव निषेध इति वाच्य तत्र सदापदस्य फलाभिसन्धि दशायां तदभावदशायाञ्च इत्यर्थकत्वादित्याहु (५६)।

मतद्वय दूषयित्वा स्वमतमाह वस्तुतस्त्विति स वैष्णव उच्यत इति। यद्वेदमवधेयं गृहीतविष्णुमन्त्रत्वेनाधिकारितावोधक नेद वचन किन्तु उभयपक्षीयैकादशीव्रतस्य वैष्णवव्रतत्वेन सर्व्वैरेव तत्कर्त्तव्यमन्यथा वैष्णव त्वहान्या विष्णुभक्तिरतो दैव आसुरस्तद्विपर्य्यय इत्युक्तमहानर्थ स्यादिति बोधयति, पुत्रवद्गृहस्थस्य निषेधस्तु कामनान्तर व्यावर्त्तयति, वनस्थय तीना निष्कामतया संसारनिवर्त्तकविष्णुभक्तिकामतया चासाधारण्याधि कारित्व सूचयति। वनस्थयतिधर्म्मोऽयमिति। य इच्छेद्विष्णुना वास

धस्तु गृहिविषयः काम्य एवेत्याहुः। तन्न। पुत्रवांश्चैव भार्यावान् धर्मयुक्तस्तथैव च। उभयोः पक्षयोः काम्यं कुर्याच्च वैष्णवं व्रतमिति वचनेन काम्य एवाधिकारो न नित्यइत्याहुः (५६)।

वस्तुतस्तु वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्थानामपि सर्व्वाः कृष्णानित्या इत्यायुधहेमाद्रिधृततत्त्वसागरवचनात्। तद्यथा। यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा। तुल्ये ते मन्यते यस्तु स वै वैष्णव उच्यते। कालमाधवीये

नरमात्रस्याधिकारः कृष्णायां शयनीबोधनीमध्यव्यतिरिक्तायां गृहस्थस्य नाधिकारः शयनीबोधनीमध्ये कृष्णायां गृहस्थस्याधिकारस्तत्रापि पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकार इति। अत्र केचित् नित्ये व्रते उभयपक्ष एव नरमात्रस्याधिकारः नित्योपवासीति वचने समासे हरिवासरे इति सामान्यत एवोक्तेः, इन्दुक्षये इति वचनस्य तत्साहचर्यात् काम्यव्रतपरत्वात् काम्यव्रते च कृष्णैकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः न तु गृहस्थमात्रस्य गृहस्थो ब्रह्मचारी चेति वचनविरोधात् न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति वचनैकवाक्यत्वाच्च शयनीबोधनीमध्ये तस्याधिकारः पुत्रवांश्च सभार्य्यश्चेति वचनं यदीच्छेदिति वचनञ्च पचमानवानप्रस्थपरं। न च वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृहीतिवचने सदापदव्यवच्छेद्यनित्यव्रत एव निषेध इति वाच्यं तत्र सदापदस्य फलाभिसन्धिदशायां तदभावदशायाञ्च इत्यर्थकत्वादित्याहुः (५६)।

मतद्वयं दूषयित्वा स्वमतमाह वस्तुतस्त्विति स वैष्णव उच्यत इति। अत्रेदमवधेयं गृहीतविष्णुमन्त्रत्वेनाधिकारिताबोधकं नेदं वचनं किन्तु उभयपक्षीयैकादशीव्रतस्य वैष्णवव्रतत्वेन सर्व्वैरेव तत्कर्त्तव्यमन्यथा वैष्णवत्वहान्या विष्णुभक्तिरतो दैव चासुरस्तद्विपर्य्यय इत्युक्तमहानर्थं स्यादिति बोधयति, पुत्रवद्गृहस्थस्य निषेधस्तु कामनान्तरं व्यावर्त्तयति, वनस्थयतीनां निष्कामतया संसारनिवर्त्तकविष्णुभक्तिकामतया चासाधारण्याधिकारित्वं सूचयति। वनस्थयतिधर्म्मोऽयमिति। य इच्छेद्विष्णुना वासं

नारदः। नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः। पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणं। अत्र विष्णुपरायणानां पक्षे पक्षे चेति वीप्सया यावत्पक्षैकादश्युपवासस्य नित्यता प्रतीतेः। श्रीपतिव्यवहारनिर्णये। शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इति वचनात्। नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यनन्तरं सपुत्त्रश्च सभार्य्यश्च स्वजनैर्भक्तिसंयुतः। एकादश्यामुपवसेत पक्षयोरुभयोरपि। स ब्रह्महा सुरापश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः। विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितेतरे। गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निर्यतिस्तथा। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि, इत्येतैश्चैकायु-

---

युष्मस्मदर्मात्मन इति वचने यत् युष्मस्मदोऽभिधानं तदानुषङ्गिकफलत्वेन मुख्यफलन्तु विष्णुना सहेत्युक्तविष्णुसालोक्यं तदपि मुख्यान्तरोपलक्षम्, यच्चोक्तं उभयोः पक्षयोः काम्यमिति, तदपि मुक्तिसाधनत्वेनाभिलषितप्रापक एवमुत्तरत्रापि विवेच्यमिति। समात्मा समदर्शी भगवदधिष्ठानत्वेननिजाचाराश्रिजवर्णाश्रमधर्म्मान् विष्णौ समर्पितोऽखिलाचारो येन सः। आचर्य्यते यत् इतिव्युत्पत्त्या लौकिकवैदिककर्म्म, तदर्पणं भगवत्प्रेरणया प्रवर्त्तितोऽहं त्वत्प्रीत्यर्थमेव करोमि न तु स्वफलार्थमित्यादि निवेदनरूपं कृतकर्म्मणः समर्पणन्तु त्वत् प्रेरितेन कृतमिदं त्वत् प्रीतये भवतु न तु समफलान्तरायेत्यादिज्ञापनरूपं यथा स्वामिनि भृत्यो निवेदयति मयेद कृतमिति, यथैकादशे, श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्म्मणः। जन्मकर्म्मगुणानाञ्च तदर्थोऽखिलचेष्टितं। इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियं। दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदनमिति। दारादेरपि भगवदर्थत्वेन विभावनमेव समर्पणमिति। प्राणः प्राणमयकोषः क्रियाशक्तिमान्। बुद्धिर्विज्ञानमयकोषः ज्ञानशक्तिमान् मनोमयकोषस्याप्युपलक्षणं देहः स्थूल-

धेन तथाव्यवस्थापितत्वात्। वैष्णवानां तथा व्यवहाराच्च। मुमुक्षुत्वेन सुतरामेव तथा, तथाच भविष्ये, शुक्ला गृहस्थैः कर्त्तव्या भोगसन्तानवर्द्धिनी। मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता। वाराहेऽपि, यथा शुक्ला तथा कृष्णा उपोष्या च प्रयत्नतः। शुक्ला भुक्तिप्रदा नित्य कृष्णा मुक्तिं प्रयच्छति। द्विजन्मनोविशेषतोऽपि, यथा गोविन्दमानसोल्लासलक्षणधृतवचनभविष्योत्तरीयं, उभयोः पक्षयो राजन्नेकादश्यां द्विजन्मवान्। योभुङ्क्ते नीरजः सोऽपि प्रेत्य चण्डालतां व्रजेत्। एतद्वचन भविष्यपुराणीयमिति हव्यकल्पलता। सोऽपीयत्र सोऽप्येति विशेषः। अत्र कश्चित्। पादिर्थेऽश्वनि संक्रान्त्यामसितैकादशीदिने। व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही, इति ब्रह्मपुराणवचनादेकादश्यां रवि वारादावुपवासनिषेधमाह। उपवासनिषेधे तु किञ्चि-द्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। उपवासान्न दृष्येत उपवासफलं

देह तेषां धर्मे स्वभाव अधिकारोनित्यनैमित्तिककर्मप्रागभाव मात्रा धिकार तस्मादितरथ पतेन लौकिकवैदिकयो सपक्ष। सुषुप्तिदशा-यामपि प्राणसञ्चारोऽस्ति ततश्च श्वासप्रश्वासाभ्यां मक्षिकादेरुदरप्रवेशम-रणादिना पापमुत्पद्यते गङ्गाजलस्पृक्तवायुप्रवेशादिना पुण्यमप्युक्त वाचा यानिन्द्रियेण बुद्ध्यादिना अर्पितानि ब्रह्मणि निवेदितमितियावत्। समात्मान जुहोमि त्वयि गमयामीति स्वाहापदार्थं भगवत्प्रतिष्ठोभ पात्मोति पर्यवसितोऽयं। पौराणिकत्वमिति समर्पणमन्त्र इतियेप। विष्णुपरायणे मद्भिरित्यर्थं। विवेचयतीतिपुरुषतोऽमुष्यस्य मम कृष्णैकादशीव्रतेऽधिकारोनास्ति किन्तु शुक्लैकादशीव्रते इत्यादिक यो विवेचयति स ब्रह्महादिभुल्यो भवतीत्यर्थं सर्व्वत्र पञ्चम्यन्त वैष्णवपुत्रवद्

लभेदिति वराहपुराणादनोदनादिकमप्याह। तन्न। विष्णुधर्म्मोत्तरे। एकादश्यां यदा राम यादित्यस्य दिनं भवेत्। उपोष्या सा महापुण्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी। भृगुभानुदिनोपेता सूर्य्यसंक्रान्तिसंयुता। एकादशी सदोपोष्या सर्व्वसम्पत्करी तिथिरित्यादिवचनेषु एकादश्यां रविवारादौ प्रत्युतानुषङ्गिकफलश्रुतेः। न च नित्ये निषेधः काम्ये फलमिति जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति वाच्यं सदापदश्रुतेः कामित्वाकामित्वरूपविशेषाभा वात् (५७)।

किन्तु संक्रान्त्यादिषु उपवासनिषेधस्तु तन्निमित्तो-पवासपरः। तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः।

गृहस्थानां काम्यैकादश्यामधिकारे हेतु र्बोध्य. मुमुक्षुत्वे सर्व्वेषा मेव काम्यैकादश्यामुपवासाधिकार इत्यभिप्रायेणाह मुमुक्षुत्वेनेति यज्ञायां भोगसमानफलकत्वेनापि काम्याया तत्फलकामनिषेव कार्या लोति, मुमुक्षुभिरिति कर्त्तव्येत्यनेनान्वय। तथा मुक्तिफलिका काम्या काम्यापि सेव तेन वेदव्यासादिमुनिना। भुक्तेत्युपलक्षण तेन मुक्ति प्रदापीत्यर्थः। द्विजन्मनोऽपि द्विजमात्रस्यापि। कथिदिति श्राद्धेतिपद द्वयेनास्यान्वय। व्यतीपातमाह हस्त्यनु। श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रा नाग-दैवतमस्तके। यद्यमारविवारेण व्यतीपातः स उच्यते इति। उप-वासादित्यस्य नञर्थेऽन्वयः तथाच उपवासहेतुको यो दोषाभावस्तद्वानि-त्यर्थः। यद्वा उपवासादिति रविवाराद्युपवासहेतुको यो दोषस्तदभाववान् पञ्चम्यर्थस्य दुपधात्वर्थेऽन्वयादित्यर्थ. (५७)।

तन्निमित्तकोपवासपर इति, रविवारनिमित्तकोऽमावस्यादौ यमा-वस्यादिनिमित्तको रविवारादौपवासभवस्तद्याज्य. एकादशीनिमित्तकस्य नित्यतया न कुत्रापि त्याज्यता व्यतीपातनिमित्तस्तु श्राद्धदिने संक्रान्तौ च निषिद्ध. इत्येव विवेच्य वस्तुतस्तु तन्निमित्तकोपवासपर इति, संक्रान्ति

नानुप्रङ्गक्रतोपाद्धोयतोनित्यमुपोषणमिति जैमिनिस्मृतेः। संक्रान्त्यादिनिमित्तकोपवासः सर्व्वत्रैनोक्तः। अमावस्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयोभानुवारस्तथैव च। अत्र स्नानं जपो-होमोदेवतानाञ्च पूजनं। उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतं। तथा। उपवासञ्च ये कुर्य्युरादित्यस्य दिने तथा। जपन्ति च महाश्वेतां ते लभन्ते यथेप्सितं।

निमित्तक रविवार-निमित्तक-व्यतीपातनिमित्तकोपवासाः पुत्रवता गृहस्थेन ,न कार्य्या इत्यर्थः। काम्ये रविवारादिनिमित्तककाम्योपवासनिषेधकमितिशेषः। नित्ये तु नित्योपवासे तु श्राद्धसामानाधिकरण्यप्रदर्शनेन तद्बाधकत्वाभावबोधकाइति पूरणीयं कात्यायनाम्तपदार्थेना-ऽस्यान्वयः। अष्टमुक्त स्कान्दे। यस्मिन्दिने पितुःश्राद्ध मातुश्चापि भवेद्-गुह। तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेकादशी व्रतं। तदाशस्वा तु वै श्राद्ध भुक्तशेषन्तु यत्नवत्। तत् सर्व्वं हविषे पार्थो गृहीत्वाव शिखिध्वज। घ्राजिघ्रेदनेनैव तेन श्राद्ध शिखिध्वज। पितृणां वसिदं जातं व्रतभङ्गो न विद्यते इति। प्रागुक्तेति, सवरवारानुपोष्येतिवचनोक्तेत्यर्थः। एतत्-पारणस्यैव संक्रान्त्यां निषेध, सक्रान्त्या प्रासमितीति, अस्यैव च रविवारे निषेधः नतु एकादश्युपवासपारणस्य रविवारे रविसक्रान्तौ च निषेध इति भाव। वस्तुतस्तु प्रागुक्तेति, तथाच शनिवारनिमित्तकोपवासपारणं रविवारे पुत्रवतोगृहस्थस्य निषिद्धमित्यर्थः सक्रान्त्यां प्राप्तमितीति एतत् सक्रान्त्या पारणं पुत्रवतोगृहस्थस्य निषिद्धमित्यर्थ.। एतेन शनिवारे सक्रान्तिपूर्व्वदिने च गृहस्थपुत्रवतोनोपवास. परदिनेपारण-स्यौत्सर्गिकस्यनिषेधादिति। अथ सर्व्वत्र वचने अमावस्याद्वादशीचेत्य-नेन द्वादश्युपवासउक्तः सोऽपिनित्यः यथा हरिभक्तिविलासे। यथा चैकादशी राजन् द्वादशी च तथा नृणां। समाना तत्फलं प्रोक्ता व्रतेऽस्मिन् चक्रपाणिनः। परन्तु क्वचिदेकादश्युपवासेन द्वादश्युपवास-सिद्धिः क्वचिच्च द्वादश्युपवासेन एकादश्युपवाससिद्धिः क्वचिच्चोभययो-

महाश्वेतामन्त्रस्त्वागमे । ह्रामित्युक्ता ततोह्रीन्तु सकारश्च विसर्गवान् । महाश्वेताख्यमन्त्रोऽयं भानोरक्षरचन्द्ररितः । संवत्सरप्रदीपे । सप्त वर्षानुपोष्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । कृते श्राद्ध इति काम्ये, नित्ये तु वराहपुराणविष्णुधर्म्मोत्तरकात्यायनाः । उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितं । यत्तु ।

णेन तन्त्रेणोभयसिद्धिः । एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्यायुतां क्वचित् इतिवचनात् । तथा पाद्मे । एकादशी द्वादशी च तत्र सन्निहितो हरिः । उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति । रात्रावपि द्वादशीयोग एव द्वादश्युपवाससिद्धिर्यथा ब्रह्मवैवर्त्ते । ये कारयन्ति कुर्व्वन्ति द्वादशीं दशमीयुतां । श्रद्धये तन्दुलं योत्स्यसूर्य्यदर्शनमाचरेत् । नमो नारायणायेति जपेद्वा द्वादशाक्षरमिति अत्र द्विप्रहरित्वे कर्त्तव्यतासूचनं । द्वादशीसुपवासभेदमाह हरिभक्तिविलासे पद्मपुराणे । उन्मीलनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी । न करिष्यन्ति ये लोका द्वादशाष्टौ ममाज्ञया । तेषां यमपुरे वासो यावदाहूतसम्प्लवं । ब्रह्मवैवर्त्ते । द्वादश्योऽष्टौ समाख्याता या पुराणे विचक्षणैः । तासामेकापि च कृता हन्त पुण्यं पुराकृतं । तथा तत्रैव । एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा । द्वादशी न च वर्द्धेत कथितोन्मीलनी तु सा । वर्द्धते परदिनगा सा एकादशी, द्वादशी अहोरात्रव्यापिनी मतो न च वर्द्धेत न परदिनगा तदा सा द्वादशी उन्मीलनी द्वादश्या अहोरात्रव्यापित्वाभावे त्रिस्पृशात्वेन नोन्मीलनीति बोध्यं । सम्पूर्णालक्षणमनुपदं वक्तव्यं तथाच तत्रैव । द्वादश्येव विवर्द्धेत नचैवैकादशी यदा । वञ्जुलीति भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी । पाद्मे च सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च यदा भवेत् । त्रयोदश्यां मुहूर्त्तार्द्धं वञ्जुली सा हरेः प्रिया । अत्र सम्पूर्णैकादशी न परदिनगा तथाविधद्वादशी

रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे । पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृहीति पारणनिषेधो-रविवारसंक्रान्तिप्राप्तोपवासनिषेधवत् रविवारसंक्रान्ति-मात्रप्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु प्राग्गुक्तायनि-यतोपवासानन्तरं रविवारे । नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्व्वसु । अहोरात्रोषितः स्नात्वा श्राद्धं दानं तथा जपं । यः करोति

च परदिनगा तदा वञ्जुलीत्यर्थः । शुक्लपक्षे तथा कृष्णे यदा भवति वञ्जुली । एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्व्रतमिति । अत्र यदि द्वादश्यपि न वर्द्धते तदा शुद्धैकादशीमुपवास्य एकादशीमुप वसेदित्युक्ते पारणञ्च द्वादश्यां चाद्यपादमुक्त्वेति । त्रिस्पृशा प्रसिद्धा । ब्रह्मवैवर्त्ते । कुहूराके यदा वृद्धि प्रयाति पक्षवर्द्धिनी । विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् । पाद्मे । अमा वा यदि सम्पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा । भूत्वा च षष्टिघटिका दृश्यते प्रतिपद्दिने । अमासेधा-युतैस्तुल्या सा भवेत् पक्षवर्द्धिनी इयमप्येकादश्याः सम्पूर्णत्वे ज्ञेया तदसम्पूर्णैव एकादशीद्वादशीमिश्रतया तत्रैव व्रतमिति बोध्यं । अन्ये तु एकादशीद्वादशोर्द्वयोर्वृद्धौ पक्षवर्द्धिनी भवति दशपदस्य एकादशीद्वादश्युभयपरत्वात् द्वितय वर्द्धते यत्रेोचकयान्यत्वात्र कुहूराके इत्यादिवचन मतान्तरमितिप्राहुः । ब्रह्मवैवर्त्ते । पुष्य श्रवण पुष्याख्य रोहिणीसंयुतास्तु सा । उक्तेमिता समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक् । तत्र पुष्ययुता पाप नाशिनी गोविन्दद्वादशीति विख्याता श्रवणयुता विजया वामनद्वादशी । पुष्याख्य पुनर्वसुनक्षत्रयुता जया रोहिणीमिता जयन्ती । तथाच ब्रह्मपुराणे वशिष्ठमतवादे । यदा तु शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् । तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी । यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् । विजया सा तिथि प्रोक्ता तिथीनामुत्तमा तिथि । द्वादश्यान्तु सिते पक्षे ऋक्षं यदि पुनर्वसु । नाम्ना सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथि । यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

प्रसन्नात्मा तस्य स्याद्वचयस्तु तदिति ब्रह्मपुराणोक्तसंक्रान्ति-पूर्व्वदिनोपवासविधानेन संक्रान्त्यां प्राप्तमिति (५८)।

अथ पूर्णतिथिलक्षणं। स्कन्दपुराणे। प्रतिपत्प्रभृतयः सर्व्वा उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्ज्जिताः। हरिवासरएकादशी। अतएव सौरधर्म्मे, आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। सैकादशीति संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता। अत्र च

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरा तिथिरिति। तत्र व्यवस्था स्कान्दे। द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो। सदा कार्य्या च विद्वद्भि र्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति (५८)।

उदयात् सूर्य्योदयक्षणमारभ्य उदयात् अपरसूर्य्योदयपर्य्यन्तं वर्त्तित्वस्य उभयत्रान्वयात्। सोमार्थे आङ्शब्दस्तेन पूर्व्वसूर्य्योदयमारभ्यापरसूर्य्योदयाव्यवहितप्राक्क्षणस्थायिनीत्यर्थः। तेन परदिनसूर्य्योदयस्पर्शे तदस्पर्शे च सम्पूर्णभवतीति तात्पर्य्यार्थः। हरिवासरवर्ज्जिताः हरिवासरभिन्ना हरिवासरशब्दस्य क्वचिद्द्वादश्यामपि प्रवृत्तेराह हरिवासर एकादशीति। अतएव हरिवासरवर्ज्जनादेव। अत्र च प्रतिपत्प्रभृतयइतिवचने च। तत्तिथेरेकोदयमारभ्यापरोदयपर्य्यन्तस्थायित्वहरिवासरभिन्नतिथेः। उदयानन्तरावस्थितावपि परदिनगतत्वेऽपि। उदयात् प्राक् परदिवसीयोदयात् प्राक् इदं तूदयादित्यस्य विवरणं। सम्पूर्णत्वकीर्त्तनं समाप्तत्वकीर्त्तनं। सर्व्वेऽपीति, तत्तत्तिथिप्रयुक्तैतिशेषः। अशुद्धत्वेन तत्तत्तिथिमलरूपत्वेन। असत्त्वस्थापनाय असत्तुल्यतास्थापनायकीर्त्तनमित्यनेनास्यान्वयः, तथाचेति परदिवसीयतिथिखण्डस्याशुद्धत्वज्ञापकत्वेत्यर्थः। तिथिष्विति तुल्यवाक्ये शेतानेनास्य सम्बन्धः। तथाच याएवम्भूतातिथिः सैव हि निश्चितशुद्धा न परदिनसम्बन्धिनी तिथिमलरूपाऽशुद्धेत्यर्थः। सार्व्वतिथ्य इति, एकादशीव्यतिरिक्तसर्व्वतिथिविषयक इत्यर्थः। षष्टिनाड्योहीति, हि यतस्तिथिः षष्टिनाड्यात्मकः तदधिकस्य परदिनगतस्य न तिथित्वं किन्तु तिथिमलत्वमितिभावः। परे परदिने

तत्तिथेरुदयानन्तरावस्थितावपि यदुदयात् प्राक् संपूर्णत्व-कीर्त्तनं तदुदयानन्तरं तत्तिथेः सत्त्वेऽपि अशुद्धत्वेन कर्म्मानर्हत्वादसत्त्वख्यापनाय, तथाच कालमाधवीये नारदीयं, आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाड़िका। तिथिस्तु सा हि शुद्धा स्यात् सार्व्वतिथ्योह्ययं विधिः। सूर्य्यसिद्धान्तेऽपि, सर्व्वा ह्येतस्य तिथय उदयादोदयस्थिताः। शुद्धा इति विनिश्चेयाः षष्टिनाड्योहि वै तिथिः। एतस्य रवेः। कालविवेके, षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे। अकर्म्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना। अथ पूर्णैकादश्युपवासः। प्रचेताः, पूर्णाऽ-

---

तिथिमलमिति, तत् निष्क्रमिततिथिखण्डमित्यर्थः। एकादशीं विनेति, निष्क्रमितैकादशीतिथिखण्ड विनेत्यर्थः, एवञ्च सूर्य्योदयमारभ्य षष्टिदण्डात्मिकाया प्रतिपदादितिथेस्तु पूर्णत्वकथनात् सौरधर्म्मवचने सैकादशीतिवचने तत्पदेन सूर्य्योदयमारभ्य षष्टिदण्डात्मिकेत्यर्थोऽबुध्यते तत्फलन्तु पूर्णाप्येकादशी त्याज्या द्वितय वर्द्धते यदि। द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिस्त्यज्यते। इत्यादौ पूर्णापदेन पूर्व्वदिनसम्बन्धितिथिग्रहण अन्यथा दिनद्वय एव सूर्य्योदय प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विततया तदनध्यवसाय स्यात् प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विततत्वविशेषणफलञ्चारुणोदये दशमीयोगे विद्धात्वेन तत्परावर्त्तन। तथाच विद्धाप्या परिकीर्त्तितेति अन्याप्राङमुहूर्त्तद्वयान्विताप्या विद्धा दशमीविद्धात्वेन त्याज्यत्वादिति यावत्। अतएव हरिभक्तिविलासे ब्रह्मवैवर्त्तवचनं। अरुणोदयवेलाया यास्तोकापि तिथिर्भवेत्। पूर्णा सेत्यवगन्तव्या प्रभूता नोदय विना। अत्र हरिभक्तिविलासीयटीका तिथिरेकादशी अरुणोदयञ्च विना न प्रभूता सम्पूर्णा एकमरुणोदयमारभ्यापरारुणोदय यावद्व्याप्त्यैव सती सपूर्णा स्यादितयर्थइति। तथा गारुडे। आदित्योदयवेलाया-मारभ्यषष्टिनाडिका। सपूर्णैकादशीनाम त्याज्या धर्म्मफलेप्सुभि। शिव-

प्येकादशी त्याज्या वर्त्तते द्वितयं यदि। द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वैव परिगृह्यते। द्वितयमेकादशीद्वादश्यौ। भृगुः, संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतोद्वादशी यदि। विष्णुधर्म्मोत्तरे वृहद्वशिष्ठसंहितायाञ्च। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः। एवमेव गारुड़े, किन्तु मध्यार्द्धमेवं, त्रयोदशी उषःकाले उपोष्या तत्र का भवेदिति। अत्र द्वैतनिर्णयः। एकादशीद्वादश्योरुभयत्र सर्व्वेषामुपवासविधानं तत्सङ्गुणा-

---

रद्वराञ्च। उदयात् प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसयुता। सपूर्णैकादशीनाम तत्रैवोपवसेद्गृहीति। अत्र तत्रोत्तरा यति. कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेद् गृहीतिवचनस्वरसात् परदिवसीयतिथिखण्डव्यावर्त्तनाय पूर्व्वदिवसीयाहोरात्रव्यापितिथेः पूर्णत्वमाख्यातमितिबोध्यं। एवञ्च वच्यमाणवचने यदेकादश्याः पूर्णत्वमुक्तं तदरुणोदयमारभ्यापरारुणोदयपर्य्यन्तस्थायित्व बोध्यं। केचित्तु अरुणोदयकालस्य त्रियामां रजनीमितिवचनेन परदिवसीयत्वकथनात् तदारभ्य षष्टिदण्डात्मिकैकादशी संपूर्णत्याहु। अत्र द्वादश्यां पारणालाभे खण्डापरदिने पारणयोग्यद्वादश्यलाभे। अत्र केचिदिदमपि द्वादश्या अहोरात्रव्यापित्व एव, अन्यथा रात्रिशेषे त्रयोदशीलाभेन त्रिस्पृशात्वेन सर्व्वैः खण्डापोष्येति धायमित्याहुः। हरिभक्तिविलासे भविष्यपुराणं। एकादशी समायुक्ता यदि दृष्टा परा तिथि.। अथवैकादशी नास्ति दशम्या वाथ सयुता। द्वादशी तु कला काष्ठा यदि स्यादपरेऽहनि। द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणमिति काष्ठया अत्यूनत्वे बोधयति, काष्ठा अष्टादशनिमेषा, अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कला इत्यमरात्। पूर्व्वैव परिगृह्यत इतिवर्द्धिपरं तत्रैवोपवसेद्गृहीति वचनात् पूर्व्वामुपवसेद् गृहीतिवचनाच्च। द्वादशी

अश्रद्दधानाजड़जनविषयं एकेनैवोपवासेन फलसिद्धावपर-वैयर्थ्यादिति। तन्न। एकेनैवोपवासेनेत्यादिसोक्तहेतोरे-कैकपुरुषस्य उभयत्राकाङ्क्षाविरहाद्युक्तोविकल्पः (५८)।

तथाच भविष्ये। स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षा-पूरणे सति। एतेन साकाङ्क्षएव स्मृतीनां परस्परान्वयः

मिश्रितायाश्च सर्व्वैरेकादशीतिथिः। द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वेति वचनं शुद्धिभिन्नपरं, लुप्यते नश्यति तस्मिन् दिने प्रभाते श्रयसुश्रोत्ननो। उषः काले रात्रिशेषे इयं त्रिस्पृशा। सङ्गम्यकोऽस्थिरः सन्देहयुतइतियावत् सन्देहहेतुश्चोभयदिने दशमी-वेधरहितैकादशीत्वं। द्वे तिथी तिथिखण्डे एकादशीयुक्तद्वादशी दिनद्वय इति यावत्। इतरवैयर्थ्यादिति, एकविधिप्राप्तस्यासकृदनु-ष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः तथापिच्छाविकल्पएवेति द्वैतनिर्णयतात्पर्य्यं मत-मिदं दूषयति तन्नेति विकल्प इत्यन्त द्वैतनिर्णयमतानुवादः। आकाङ्क्षाविरहात् एकादश्यामुपवासेनैव विहितपालनसिद्धेरन्यत्राकाङ्क्षा-विरहात् उपवासविधौ एकादश्यास्तिथेरन्वयेनैव कालविशेषाकाङ्क्षा-निवृत्तेस्तिथ्यन्तरान्वयानुपपत्तेरिति वा (५८)।

आकाङ्क्षापूरणे उभयोरेकतरेणाकाङ्क्षानिवृत्तौ। परस्परान्वयोवाक्य-द्वयैकवाक्यतया युगपत् पर्य्यायेण वोभयोः कर्त्तव्यतापरता। तन्ने-त्यादिस्वमत तत्र विकल्पमध्ये। प्रमाणत्वेति, प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः परित्यागप्रकल्पनमित्यर्थः तत्र प्रमाणत्वस्य परित्यागः अप्रमाणत्वस्य प्रकल्पनमिति क्रमान्वयः तद्वदिति समुच्चयार्थकं तदुज्जीवनहानाभ्यामिति वा पाठः। तत्र तयोः प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोरुज्जीवनहाने ताभ्यामित्यर्थः। प्रत्येकं प्रतियोगे तथाच प्रत्येकप्रयोगे दोषचतुष्टयात् उभयत्राष्टदोष-वत्त्व यव व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन प्रकृतयागसाधनीभूतपुरोडाशसम्पादक-द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तौ यवैर्यजेतेति श्रुतिरेवं यवैरितिश्रुत्यानाकाङ्क्षिता व्रीहि-भिरिति श्रुतिरिति परस्परानपेक्षत्वात् विकल्पाश्रयणं, न च मिलित-योर्व्रीहियवयोर्यागाङ्गतालाभायोभयोपादानमितिवाच्यं तथात्वे व्रीहि-यवाभ्यामित्यस्य वक्तव्यतापातात् भिन्नभिन्नवाक्योपस्थापितानां मिलि-

सूचितः, अत्र नैकार्थविकल्पोऽष्टदोषग्रासात् तथाच, प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पनात्। तदुज्जीवनहानाभ्यामित्येवमष्टदोषता। तथाहि व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत, इति श्रूयते। तत्र व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्य-

---

तोपकारकत्वाभावात् अन्यथा विष्णुं यजेत रुद्रं यजेतेति वाक्याभ्यां विष्णुरुद्रयोर्मिलितदेवतात्वं स्यादितिबोध्यं, प्रकृतयागविध्यन्तर्गततया यवैर्यजेतेति श्रुत्या प्रकृतयागसामान्ये यवकरणकत्वस्य प्रामाणिकत्वरूपं प्रामाण्यमापाततः स्वीकृतं, तच्च व्रीहिकरणकप्रकृतयागे यवकरणकत्वानन्वयेन परित्यक्तं तथाच वेदस्थले औत्सर्गिकस्यैकपदार्थसामान्येऽपरपदार्थान्वयबोधस्य परित्यागः ननु यागसामान्ये यवकरणकत्वस्याननुयेन यवस्य नियतानुष्ठानं न स्यात् किन्तु कदाचित् व्रीहियागेऽपि यवसम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह अप्रमाणत्वेति, न प्रमाणत्वं यतइतिव्युत्पत्त्या अप्रमाणत्वपदेन स्वार्थस्याभावो बोध्यते तथाच यथा-श्रुत शब्देनाप्रतीतस्य यवकरणकत्वाभावस्य व्रीहियागे कल्पनादित्यर्थः तथाच व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यजिधातुना यवकरणकत्वाभावविशिष्टयागबोधस्य लक्षणया स्वीकारादिति गौरवमिति, एवं यवैर्यजेतइत्यस्य सार्थकत्वाय यवैरित्यस्य कुत्रचिद्यागेऽन्वयेन प्रामाण्यव्यवस्थापनं तदेवाह उज्जीवनेति, प्रामाण्यस्योज्जीवनमित्यर्थः। तथाच वाक्यभेदस्वीकारस्यावश्यकतेति भावः। नन्विह वाधित यागसामान्य एव यवकरणकत्वाभावबोधनात् तत्र च तादृशार्थतात्पर्य्यग्राहक यवैर्यजेतेति श्रुतिवाक्यमित्यत आह हानेति हान त्यागः अप्रमाणत्वस्य त्यागइत्यर्थः तथाच यागविशेषएव यवकरणकत्वाभावान्वयेन यागविशेषे यवकरणकत्वस्य न वाधः परन्त्वभावान्वयेऽपि औत्सर्गिकस्य सामान्येऽन्वयबोधस्य त्यागः इति दोषचतुष्टयं तथा यवप्रयोगे व्रीहिभिरितिश्रुत्या यवकरणकयागे व्रीहिकरणकत्वानन्वयेन औत्सर्गिकस्य सामान्येऽन्वयबोधस्य त्यागइत्येवं प्रामाण्यत्यागः यवैर्यजेतेत्यत्र यजिधातोर्व्रीहिकरणकत्वविरहविशिष्टपरताकल्पनरूपमप्रमाणत्वकल्पन तथाच यागविशेषे व्रीहिकरणकत्वान्वयस्वीकारस्तथा यागसामान्ये व्रीहिकरणकत्वाभावस्याननुयइति दोषचतुष्टय मिलित्वाऽष्टौ

परित्यागः अप्रतीतयवाप्रामाण्यकल्पनं इदन्तु पूर्व्वस्मात् पृथक् अन्यथा समुच्चयेऽपि यागसिद्धिः स्यात्। अतएव विकल्पे नोभयः शास्त्रार्थइत्युक्तं। तथा प्रयोगान्तरे यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृतयवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारोदोषा। एवं व्रीहावपि चत्वार इत्यष्टौ दोषाइच्छाविकल्पे। तथाचोक्तं।

दोषापत्तिभाव। अत्र च यवकरणकत्वाभावविशिष्टव्रीहिकरणकयागत्वेनैक मुख्यफलं प्रति जनकत्वमपरञ्च व्रीहिकरणकत्वाभावविशिष्टयवकरणकयागत्वेनेति परस्परव्यभिचारवारणाय फलवैजात्यद्वय कार्य्यतावच्छेदकं कल्पनीयमिति न मिलितयागे फलसिद्धिरितिबोध्य। व्रीहिप्रयोगे व्रीहिकरणकयागे। इदन्त्विति अप्रामाण्यकल्पनन्त्वित्यर्थ पूर्व्वस्मात्प्रामाण्यपरित्यागात् पृथगिति, अप्रमाणत्वपदस्य प्रमाणत्वाभावपरत्व पूर्व्वस्मादभेद प्रमाणत्वपरित्यागस्यापि प्रमाणत्वाभावकल्पनरूपत्वादिति अप्रमाणत्वपद स्वार्थयवकरणकत्वाद्यभावपरमिति पूर्व्वस्माद्भिन्नमित्यर्थ। नन्वेतत्कल्पनव्यर्थमित्यत आह अन्यथेति अप्रमाणत्वकल्पनाभावइत्यर्थ, विकल्पेन परस्पराभावसहकारेण शास्त्रार्थं शास्त्रबोधितफलजनक। अष्टदोषदतिविकल्पविशेषण। कचित्तु यवपदे स्वार्थस्य व्रीहेस्त्याग अन्यार्थस्य व्रीह्यभावस्य कल्पन व्रीहिभिरिति तृतीयार्थसाधनत्वस्य प्रकल्पनं व्रीहावनन्वय व्रीह्यभावऽन्वय इतिचत्वार, एव व्रीहिपक्षेऽपि चत्वारइत्यष्टौ दोषा, तथाच भट्टपादा। स्वार्थत्यागोऽन्यार्थकृति प्रकल्प्यत्वमनन्वय। अन्वयस्याप्रकल्प्यत्वे द्वयोरित्यष्टदोषतेति। अत्र व्रीहिभिर्यजेतेत्यनुष्ठे यवपद लक्षणया यवाभावपर यवैर्यजेतेत्यनुष्ठे व्रीहिपद व्रीह्यभावपर, एव व्रीहिपद यवपदस्य तत्तद्वाक्यार्थानुष्ठे स्वार्थपरमपि। ननु व्रीहियागे यवाभावस्य यवयागे व्रीह्यभावस्य कथ करणतेतिचेन्न व्रीहियागजन्यकार्य्यऽपूर्व्वे सकरणकयागसम्बन्धेन यवस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य हेतुत्वादेवञ्च यवाभावकरणकत्वस्य व्रीहियागकार्य्येऽन्वय एव यवयागकार्य्ये व्रीहे सकरणकयागसम्बन्धेन प्रति

एव-सैवाष्टदोषोऽपि यद्व्रीहि-यववाक्ययोः। विकल्प स्याश्रितत्वाच्च गतिरन्या न विद्यतइति। ननु यदि पुरोडाशाय व्रीहियवौ विहितौ तदाग्नेयादिवत् समुच्चयरूपा गतिरस्त्विति चेन्न। प्रक्रान्तक्रतुसाधनीभूतपुरोडाशद्रव्य-प्रकृतितया हि परस्परानपेक्षौ व्रीहियवौ विहितौ शक्तु,तश्चैतौ प्रत्येकं पुरोडाशं सम्पादयितुं। तत्र यदि मिश्राभ्यां पुरोडाशः सम्पद्येत तदा परस्परानपेक्षे व्रीहि-यवविधायके उभेऽपि शास्त्रे बाध्येतामिति (६०)।

घन्यकतया तदभावस्य करणत्वमिति सामञ्जस्यादित्याहुः आग्नेया-दिवदिति आग्नेयादौ दधिपयसोः समुच्चयवदित्यर्थः प्रकृतितयेति, पुरो-डाशात्मकद्रव्यस्य प्रकृतितयेत्यर्थस्तत्प्रकृतित्वञ्च तदारम्भकावयवारब्धत्वे-सति तज्जनकनाशप्रतियोगित्वं यवादिपदाना दवयवपदं लाक्षणिकत्वे प्रकृतित्वमवोपादानकारणत्वं बोध्यं। पुरोडाशमिति, यद्याश्रयेत्यर्थः परस्परानपेक्षे सति लौकिक प्रमाणेन पुरोडाशसम्पादकत्वमोपधिमात्रस्य प्राप्यतइति। व्रीहेरपि पचतः प्राप्तं। तत्र च विशेषाकाङ्क्षायां व्रीहि-भिर्यजेतेतिश्रुतिर्नियमार्था नियमः पाक्षिके सतीत्युक्तौ तत्र च व्रीहिपदं व्रीहि-प्रकृतिकपुरोडाशपरं नियमय इतरनिरपेक्षत्व व्रीहीतराकारणक-व्रीहिकरणकयागबोधकत्वं नचेतरनिरपेक्षत्वं न नियमफल अपदार्थत्वात् किन्तु परिसंख्याफलं नियमस्तु नियतप्रवृत्तिविषयत्वं सच व्रीहेः कारणत्व बोधेनैव सम्भवति तथाहि व्रीहिः कारणत्वे लब्धे कारणं विना कथं यागसिद्धिःस्यादिति विवेकेन व्रीहेर्नियतानुष्ठानं दवसम्वलितत्वे कथं तद्बाधः स्यादितिवाच्यं तथापि मुद्गादिसम्वलितव्रीहिमयचितपुरोडाशे-नापि क्रतुः स्यादिति, श्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया व्रीहीतराकरणकत्व बोधे तात्पर्यकल्पनात्तेन यादृच्छिकग्रहणव्यावृत्तिः। परञ्च यदि व्रीहियवसम्वलितादपि पुरोडाशमिति. स्यात्तदाकथितपरस्परनिराकाङ्क्ष-श्रुत्योर्विरोधः स्यादित्यगत्या विकल्पकल्पन यत्र च श्रुत्योः साकाङ्क्षता ...वाक्यतया समुच्चयपरतेतिभाव। शास्त्रे श्रुतिवाक्ये (६०)।

अथ मा भूद्वाक्यद्वयसामर्थ्यात् समुच्चयः, अङ्गसहित प्रधानानुष्ठानापेक्षप्रयोगविधिर्व्रीहियवौ समुच्चेतुमर्हतीति चेन्न। स हि यथाविहितान्यङ्गानि समीक्ष्य प्रवर्त्तमानोनेतान्यन्यथयति मिश्रणं चान्यथात्वं तेषामिति। ननु मा मिश्रियातां व्रीहियवौ उभयविध्यनुरोधादेकस्मिन्नेव प्रयोगे व्रीहिभिरेकवारं यवैरपरवारमिज्यतामिति चेन्न। अङ्गानुरोधेनाश्रुतप्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात्। एवञ्च न केवलव्रीहियवसमुच्चये प्रमाणाभावः किन्तु

अथेति। अङ्गसहितप्रधानानुष्ठानेऽपेक्षा यस्य तादृशसाङ्गप्रधानं कथं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षयैव विधेरुत्थानात् प्रयोगविधिं समुच्चेतुमर्हति तथाच व्रीहियवयोरङ्गत्वात् उभयाङ्गकमेव यागं साधयितुमर्हतीति भावः। स हि प्रयोगविधिर्हि यथाविहितानीति, समीक्ष्याङ्गविधिसं समीक्षणानन्तराकाङ्क्षावशादुत्थाय प्रवर्त्तमान इतिकर्त्तव्यताबोधजननोन्मुखो न तान्यन्यथयति अन्यप्रकारेण ज्ञापयति तथाच व्रीहियवयोर्विकल्पतयाभिहितत्वात् विकल्पेन व्रीहिभिर्यवैर्वा यागं कर्त्तव्यतया विदधातीति, अन्यथाऽनाकाङ्क्षिताभिधानं स्यादितिभावः अङ्गानुरोधेन व्रीहियवयोर्विधानानुरोधेन प्रधानस्य होमस्याभ्यासः पुनरनुष्ठानं। इत्यञ्च एव निराधघ्रीये च प्रमाणाभावः समुच्चयबोधकचकारादर्भावः प्रमाणविरोधः प्रमाणयोः श्रुतिवाक्ययोः परस्परविरोधः। प्रमाणविरोधमेव दर्शयति तथा हीत्यादिना, पुरोडाशविधिनैव पुरोडाशेन यजेतेत्यादि विधिबोधितपुरोडाशे पुरोडाशपदवाच्यताबोधकप्रमाणेन यस्मिन् कस्मिंश्चिदिति यश्चैकमकस्मिंश्चिदित्यर्थः। अथतद्द्वारा निरपेक्षेति प्रमाणान्तरनिरपेक्षेतितदर्थः। एतेन यवैर्यजेतेत्यादि श्रुतिमपेक्षा व्रीहिभिरेवेति एवकारेण व्रीहीतरयवेतरकरणकत्वबोधकत्वेन विरोधपरीहारो निरस्तः। व्रीहिभिरेवेति व्रीहीतराकरणकत्वरूपनियमं गमयेत् साक्षात् परम्परया बोधयति सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायात् इत्यर्थकपिंडे यत्कर्मसाधनतया यद्द्रव्यं श्रुतं तच्च तद्द्रव्यवाचकपदस्ये

प्रमाणविरोधोऽपि तथाहि पुरोडाशविधिनैवौषधिद्रव्ये यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्राप्ते व्रीहयोऽपि पक्षे प्राप्तास्तदा-प्राप्तांशे प्रापणार्था निरपेक्षव्रीहिश्रुतिर्व्रीहिभिरेवेति नियमं गमयेत्। एवञ्च तत्र यवसमुच्चये निरपेक्षव्रीहि-श्रुतिबाधः स्यात्। एवं यवश्रुतेरपि नियमार्थत्वाद्व्रीहि-समुच्चये तद्बाधःस्यादिति। अतएवोक्तं गतिरन्या न विद्यतइति। एकार्थतया विविधं कल्पतइति वि-कल्पः (६१)।

तस्मादष्टदोषभिया उपोष्ये द्वे तिथी इत्यत्र नेच्छा-विकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः। अतएव द्वैतनिर्णये स्कन्दपुराणं। सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।

तरासम्वलिततद्व्यवस्तानियमाच्च तत्र व्रीहिकारणकत्वं कथं साक्षादि-तराकारणकत्वं परम्परया यथा प्राप्तस्य पुनः प्रापणमितराकारणकत्व-बोधं विना निरर्थकमित्यनुपपत्त्या तं बोधयतीति। वस्तुतोव्रीहिपदस्य व्रीहीतरासम्वलितव्रीहौ वेदस्थल लक्षणया बोधइति। एवञ्च नियम-बोधकत्वे च, तत्र व्रीहियागे, यवसमुच्चये यवैरिति विधिना नियत-यागसामान्ये यवकारकत्वानुवेन यवस्यापि प्राप्तौ निरपेक्षव्रीहिश्रुति-प्राप्तव्रीहीतराजन्यत्वबोधेन विरोधः। एवञ्च, एवं रीत्याच, एकार्थतया एक जातीयफलं प्रति तृणारणिमणिन्यायेन कारणतया विविधं यागादिकर्म्म कल्प्यतइति विकल्पो विकल्पपदार्थः (६१)।

तस्मात्विकल्पे दोषाष्टकसत्त्वान्नेच्छाविकल्पइति। अथैकादश्यामुप-वसेदिति सामान्यविधेरनन्तरं पूर्णाखण्डयोरुपस्थित्यां उपवासः कथम्भवे दित्याकाङ्क्षायां पूर्णायामेकादश्यामुपवसेदित्युक्ते खण्डायामुपवासस्याप्रसक्ति तथा खण्डायामुपवसेदित्युक्ते पूर्णायामप्रसक्तिरितिविरोध स्तत्परिहाराय पूर्णैकादश्युपवासाभावविशिष्टे खण्डोपवासस्य खण्डोपवासाभावविशिष्टे पूर्णोदय मस्य च श्रुतिमानाद्वयेन बोधनेऽष्टदोषप्रसङ्ग इतिभावः।

उत्तरान्तु यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेद्गृही । कूर्म्मपुराणेऽपि । एकादशी प्रवृत्ताचेच्छुक्ला कृष्णा विशेषतः । तत्रोत्तरां यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेद्गृही । एकादश्येव प्रकार्षेण वृद्धा परदिने निर्गता न दशमी नापि

व्यवस्थितविकल्पइति, अधिकारिभेदेन विधिविकल्पइत्यर्थः । ननु दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र यथासमुच्चयस्तथा उपोष्ये द्वे तिथी इत्यत्रापि समुच्चयः स्यादित्येतोऽनेखादित्यत आह अतएवेति, प्रभाते पुनरेवचेति, परदिने द्वादशीनिर्गमश्चेति पूरणीयं, पूर्णाप्येकादशी त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदीत्युक्तत्वात् गृहोतिसामान्यतोनिर्द्देशात् वैष्णवस्यापि प्रसङ्ग उपोष्ये द्वे तिथी तत्रविष्णुप्रीणन तत्परैरित्यत्र उभयत्रविष्णुप्रीणनतत्परत्वस्याविशेषेऽपि भक्तस्यापि गृहियतिभेदेन व्यवस्थावोधनाय । विधवायाश्चेति, चकारेण ब्रह्मचारिग्रहणं पत्यभाववशात् सधवायाउपवासश्चेत् स तदा तस्याः पूर्व्वदिने, पतिसम्मानधर्म्मदर्शनादिति बोध्यं । अरुणघटिकेत्युपलक्षणं प्रभाते पुनरेवचेति समान्यत एवोक्तत्वात् एकादश्यामिव द्वादश्यामप्युपवासस्य विहितत्वात् द्वे तिथी तथेत्यनेन एकादश्युपवासोभयपरत्वमस्तु किं व्यवस्थितविकल्पपरत्वकल्पनेतिचेन्न एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवापुनरित्यादिनैकोपवासेनैवोभयसिद्धेरुक्तत्वात् तत्रोत्तरां यतिः कुर्य्यादित्यादिना विकल्पबोधनाय । नचयत्र त्रयोदशीदिने किञ्चिद्द्वादशीलाभः तत्रमा पारणयोग्या तत्र यत्र वा पूर्णैकादशी परदिने निर्गता द्वादशी चारुणोदयव्यापिनी न परदिने निर्गता तत्र पूर्णाखण्डयोः गृहियत्यादिभेदेन व्यवस्थापरमुत्तरान्तु यतिः कुर्य्यादित्यादिवचनं नतु त्रिस्पृशास्थलपरं तत्र अरुणोदये तु पूर्व्वमित्यनेन सामान्यतः स्यात् प्रसक्तादितिवाच्यं द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वनिरिष्टवतद्वत्तु द्वादशीपारणालाभहेतोरविशेषात् त्रिस्पृशावचनविषयस्य अनुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् । न च निरुक्तपूर्णास्थलीयद्वादश्याः उन्मीलनीत्वेन विस्पृशात्वेन वा तदुपवासस्य नित्यत्वेन गृहिणा तत्परित्यागे नित्यातिक्रमदोषः स्यादितिवाच्यं उन्मीलनीत्यागे दोषस्य ... यतिप्रादिपरत्वात् तेषामेव तदुपवासविधानात् विस्पृशायाः नित्यत्वाभिधानन्तु दशमीविद्धैकादशी परदिनक्षयेऽपि

बाधः । एकादशीकलाऽप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते । तत्रोपवासं कुर्व्वीत निष्कामोविष्णुतत्परः । इत्याह । अत्र परवचनपर्य्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्यव्रतविषयं । निष्कामस्य नित्योपवासार्थिनोविष्णुपरायणस्य गृहस्थस्याप्युपवासइति तत्त्वं । अतएव नित्यं भक्तिसमायुक्तैरित्यनेन पक्षे पक्षे नित्यमुपोषणमित्युक्तं । अतएवात्र द्वादशीहानियुक्ताविद्धाधिकेति विद्धायाः सप्तमे प्रकारे पूर्व्वोक्तरूपे सप्तम्यान्तु व्यवस्थितिरित्यनेन स्ववाक्येन विद्धरूपैकाप्येषैव व्यवस्थोक्ता । नचात्र, निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं सदा । सकामस्तु सदा पूर्व्वामिति बौधायनोऽब्रवीदितिविष्णुरहस्यवाक्यात् सकामेन दशमीविद्धा कार्य्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तैकादशीति वाचस्पतिमिश्रोक्ता व्यवस्था युक्ता । पूर्व्वोपदर्शितनक्तबोधकवक्ष्यमाणदशमीविद्धानिन्दावचनविरोधात् । विष्णुरहस्यानार्षत्वस्य दानसागरे अनिरुद्धभट्टेनाभिहितत्वाच्च यथा लोकप्रसिद्धमेतद्विष्णुरहस्यं

प्रायकनितिभावः । बाधइति, तेन न किंवी किञ्चित् भक्ष्यं कार्य्यमितिभावः । हेमाद्रिभावार्थं स्फुटयति तत्रपरवचनेनेति । तत्र हेमाद्रौ । द्वादशी हानियुक्तेति परदिने द्वादशीक्षये पूर्व्वदिने दशमीयुतैकादशी द्वादशीहानियुक्ता विद्धोपेत साधिकानन्तमीतार्थः । सप्तम्यास्थिति सप्तम्या विद्धायामितार्थः व्यवस्थितिः व्यवस्था । न चात्रेति द्वादशीक्षयस्थलइतार्थः पूर्व्वोपदर्शितेति, नक्तव्रतविधायक हेमाद्रिधृतस्कान्दवचनेनेतार्थः । अनिरुद्धभट्टाभिधानमाह यथेति न परिगृह्णीत स्मृतान्तरविरोधे न प्रामाण्यमितार्थः, अवरं तुलया जिगीषणमाह स ग्रहरूपंवेति अत्र चकारो हेत्वर्थः मध्यहरूपमिदानीन्तनरचितमनार्षमितियावत् ।

शिवरहस्यञ्च द्वयमिह न परिगृहीतं संग्रहकृद्भिरत एव तैरुपेक्षितोऽवधार्य्येति। यत्तु शिवरहस्यमिति कृत्वा तिथिविवेकेऽभिहितं तन्मुनिवचनस्य व्याख्यानसंवादाय। तत्रापि विष्णुरहस्यं (६२)।

वक्ष्यमाणशुक्लपक्षीयारुणोदयवेधे वैष्णवावैष्णवगृहिविधिसंवादायेति। समयप्रदीपेऽपि यत्र पूर्व्वदिने दशमीविद्धा परदिने द्वादशीमिश्रा दिनान्तरे च द्वादशी न वर्त्तते तदा द्वादशीमिश्रैवोपोष्या प्रधानकालानुरोधात्। पारणादौ तु द्वादशीबाध एव। एतन्मूलकमेव गौडीयवचनं। एकादशी द्वादशीमिश्रा परतोऽपि न वर्द्धते। गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः। एतच्चिस्पृशि विस्पृशि च समत्वविशेषात्। अथ दशमीविद्धैकादशी। सा च द्वेधा पूर्व्वाह्णे दशम्या उत्तराह्णे द्वादश्या च युता दशम्या निर्मुक्ता चेति, तत्रोभयीं दशमीयुतामनुपोष्य पूर्व्वत्र द्वादशीयुतामेकादशीं उत्तरत्र शुद्धां द्वादशीमुपवसेत्। एकादशीमुपवसेद्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचिदितिवचनाद्वक्ष्यमाणवचनजाताच्च।

मुनिवचनेनेति, मुनिवचनस्य यद्व्याख्यानं तस्य संवादाय यथार्थख्यापनाय नतु स्वतः प्रमाणतयेत्यर्थः। अत्रापि एतद्ग्रन्थेऽपि, विष्णुरहस्यमिति उक्तमितिशेषः संवादायेत्यनेनान्वयः (६२)।

वक्ष्यमाणेति शुक्लपक्षेऽरुणोदयविद्धायामवैष्णवानामुपवासः परदिने वैष्णवानां गर्हणमित्येवं यो वक्ष्यमाणविधिस्तत्संवादायेत्यर्थः। तथाच विष्णुरहस्यवचनमप्येतद्व्यवस्थाभिधायकमिति। नतु कामिना विद्धाया-

उत्तरपक्षे विशेषोऽपि वक्ष्यते। यत्तु यानि दशमीविद्धा-निषेधबोधकवचनजातानि तान्युभयतोवेधे द्रष्टव्यानि। दशमीमात्रवेधे तु सैवोपोष्या। एकादशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्। उपोष्या दशमीविद्धा ऋषि-रुद्दालकोऽब्रवीदिति ऋष्यशृङ्गस्मृतेः। क्षये पूर्वान्तु कारयेदिति निष्करूपनिबन्धाच्च। न द्वादश्युपवासः प्रमाणाभावात्। एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः। इत्यस्य राजाद्यलिखितत्वेनामूलकत्वादिति वर्द्धमानोपा-ध्यायवाचस्पतिमिश्रमतं। तन्न। तदुपजीव्यहरिनाथो-पाध्यायेन महाजनपरिगृहीतत्वेन तद्वचनस्याभिधानात्। न हि राजाद्यलिखितमेवाप्रमाणं रामायणादेस्तथात्वा-पत्तेः। न हि दशमीविद्धेति वचनं राजलिखितं। तस्मान्नानादेशीयसंग्रहकारलिखितवचनसंवादादेव प्रामा-ण्यपरिग्रहइति। उपोष्या दशमीविद्धेत्यस्य विषय उदयपूर्णवेधे वक्ष्यते। तथा नानासंग्रहधृतनानामुनि-वचनान्यथाहृता संग्रहकर्तुर्विश्वरूपस्य व्याख्याव्यवस्था युक्ता। तथाच समयप्रदीपे श्रीदत्तोपाध्यायाः यदि तु, एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचिदिति गौडीय-वचनं प्रमाणं तदानेनैव विधे द्वैधे एकादशी-

ष्टोपवासविधायक, इदन्तूक्तोभय कामिना पूर्णाया निष्कामिना विद्ध-यायामित्येतत् परत्वमपि सम्भवतीति। न चानिरुद्धवचने निष्का-मस्तूपवसेत् ननु वैष्णवइति कथं तत्सम्वाद इतिवाच्य विष्णुपिता खिलाचारं न हि वैष्णव उच्यत इत्यनेन वैष्णवस्य निष्कामत्वलाभात्

कार्य्यं द्वादशीविद्धैर्युक्त एव द्वादश्युपवासः। नचेदं व्रतान्तरमेव एकादशीसन्दर्भपाठात् अथवेत्यनेन पूर्व्वोपेक्षितविधेश्च। पञ्चदशनी स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतामिति वाक्यमुदयपूर्व्वकालीनदशमीयोगविषयं वचनान्तरवशादिति प्रपञ्चितं जितामित्रादिभिरित्याहुः। तथाच कालविवेकधृतब्रह्मवैवर्त्तभविष्यपुराणे। एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत्। पञ्चदशनी स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतामिति। वर्द्धमाने सोमे शुक्लपक्षे। पञ्चदशनी स्थिते सोमे कृष्णपक्षे। लङ्घयेत् उपवसेत्। पथमार्गस्थिते सोमे कुर्व्वीत दशमीयुतामिति कालमाधवीयपाठे व्यक्तएवार्थः। केचित्तु। विद्धापैकादशी ग्राह्या परतोऽद्वादशी न चेदिति। मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात्त्रयोदश्यां यदा मुने। उपोष्या दशमीविद्धा सर्व्वैरेकादशी तदेति। त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशीघटिकाद्वयं। दशम्यैकादशी विद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति मत्स्यकूर्म्मनारदीयवचनैरेवम्भूता दशमीविद्धैवो-

परतोऽपीति अपिभिन्नक्रमे परत परदिने न वर्त्ततेऽपि द्वादशीत्यर्थः। विसृगा एकादशीमिथ्याद्वादशी यदि त्रयोदशीदिन प्रथमस्वं न स्यात् द्विमुगिति। यदिचैकादशी द्वादशी त्रयोदशीचैकदिने विसृगिति चयैतावतायन्वेन स्वहिसात्म्य पूर्णैकादशीलाभे त्रयोदशीदिने द्वादशीलाभे पूर्व्वापरसंशयपक्षस नत्त्विसृगादावपि परदिने यत्र विद्धैकादशी परदिने निसरति द्वादशी तथ्य तत्र विसृगायामेव मञ्चोपासुपपास, परन्तु तद्दिने कामिना केनचत्तर ग्रहणा न कार्य्योपवास किन्तु तेषा नताभ्र र निज्ये पवासत्वस्वैवेति ग्रन्थकृता पर्य्यवसित प्रतीयते। केचित्तु उपोष्ये द्वे तिथी एकादशी द श्री तिथि दएवोपवासविधानात् एतच्च

त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनात्। त्रयोदश्यामिति नतु द्वादश्यां विष्णुपूजां कृत्वा। नच एकादश्याः परदिने द्वादशीसम्बन्धे द्वादश्युपोष्या कृत्यसङ्गतं। एकादशीयुक्तद्वादश्या अपि द्वादशीत्वाक्षतेरित्याहुः। तदप्ययुक्तं। यतोजीमूतवाहनहलायुधप्रभृतिभिस्तद्वचनमभिहितं यथा श्रुतं व्याख्यातञ्च। हेमाद्रिमाधवाचार्य्यप्रभृतिधृतवचनान्तरसंवादिशिष्टाचारपरिगृहीतञ्च। ततश्च तद्वचनस्यार्थान्तरकल्पनं कल्पनमेव। तथाहि। एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित्। इत्यभिधाय कुर्य्यादलाभ-

---

दशीनिर्गमबोधकादित्यर्थः यदा च पूर्व्वविद्धैकादशी परदिने निःसरति तदा द्वादशी परदिनगा तत्र सर्व्वैरेव उत्तरैकादश्या उपोष्यत्वात् परदिने द्वादश्यनिर्गमे पूर्व्वैकादश्या सर्व्वेषामेव तैरुपोष्यत्वेनोक्तत्वाच्च, न च तत्परत्वसम्भव इति, तेषां विष्णुरहस्यवचनोपादानमनर्थकमिति भावः। यद्वा नोक्तविषय न विद्धाप्येकादशी इत्यादि वचनदत्तविषयपरं तच्च परदिनासम्बन्धारुणोदयविद्धैकादशीपरत्वादिति भावः। पूर्णेवेति उदयादुदयाद्रवेरित्युक्तपूर्णलक्षणाभिप्रायेणेद। लाभेतु त्रयोदश्यां पारणयोग्यद्वादशीलाभेत्यर्थः। तत्रेति न तु प्रवेशिनीसामान्यनिषेधकं तेन दशम्येकादशी द्वादशी चेति त्रिस्पृशोपोष्येति। ननु यत्रैकादशीत्यादिस्मृतिविषयकृपा त्रिस्पृशा तत्र प्रवेशिनी सर्व्वथा निषिद्धेयेति तदुपष्टम्भकताप्रसक्त्या कथं तन्निषेधकमिदमित्यत आह पयसामयदिति द्वादश्यां विष्णुपूजां कुर्वीत. त्रयोदश्यामित्यस्यादौ पूरितं तद्वचनं। कुर्य्यादलाभे त्वयुतामितिवचनं यथाश्रुतं प्रवेशिनीसामान्यनिषेधकं। समूलत्वेऽप्येतेन यत् सन्दिग्धमूलकत्वमुक्तं तदपि दूषयन्ति हेमाद्रीत्यादि। ततश्च तद्वचनस्य समूलत्वाच्च समूलत्वं तत्र हेमुक्तरैकादशीमित्यभिधानादिति परदिनैकादशी निर्गमबोधज्ञापकतत्सम्वादवचनं प्रत्यर्थयत्नार्थान्तरकल्पने बाधक-

इत्यादिवचनद्वयं कौर्मएवाभिहितं। तत्र प्रकृतत्वान्न-दशम्या युतामित्यस्यैवापवादकं विधायकञ्च कुर्य्यादलाभ-इत्यादि (६४)।

एवञ्च संयुक्तैकादशीकरणविधानादलाभइत्यत्राप्येका-दश्या एव परदिनेऽलाभइति प्रतीयते नतु त्रयो-दश्यां द्वादश्यलाभोऽनुपस्थितेः। यदुक्तं पूर्व्वेणैकवाक्यत्वं तदपि न भवदुक्तविषये पृथक्त्वा योगात्। तथाच सौरधर्म्मे, आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। सैकादशीति संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्त्तिता। इत्य-नेनैकादशीपूर्णत्वस्य सूर्य्योदयप्राक्कालीनमुहूर्त्तद्वयान्वि-तत्वेन विशिष्याभिधानात्। स्कान्देऽपि। प्रतिपत्-प्रभृतयः सर्व्वाउदयादोदयाद्रवेः। सपूर्णाइति विख्याता-हरिवासरवर्ज्जिताः। अतस्तदुक्तपूर्णाविषये पूर्व्वाया विद्ध-त्वात् परैकादश्युपोष्या। कुर्य्यादलाभे संयुक्तामित्य-नेन द्वादश्यामेकादश्यलाभे संयुक्ता प्रातर्वक्ष्यावलोकन-समयविद्धां कुर्य्यात् यथाद्वादश्यामेकादशीलाभे तादृश विद्धां न कुर्य्यादित्यवगतेस्तत्र परोपोष्येति गम्यते। एतद्विषये, षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे

माह तथाहीत्यादि, कौर्म्म एवेत्यनेन समूलत्व दर्शित प्रकृतत्वात् प्रक्रान्तत्वात् भवदुक्तविषये अरुणोदयकालीनदशमीवधविषये। अर्थादलाभा-दित्युपादानात् अन्यथा तद्वयं स्यादिति भाव (६४)।

सकोर्ण विद्धा अत्रापि पूर्व्वदिने अरुणोदयविद्धा परदिनगायत्र तत्रापोत्यर्थ नोचेत् त्रयोदशाद्वादशालाभे एकादशीमुक्तोर्थेति द्वादश्यां पारणनियमादितिभाव। द्वादश्या आद्यपादमुक्तोर्थेतिपाठ। तथापि

परे। अकर्मण्य तिथिमलं त्रियादेकादशी विनेति-
सञ्ज्ञते। तथा कालमाधवीये गारुडं। आदित्यो-
दयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका। संकीर्णैकादशी नाम
त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः। अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादश्य-
लाभएव परोपोष्येत्यवधेयं। नचेत्तत्र पूर्व्वामुपोष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्य्य पारणं कुर्य्यादिति।
विद्धाप्येकादशी ग्राह्या परतोद्वादशी नचेदित्यादि
प्रागुक्तवचनेभ्यः। अथैवं विद्धापूर्णयोर्व्यवस्थायामविशेष-
इति चेत्। द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते।
इयविशेषाद्वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या। अरुणोदयविद्धा तु
द्वादशीपारणस्यालाभेऽपि वैष्णवैर्नोपोष्या किन्तु खण्डैका-
दश्युपोष्येति विशेषः। दशमीशेषसंयुक्तोयदि स्यादरु-
णोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रत-
मितिगारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात्। तत्रापि कृष्णपक्षे-
ऽरुणोदयविद्धैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः
एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत्। पक्षहानौ

परदिनेऽपि सत्तमारुणोदयविद्धैकादशी त्यक्तेऽपीति, चेत्तेति, अस्य एका-
दशी द्वादशी चेतिवचनस्य अस्य च विषयैत्यनेन बाधकत्वमित्यनेन चान्वयः
उभयोपरिविद्धाया एकादश्या परदिने विषयस्य त्रिस्पृशैकादश्युप-
वासरूपस्य सम्भवात् अरुणोदयविद्धा च पूर्णाचेति ते अरुणोदयविद्धा-
पूर्णे त्रिजयौ ययोस्तयोर्विशेषवचनयोर्बाधकत्वेनेत्यर्थं ते च वचने विद्धा-
प्येकादशीग्राह्या परतोद्वादशी नचेदिति द्वादश्यापारणालाभे पूर्णैव
परिगृह्यत इति, त्रियोपलक्षणम्य सामान्यविस्पृशाविषयकवचनमपेक्ष्य,
तथाच सामान्यविशेषयोर्विशेषविधिर्बलवत्त्वात् त्रिस्पृशाविषयकवचनस्य
सामान्यस्य चारुणोदयविद्धापूर्णा परदिवसीयैतरविस्पृशा विषयत्वमिति-

स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुतामित्येकवाक्यत्वात्। एतच्छुक्लपक्षैकादशीसंवादाय। निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं सदा। सकामस्तु सदा पूर्व्वामिति वौधायनोऽब्रवीदिति विष्णुरहस्यवाक्यमिति। अथा-रुणोदयविद्धोत्तरैकादशी पूर्णोत्तरैकादशी च द्वादश्या-स्त्रयोदश्यामनिर्गमे सर्व्वैरेव वाय नोपोष्यते। एका-दशी द्वादशी च परतोद्वादशी नच। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति वचनादिति चेन्न। अरुणोदयोपरिविद्धैकादशीपरदिने विषयसम्भवात् नारुणो-दयविद्धापूर्णाविषयकविशेषवचनबाधकत्वमिति। अस्म-न्मते तु नालाभेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन अलाभेऽपि परदिने एकादश्यलाभेऽपि सूर्य्योदयानन्तरवेधमात्र-निषेधः। भवतांमते परदिन एकादशीलाभ एवेति सङ्कोचः स्यात्। उपोष्या द्वादशीत्यत्र द्वादशीपदस्य एकादशीयुतद्वादशीपरत्वे प्रमाणं नास्ति लक्षणा च स्यात्। किन्तु द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य प्रवेशिन्य-न्तरितकेवलद्वादशीपरत्वप्रदर्शनार्थं नालाभेऽपि प्रवेशिनी मिति। तथा च कालविवेके जीमूतवाहनः। एका-दशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते। गृहिभिर्यति-

भाव। प्रवेशिनी तु कदाचिदपि नोपोष्येत्याह अस्मन्मतेत्विति नालाभे-पीत्यपिना परदिने एकादशीलाभ इति लभ्यते तथाच प्रवेशिनीमात्रे नोपवास इतिपर्य्यवसितमुपदर्शयति सूर्य्योदयानन्तरवेधमात्रे निषेधइति सङ्कोचइति तथाच दशमीविद्धा वर्ज्जयेदित्यत्र परदिने एकादशीलाभ-इति विशेषणदान परदिने एकादश्यालाभे विहाया उपवासविधि-

भिद्यैव सैवोपोष्या सदा तिथिरिति भविष्य-पुराणीयात्। दशा दशमी, तत्र द्वादशीदिने एकादशीकलार्द्धमात्रसत्त्वानिर्गमे दशम्या विद्धैकादशी उपोष्येति प्रचरति शास्त्रार्थः सनु सौरधर्म्मोत्तरकूर्म्मपुराणादिविरुद्धः। तथाच सौरधर्म्मोत्तरे। एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवा पुनः। विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतांक्वचित्। कौर्म्मे। एकादशीमुपवसेद्द्वादशीमथवापुनः। विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित्। कुर्य्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवेशिनीं। उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणं। उदयात् प्राग्दशम्यास्तु शेषः सयोगइष्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्। अस्यार्थः। द्वादश्यां कलार्द्धमात्रमप्येकादश्याअनिर्गमे यदि दशमी नोदयं स्पृशति तदा संयुक्तोच्यते सैवोपोष्या अथोदयं स्पृशति तदा सैव प्रवेशिनीपदवाच्या तां विहाय द्वादशीमेवोपवसेत् तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनीमिति। सौर-

कम्पनञ्च गौरवञ्चेतिभावः। यत्तोक्तं विद्धापरदिने एकादश्यादितिथित्रयस्पर्शे तद्दिने उपवासविधायकमुपोष्या द्वादशी तत्रैतिवचनमितिद्वादशीपद एकादशीपरमिति तदपि दूषयति एकादशीयुक्तेति, सिद्धिरित्यादि। द्वादशीमथवा पुनरित्यस्य यत् शुद्धद्वादश्युपवासपरत्वं तत् कुतेत्याकाङ्क्षायां तत्सुचनमाह नालाभेऽपि प्रवेशिनीमित्यनेन सूर्य्योदयानन्तरं वधमात्रं निषिद्धं तत्परदिने एकादश्यालाभे शुद्धद्वादश्युपोष्यात्वं वेदयितुमाह उपोष्या द्वादशी तत्रैतिभावः। पक्षतोऽपि परदिने च न वर्द्धते न निःसरति। एकादशीशुद्धैकादशींद्वादशीं शुद्धद्वादशीं विमिश्रां द्वादशीयुता। दशम्या युता उदयानन्तरदशमीयुता कश्चिद-

धर्म्मोत्तरे सूतउवाच। कीदृशस्तु भवेद्वेधो योगोवि-प्रेन्द्र कीदृशः। योगवेधौ समाचक्ष्व याभ्यां दुष्टमुपो-षणं। व्यास उवाच। या तिथिः स्पृशते सूत प्रातर्वक्त्रावलोकिनी। स वेधइति विज्ञेयोयोगः सूर्य्यो-दयी मतः। सूर्य्योदयात् प्रागन्योन्यमुखावलोकन-योग्यं प्रातःकालं यदि दशमी स्पृशति नतूदयं स वेधइति परिभाषितं यस्य कूर्म्मपुराणवचने शेषः संयोगइत्युक्तं। यस्य तूपरिष्टात् प्रवेशस्तित्युक्तं सोऽनेन योगः सूर्य्योदयी मतइत्युक्तं (६५)।

परिभाषितत्वादेवास्य परस्परविरोधोन वाच्यः। तेन सूर्य्योदयकाले दशमीस्पृष्टैकादशी न कदाचि-दुपोष्या। किन्त्वेकादशी निःसरतु न निःसरतु वा

त्युतेः। ननु त्रियामारजनी प्राहुरित्यादिवचनबलात् प्रदोषे घटिका युग्मप्रभातेघटिकाद्वयं। दिनवत्सर्व्वकर्म्माणि कारयेदविचारयेदित्यादि वचनाच्चारुणोदयकालस्यापि दिनत्वातिदेशात् अत्र दशमीयोगे एकादशी-त्याज्या न वेत्याकाङ्क्षायामाह कुर्य्यादलाभ इति। अत्र प्रवेशिभोस्थले। दशम्याः सयुक्तास्पर्शमात्र उदयात् प्रागिति उपरिष्टादिति उदयस्येत्यर्थं। दशम्याः शेष इत्यनुषङ्गेनान्वयः प्रवेशइतास्य च उच्यते इतानुषङ्गेनान्वयः ता संयोग-युता प्रवेशयुताश्च। व्यवस्थाभेदाय संयोगप्रवेशभेदेन वेधद्वयमुक्तं साच व्यवस्था दर्शिता कुर्य्यादलाभइत्यादिना। सैवोपोष्येति द्वादश्या पारणालाभे द्वादशामेकादशानिर्गमे चेतिशेषः। एतच्च भविष्य-पुराणवचने दशाविद्धेत्यस्यारुणोदयविद्धेत्यर्थं.। सूर्य्योदयी सूर्य्योदय-कालीनः (६५)।

परिभाषितत्वादेवेति परिभाषाया स्तत्तद्ग्रन्थस्थता स्वरूपस्य व्यवस्था-भेदाय कृतत्वादित्यर्थं.। एवकारेण सन्देहादो न वैदिक इति सूचितं। परस्परविरोधः व्यवस्थाभेदस्तु वेदे ग्रन्थान्तरेण कथित इतिभाव.।

द्वादशीमुपोषयेत्। यदा तु वक्त्रावलोकनमात्रं स्पृशति दशमी नोदय परदिने चैकादशी न निःसरति तदा एकादशीं वेधवतीमुपवसेत्। एकादशी दशायुक्तेत्यादि दशमीयुतामिति दशम्याद्दीत्यादिकमप्यस्मिन् विषये बोद्धव्यमित्याह स्म। स्मृतिमहार्णवे भोजदेवोऽप्येवमेवं वचनमाह। एवमेव कालकौमुदी। तस्मात् पूर्व्वोक्तमात्स्यकौर्म्मनारदीयवचनानां। दिग्भीरुद्रै समायुक्ते नयेऽहनि तथापरे। उपवासस्तु पूर्व्वेद्युर्नोपवासः परेऽहनि। इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयस्याप्यरुणोदयविद्धायामेव व्यवस्था नतुव्यवस्थान्तरं जीमूतवाहनलिखितकूर्म्मपुराणसौरधर्म्मोत्तरविरोधात्। एवमन्यान्यपि वचनानि व्याख्येयानि सम्वत्सरप्रदीपे हलायुधोऽप्येतन्मतानुसारी सन्निदमधिकमुक्तवान् यथा। अरुणोदयवेलायां दशमी सङ्गता यदि। उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणं। दशमीशेषसयुक्तोयदि स्यादरुणोदयः। वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतं इत्यादिवचनेषु अरुणशब्द आदित्यवाचकोबोद्धव्यः अरुणोभास्करेऽपि स्यादित्यभिधानात्। तस्मादेकादशी

कूर्म्मपुराणेऽरुणोदयकालीन दशमीयोगे सयुक्तेति सप्ता उदयानन्तर सयोगे वेधसंज्ञा सौरधर्म्मोत्तर तद्वैपरीत्यमिति परस्परविरोध। इत्याह इति जीमूतवाहनदत्वननास्यान्वय। सवचन प्रमाणवचनसहित। तस्मात् प्रवेशिन्या मर्य्यादा निषेधात्। पूर्व्वोक्तेति कश्चित्त्वित्यादिनोक्तानां चिन्ताऽप्येकादशीपाद्म इत्यादिवचनानामित्यर्थ। दिग्भि -समायुक्तेरुद्रैरित्यन्वय दिक्पद दशमीपर। बहुवचनमनेकस्थलाभिप्रायेण रुद्र एकादशी

त्याज्या दशमीपक्षमिश्रिता। उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यान्तु पारणं। यत्तु। द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणमिति तत्परदिने द्वादशीलाभे तां त्यक्त्वा पारणे योजव्यं (६६)।

हेमाद्रिरपि दशमीविद्धायामुपवासानुपवासविधायकानि वचनानि यथाक्रमं सकाममुमुक्षुविषयत्वाणि, यथा कौर्म्मे, द्विस्पृगेकादशी यत्र तत्र सन्निहितोहरिः। तामेवोपवसेन्मर्त्यः सकामोविष्णुतत्परः। दशमी द्वादशीञ्च या स्पृशति सैकादशीद्विस्पृक्। सुमन्तुसत्यव्रतौ। दिनक्षये तु शुद्धाच द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः। उपोष्या दशमीविद्धा नोपोष्यैकादशी सदा। पुत्त्रवङ्क्षिनालेय दशमी विद्धा नोपोष्या किन्तु शुद्धा द्वादश्युपोष्या। यथा पितामहः, एकादशीदिनक्षये उपवासं करोति यः। तस्य पुत्त्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डदोयथा। दिनक्षये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता। यदीच्छेत् पुत्त्रपौत्त्राणामृद्धिं सम्पदमात्मनः। एकादश्यां यदा

तयापरेऽहनि क्षये सति द्वादशीक्षयेसति एकादश्यादितिथित्रयस्पर्शे सतीतियावत्। अरुणोदयविद्धायामेवेति, तथाच पूर्व्वोक्तमत्स्यपुराणादि वचनेषु विद्धापदं अत्र च समायुक्तपदमरुणोदयविद्धापरमित्यर्थः। अव पूर्व्वस्मात्तर उदयोपरिविद्धायामुपवासपरत्वं इद वक्ष्यमाणं। अत पूर्व्व- वचनस्यापि वैष्णवपरत्वं परवचने वैष्णवपदश्रवणात् तथाचारुणोदयपदं यथाश्रुतं सङ्कुचितत्वमवधेयं। बोद्धव्यमित्यन्तोहलायुधस्य. (६६)।

हेमाद्रिरपीति। आहेति परेणान्वय। दशमीविद्धायामित्यादि- तत्र दशमीविद्धा सकामैरुपोष्या मुमुक्षुभिर्निष्कामैरनुपोष्येत्यर्थं। दशमी दशमीयुक्तपूर्व्वदिनमरुणोदयकाले दशमीयोगेऽपि पूर्व्वं दिनमिति यावत्

वत्स दिनत्रयतिथिर्भवेत्। तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यान्तु पारणं (६७)।

व्यासः। दशमीमिश्रिता पूर्व्वा द्वादशी यदि लुप्यते। एकादश्यां महाप्राज्ञ उपवासः कथं भवेत्। शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिः। पारणन्तु त्रयोदश्यां पूजयित्वा जनार्द्दनं। भविष्ये। दशमीशेषसंयुक्तो यदिस्यादरुणोदयः। वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतं। ब्रह्मवैवर्त्तः, चतस्रोघटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते। यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भः सदृशः स्मृतः। त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयं। नाड़ीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते। तथा, नन्दा शरीरं देवस्य भद्रा ह्यात्मात्रयोमतः। तस्मात् सरोगं त्यक्त्वाङ्गमात्मानमुपवासयेत्।- नन्दा एकादशी। भद्रा द्वादशी। तथा, वरमेकादशी त्याज्या न कार्य्या दश-

---

द्वादशीं द्वादशीयुक्तदिन परदिनमितियावत् यैकादशीम्पृशति सा त्रिस्पृगित्यर्थ. एकस्मिन्दिने दशमीद्वादशीयुक्तत्वेन त्रिस्पृगित्युक्तौ तस्याः प्रवेशिनीत्वेन कस्याप्यनधिकारात्। केचित्तु एवभूतत्रिस्पृक् प्रवेशिन्यपि सकामैरुपोष्येति हेमाद्रिमतमित्याहुः। दिनत्रये एकादशीत्रये चेत निश्चित ' शुद्धाएकादशीयोगरहिता दशमीविद्धैकादशीनोपोष्येत्यन्वयः (६७)।

व्यासइति पूर्व्वाएकादशी। तत्परदिने द्वादशीलुप्यते द्वादशीक्षयः एकादश्यादितिथित्रयस्पर्शइति यावत्। शुद्धा मिश्रिता यद्वा दशमीयुता पूर्व्वाएकादशी अनन्तरं रात्रिशेषे द्वादशी परदिनेच लुप्यते तत्र शुद्धाएकादशीयोगरहिता द्वादश्युपोष्येत्यर्थः। यतीनां स्नानकालोऽयमिति अरुणोदयकालस्यदिनत्वातिदेशश्च त्रियामामिति तदुभेत्युभेयाद्यदिदण्डचतुष्टयमन्तदण्डचतुष्टयञ्च अरुणोदयदण्डचतुष्टयस्यरात्रित्वनिरासेन पर-

मीयुता। इत्यरुणोदयवेधनिषेधवाक्यं यदा द्वादश्यां
कियन्मात्राप्येकादशी दृश्यते त्रयोदश्याञ्च कियन्मात्रा
द्वादशी दृश्यते तदा पूर्व्वा त्याज्या इत्येतत्परं (६८)।

काम्यैकादशीव्रतविषयं वा। अरुणोदयकाले तु
दशमी यदि दृश्यते। न तत्रैकादशी कार्य्या धर्म्मका-
मार्थदायिनी, इति श्रवणादित्याह। पाश्चात्यनिर्णया-
मृते भविष्योत्तरीयं। अरुणोदयकाले तु दशमी यदि
दृश्यते। सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणं भविष्य-
पुराणीयमेतदिति माधवाचार्य्यः। ततश्चारुणोदयवेधे तु
भागवतैर्नोपवासः कार्य्यः। स कालः स्कान्दे उक्तोयथा।
उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः। तत्र
स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्धि पुण्यतमं स्मृतं। विद्धादर्शे, वेध-
सूदये निषिद्धः। दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवा-
करः। तेन दुष्टं हरिदिनं तद्दत्तमसुराय हि, इति
स्मृतेः। अत्र दत्तं जम्भासुराय त्विति माधवाचार्य्यः
पठति। कालमाधवीये माधवाचार्य्योऽपि, ब्रह्मवैवर्त्तः,

दिनत्वातिदेशः तेन तत्र दशमीयोगे तद्दिवसीयैकादशी विद्धाभव-
तीत्यर्थः। देवस्य विष्णोः। सयोगंदशमीयुतं सर्व्वंव्रतितिथिद्वययोग एक-
दिनवृत्तित्वं। अरुणोदयनिषेधकमिति, योगमात्रस्याभिधानात्, यथा
अरुणोदयनिषेधकमपीति तदर्थः। ननु अरुणोदय विद्धायामप्युपवास,
श्रवणात् कथ तन्निषेधइत्यतआह यदेत्यादि द्वादश्या एकादशानिर्गमे
पारणायोग्यत्वे वाऽरुणोदयविद्धायां उपवास विधानाच्च विरोधइतिभावः।
स्थलविशेषकल्पनां विनाप्याह (६८)।
काम्यैकादशीव्रतविषयवेति अत्र वाकारोऽनास्थायां द्विस्पृगैकादशी
यत्रेति मातृककूर्म्मपुराणवचनविरोधात् एतद्वचनेऽरुणोदयकाले त्वित्यत्रा-

कीदृशस्तु भवेद्वेधोयोगोविप्रेन्द्र कीदृशः। योगवेधौ समाचक्ष्व याभ्यां दुष्टमुपोषणं। चतस्रोघटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः। अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयं। अतिवेधोद्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्रवेः। महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्कोन दृश्यते। तुरीयस्तत्र विहितोयोगः सूर्य्योदये बुधैः (६८)।

तथा। यातुधानव्रत योगे महावेधे तु राक्षसं। लक्ष्मासुरस्यातिवेधे मोहिते वै प्रवेशिनी, इत्यनेन तत्तद्देकादशी फलं तत्तदसुरः प्राप्नोतीति विशेषः। घटिका दण्ड। उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः, इति स्कान्दनारदवचनैकवाक्यत्वात्। अत्र च। उदयोपरिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदि। दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासनः। गारुड़े। दशमीशेषसयुक्ता यदि स्यादरुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशी-

व्रतादस्य सूक्ष्मपरत्वात् अतएवतुकारीऽपि मन्त्रच्छते अन्यथा परदिशमवेऽपि हाद्भ्या सर्व्वेरुपोष्यत्वात्तदुपादानमनर्थकं स्यादिति। कचित्तुरुणोदयनिषेधकवचनजातं वैष्णवपरमित्याहु। प्राप्त शेषं। तदत्त मरुणायधोतात्र। सार्द्धं अर्द्धघटिकामविष्ट घटिकादण्ड। तथाच तद्पश्चाग दण्डोपरि सार्द्धदण्डद्वयमध्ये दशमीयोगवेदरुणोदयवेध। द्विघटिकाया योगोऽतिवेध। प्रभासन्दर्शनात् तत्पर्य्यन्तं अत्र दण्डद्वय न सम्पूर्णं प्रथमार्द्धदण्ड स्यारुणोदयवेधगतत्वात् परदण्डस्य किञ्चिद् भागस्य मत्रवेधगतत्वाच्चेति। अत्रैवारुणोदयकालमध्ये एव न दृश्यतरति तेन सूर्य्यदर्शनाव्यवहितप्राक्क्षणपर्य्यन्त सूर्य्यदर्शनरूपयधोग्यकाले दशमीयोगोमहावेधइति (६८)।

वास्कलोसुरविशेष। मोहिते मोहिताख्यासुरे मोहिनीतिपाठे

व्रतं। 'उदयात् प्राग्यदा विप्रमुहूर्त्तद्वयसंयुता संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृही'त्यादि वचनजातात् सूर्य्योदयानन्तरविद्धा सर्व्वैरेव नोपोष्या। अरुणोदयविद्धा तु वैष्णवैर्नोपोष्या इत्याह। तेन जीमुतवाहनप्रभृतीनां मते सूर्य्योदयानन्तरदशमीविद्धैकादशीं परित्यज्य शुद्धां द्वादशीमुपोष्य त्रयोदश्यां पारणमिति वक्तुंलार्थः। तथाच कालनिर्णये स्मरति। अतिवेधमहावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः। सर्व्वेऽप्ययेधाविज्ञेयावेधः सूर्य्योदये सति। एवञ्च सूर्य्योदयकालीनवेधः सर्व्वथा त्याज्यः। अरुणोदयवेधे तु प्रतिप्रसवसत्त्वात् क्वचिद्ग्राह्यत्वमिति। अत्र गौड़ीयानां विशेषतोदेशाचारादुदयोपरिविद्धा सर्व्वथा नोपोष्या। तथाच मरीचिः। येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्म्माचारश्च यादृशः। तत्र तन्नावमन्येत धर्म्मस्तत्रैव तादृशः। येषु देशेषु ये देवा येषु स्थानेषु ये द्विजाः येषु स्थानेषु यत्तोयं या तु यत्रैव मृत्तिका। सैवतत्र प्रपूज्या स्यात्तेषु कार्य्यं विधीयते। राजमार्त्तण्डे भोजदेवः। देशाचारस्तावदादौ नियोज्योदेशे देशे या स्थितिः सैव कार्य्या। लोकद्विष्टं पण्डितानाचरन्ति शास्त्रज्ञोऽतोलोकमार्गेण यायात्। अतएव यत्र न्यायागमयोर्न निश्चायकता तत्रान्तिमरसन्दंशस्य धर्म्मतत्त्वसाक्षात्-

---

मोहाख्यासुरसम्बन्धिनीत्यर्थं। प्रवेशिनी। सार्द्धदण्डद्वये दशमीयुतैकादशी तत्रैवेत्येवकारेण उदयात् उदयपर्य्यन्तस्थायिन्या सकीर्णायाव्याहत्ति नोपोष्येत्याहइति पूर्व्वोक्त माधवाचार्य्ये इत्यनेनास्यान्वय.। तिथिषु एकादशीषु ये वेधा महाविवायते सर्व्वं अवेगा क्वचिदहुष्टा सूर्य्योदये

कारासम्भवाच्छिष्टाचारं प्रमाणमाह हेमाद्रिनिबन्धे व्यासः (७०)।

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयोविभिन्ना नासौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नं। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः। स्कान्दे, येषां विश्वेश्वरे विष्णौ शिवे भक्तिर्नविद्यते। न तेषां वचनं ग्राह्यं धर्मनिर्णय विषये। कालमाधवीये, यस्मिन् देशे यस्मिन् काले येषु शिष्टेषु नीरागद्वेषस्य स्वस्य प्रामाण्यातिशयबुद्धिस्तदा ताद्दशस्याचारस्य मुख्यत्वमिति। एतदभिप्रेत्य गुरोः शिष्यानुशासने तैत्तिरीयाः समामनन्ति। अथ ते यदि धर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्याद्ये तत्र ब्राह्मणाः सम्यग्दर्शिनोयुक्ता आयुक्ता अरूक्षाधर्म-कामाः स्युर्यथा ते तत्र वर्त्तेरन् तथा तत्र वर्त्तेथा-इति। सम्यग्दर्शिनः शास्त्रतत्पराः युक्ता युक्तिकुशलाः आयुक्ता स्वदर्शानुष्ठाननिरताः अरूक्षा क्रोधादिवर्ज्जिताः धर्मकामा जीवन्मुक्तावत् कर्म्मस्योदासीन्यमकुर्व्वाणा-इत्यर्थः। अतोदशमीविद्धानिन्दावचनान्यविशेषाद्दशम्य-निर्मुक्तायामपि। यथा स्कन्दपुराणे, दशम्यैकादशी

सति यो वेध स वध सर्व्वदा दुष्ट इत्यर्थः। ये देवा उपास्याइति शेष। द्विजा उत्तमत्वेन प्रसिद्धा यत्तोय शुद्धत्वेन शिष्टैर्व्वयक्ष्यमाण यवमैवन्तित्तिकेत्यन्वय। तत्तत्कर्म्मणि नियोज्यमाना। तद्देशे सैव देवादिवितति प्रयोक्तव्या उपादेयास्तेषु देवादिषु कृत्य पूजा दिक (७०)।

अतृपे ऋषिभिन्नस्य ऋषिप्रोनार्थं तेनासर्व्वज्ञस्येत्यर्थं। अप्रतिष्ठ अनवस्थादु स्य तदुक्तं यत्नेनापादितोऽप्यर्थं कुशलैरनुमध्दभि। अभि

विद्धा गान्धारी तामुपोषिता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मातां परिवर्जयेत्। तथा, सुरायाबिन्दुना स्पृष्टं यथा गाङ्गं जलं त्यजेत्। तथा चैकादशीं रम्यां दशम्या दूषितां त्यजेत्। ये कारयन्ति कुर्व्वन्ति दशम्यैकादशींयुतां। आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्य्य-दर्शनमाचरेत्। यैः कृता दशमीविद्धा जड़वाक्यात्तु मानवैः। ते गता नरकं घोरं युगानामेकविंशतिं। ब्रह्मवैवर्त्तः। दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः। एकादशीफलं तस्य नश्येद्द्वादशवार्षिकं (७१)।

तत्र संक्षेपः। पारणदिने द्वादशीलाभे सर्व्वैव पूर्णां त्यक्ता खण्डामुपवसेत्। तदलाभे गृही पूर्णां तदन्यः परा विधवापि। यदा तु पूर्व्वदिने दशम्या उत्तरदिने द्वादश्या युतैकादशी तदोत्तरामुपोष्य द्वादश्यां

युक्ततरैरन्यैरन्यथै वोपपद्यते, इति। मतदर्शन सहिता न्यायादिशास्त्र तदपि विभिन्नमितिशेष क्वचित् परस्परविरुद्धार्थकमितितदर्थ। निहित गुहायां गुहाया निहितमिव उक्तञ्च प्रच्छन्न श्रुतिषु स्थितमित्यर्थ। शिवे शिवेच, शिष्टेषु आचारेषु प्रामाण्यातिशयबुद्धि प्रमाणसिद्धत्वाव-धारण बहुभिर्ग्गृहीतत्वादिनेति शेष। तादृशस्याचारस्येत्यभेदान्वय। यद्वाशिष्टेषु भ्रमप्रमादादिशून्यतया प्रथितेषु प्रामाण्य प्रमाद्वत्व कर्त्तरि ष्णुट्। प्रमाण्यत्व प्रमा च शास्त्रतत्त्वादिविषयिका। तादृशस्य जनस्य य आचारस्तस्येत्यर्थं। ते तव विचिकित्सा संशय स्यादिति तदेतिशेष. यत्र यस्मिन काले देर्येचेत्यर्थं। जीवन्मुक्तवदितिव्यतिरके दृष्टान्त। तथाच जीवमुक्ता यथोदासीनास्तथानित्यर्थ। दक्षस्यनिर्द्दुक्ताया मपि (७१)।

अत्रेदमवधेय। उपोष्य द्वेतिथीतत्रेति द्वेतिथी एकादशीद्वादशी उभययुक्तदिनमितियावत् एकादशी द्वादशी च तन्मध्निहितोहरि।

पारणं कुर्य्यात्। परदिने द्वादश्यनिर्गमे त्रयोदश्यामपीति। यदा सूर्य्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी अथच परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादशीमुपवसेत्। यदा तु सूर्य्योदयात् प्राक्कालीनदशमीविद्धैकादशी परदिने च न निःसरति तदा तामुपवसेत्। यदा तु तथाविधा सती परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डामुपोष्य द्वादश्यां पारयेत्। यदा तूभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्धामुपोष्य परदिने द्वादश्याः प्रथमपादमुत्तीर्य्य पारयेत् वैष्णवस्तत्रापि शुक्ल-पक्षे परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेदिति। सर्व्वस्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्त्राणां गृहस्थानामप्युपवासो-निषेधः। ब्राह्मणस्य तु विशेषतोनिषेधः। वैष्णवेतरेषां तादृशानां हरिशयनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषूपवासो-नित्यः। अपुत्त्रवतां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः। काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः। नित्योप-वासे रविशुक्रादिदोषोनास्ति। अष्टाव्दाधिकापूर्णाशीति-वत्सरो मानवो नित्याधिकारी। विधवायास्तु सर्व्वा-

त्रयोदश्यरजनोर्मिका ब्रह्महत्या व्यपोहतीति विष्णुपुराणवचनैकवाक्यत्वात् यत्र विष्णुयोगनतत्परइति श्रवणात् द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वैव परि-गृह्यते इतिवचनं पूर्व्वामुपवसेद्गृहीति वचनञ्चावैष्णवपरं द्विस्पृगेका-दशी यत्र तत्र सन्निहितोहरिः। तामेवोपवसेन्मर्त्त्यः सकामोविष्णुतत्-परइति कूर्म्मपुराणवचनस्यापि द्वेतिथी एकादशीद्वादश्यौस्पृशतः यद्दिनं तद्दिनस्पृक् तद्दिनवृत्तिरेकादशीतियावत्। यथा त्रिस्पृक्शब्देन तिथित्रय-युक्तदिनवृत्तिरेकादशी लभ्यते तथाच पूर्व्वापरदिवसीयखण्डतिथिपरत्वं

स्येव नित्याधिकारः। अत्र मलमासादिदोषोनास्ति,

तथा पद्मपुराणे। द्वादशी मिश्रिताग्राह्या सर्व्वत्रैकादशीतिथिः। द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वेति। तथा, एकादशीकलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते। तत्रोपवासङ्कुर्व्वीत निष्कामो विष्णुतत्पर इति हेमाद्रि धृतवचनञ्च। नचैतद्वचनं पूर्व्वदिने एकादश्यां दशमीविद्धत्वे तत्परमिति वाच्यं तन्मात्रपरत्वे प्रमाणाभावात् इष्टौ त्याज्या वेधश्चेत्यादि वचनाच्च एव वैष्णवानां एकादशीद्वादश्योस्तुल्यत्वं न तदुभययुक्तदिनस्य कदाचिदपि न त्याज्यता। यथाचैकादशी राजन् द्वादशीच तथानघा इत्यादिवचनात्। पूर्व्वापरदिवसीयैकादशीयुक्तद्वादश्याउन्मीलनीत्वेन त्रिस्पृशात्वेन वा वैष्णवानामावश्यकत्वाच्च तत्रोन्मीलनीलक्षणं प्रागदर्शितं। त्रिस्पृशालक्षणञ्च यथा वैष्णवामृते पद्मपुराणे जाह्नवीं प्रति भगवद्वाक्यं। एकादशी द्वादशीच रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिस्पृशा सा हि विज्ञेया दशमीसंयुता नहीति। दशमीसंयुता त्रिस्पृशा तत्रैव जाह्नवीप्रश्ने यथा, दशम्येकादशी भद्रा दिनेकस्मिन् यदा भवेत्। त्रिस्पृशा समवेदेव त्याज्या वा वद मे प्रभो। अत्र माधवस्योत्तरं। आसुरी त्रिस्पृशा देवि सा त्वया परिकीर्त्तिता। वर्ज्जनीया प्रयत्नेन यथा शूद्रोपनिर्बहिन। तथा तत्रैव सर्व्वा त्याज्या वेधयोगा श्रवणादियुता तथा। उपोष्या द्वादशी भद्रे नोपोष्यैकादशी मता। पञ्चरात्री विशेषेण सन्देहे समुपस्थिते। ममाज्ञया प्रकर्त्तव्यं द्वादशीयत्नभा मम। ममाज्ञयाप्रकर्त्तव्य मद्दिन मत्परायणे। मद्दिन तद्विजानीयाद्दशमीवेधवर्ज्जितमिति। कूर्म्मपुराणेच। एकादशी कलाप्येका परतोऽपि न वर्द्धते। मद्दिनं पुत्रवद्दिव्य उपोष्यो सदा तिथिरिति। अतः परतिथिर्द्वादशीत्वयं देव कलाक्षयेव। अत इह पद वैष्णवपर इष्टौ एकादशीमात्रस्य वा पञ्चत्वौ तदुभयदृष्टौ। यच्च पद्मान्यदिनयोर्मासमाधास्यन्यतरतिथेर्ज्ञाविति हेमाद्रिहरिभक्तिविलासादयः। स्कान्दे। एकादशी त्रयोदश्यां द्वादशी चक्रपाणिनः। तत्कथं द्वादशीनाम नोपोष्या क्रियते जनैः। हेमाद्रौ पद्मपुराणं। बहुवाक्यविरोधेन सन्देहोजायते यदा। द्वादशीतु तदाग्राह्या त्रयोदश्यान्तु पारणं। तथा विवादेषु च सर्व्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं। पारणञ्च त्रयोदश्यामाज्ञैव मामकी मुने। एवञ्च कुर्य्याद्दलाभे संयुक्तेति यदुक्तं

यथा, ज्योतिःपराशरः, अनादि देवतार्चासु काल-

तदपि वैष्णवेतरपरं तथाच भविष्ये। दशमीशेषसंयुक्तो यदिस्यादरुणोदयः। वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतमिति। एकादशीमुपवसेदित्यादि सर्व्वसाधारणव्यवस्था निरूप्य कुर्य्यादलाभ इत्यादिकं वैष्णवेतरपरं वचनमुक्ता कूर्म्मपुराणे वैष्णवपरतया विस्तरैकादशीयचेत्यादिकमुक्तं तथा चावैष्णवेन परदिने एकादश्यलाभेऽरुणोदयविद्धोपोष्येत्युक्तं यदि चैकादशी परदिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी न निःसरति तत्रापिवैष्णवेन विवर्ज्या विद्धाप्येकादशी ग्राह्यापरतोद्वादशी न चेदित्यादिवचनात् विद्धाऽरुणोदयविद्धा यदि च परदिने द्वादशी निःसरति तदाप्यवैष्णवेन कृष्णपक्षेऽरुणोदयविद्धैवोपोष्या शुक्लपक्षे परोपोष्या न च कृष्णपक्षेऽवैष्णवगृहिणामुपवासनिषेधात् कथमेतदितिवाच्यं शयनी बोधनी मध्ये तयामप्यधिकारादिति। एकादशी दशायुक्ता पर्व्वमाने विवर्ज्जयेत्। पद्मस्थानोऽस्मिने सोमेलङ्घयेद्दशमीयुतामितिवचनात्। लङ्घयेत् उपवसेत् दशमीयुतामरुणोदयविद्धा सूर्य्योदयविद्धाच सर्व्वैरेव सर्व्वदा त्याज्येति वैष्णवानामरुणोदयविद्धापि सर्व्वदा त्याज्येति। यदाच सूर्य्योदय प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विताऽहोरात्रव्यापिनी परदिने न निःसरति द्वादश्यपि न तत् परदिने तत्रैव केवलैकादशी वैष्णवेनोपोष्या तथाऽवैष्णवेन द्वादशी मयुक्तापीत्यभिप्रायेणोक्तं एकादशीमुपवसेदिति। यदि चैकादशी सम्पूर्णा न निःसरति द्वादशीच तत्परदिने निःसरति तदा वैष्णवेन शुद्धा द्वादशीग्राह्या, तथोक्तं, सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च तदाभवेत् त्रयोदश्या मुहूर्त्तार्द्धं वञ्जुली सा हरेः प्रिया। शुक्लपक्षे तथाकृष्णे यदाभवति वञ्जुली। एकादशीदिने भुक्ता द्वादश्यां कारयेद्व्रतमिति। अत्र सम्पूर्णा सम्पूर्णापीत्यर्थं तेन पूर्व्वदिने दशमीविद्धैकादशी परदिने शुद्धद्वादशी तत्परदिने च निःसरति तदापि वञ्जुलीति यदिचाविद्धैकादशी रात्रौ द्वादशी भूत्वा तत्परदिने षष्टिदण्डात्मिका तत्परदिनेच निःसरति तदाद्वादशीमिश्रत्वादेकादश्युपोष्येति विष्णुरहस्यवचनस्य पूर्णाखण्ड।स्थल।भिप्रायेण। विष्णुरहस्यकर्त्तुरन्यदित्वेऽपि बौधायनसम्वादित्वेन प्रामाणिकत्वमास्थेयं। वैष्णव।स्तु जयादिद्वादशीमाहरमर यथा। यस्मादष्टौ कलिकालेतु कर्म्मणा मनसा गिरा। हृदयाश्चापमर्पन्ति

दोषो न विद्यते। नित्याखभ्यासयोगेन तथैवै-
कादशीव्रते (७२)।

अथ दशमीनियमाः। सूरिसन्तोषे। कांस्यं मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकं। शाकं मधु परान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियं। अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्व्वापरदिनयोर्ग्रहणं। स्मृतिः, शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने। द्यूत मत्यम्बु-

धन्योऽसौ वैष्णव प्रिये। जया च प्रकुरुते विजयाच महाजया। जयन्ती नामधेयञ्च नून् पाप पापप्रणाशिनी। उन्मीलनी हरेत्पाप जन्मकोटिगतीश्च। यच्छते वञ्जुली मोक्ष विस्पृशापक्षवर्द्धिनी। जयाच विजयाचेव जयन्ती पापनाशिनी। महापुण्यप्रदाह्येता प्रातरुत्थाय कीर्त्तिता। उन्मीलनी वञ्जुलीच विस्पृशा पक्षवर्द्धिनी। वाञ्छितार्थं प्रदा नित्य प्रातरुत्थायकीर्त्तिता। तथा, यस्य प्राणप्रिया नित्य द्वादशी ऽष्टौ कलौयुगे। कल्पान्त सपितृणान्तु दत्त तेन हरे पद। ये न जानन्ति सर्व्वत्र द्वादश्यष्टौकलौयुगे। कल्पान्त सपितृणान्तु दत्त तैर्नारक पदमिति भगवतो प्रति रुद्रवाक्य। तत्रैवान्यत्र, प्रीता पितामहास्ते पा ,यावदाहुतसम्प्लव। उन्मीलनीवञ्जुलीच ये द्वातापक्ष वर्द्धिनी। विस्पृशाच विशेषेण जयन्ती विजया जया। पापघ्नी दैत्य शार्दूल ये सता व्रतसयुता। अमौष्टा द्वादश्योह्येषा प्राणदाधिगरीयसी। ये न कुर्व्वन्ति पापिष्ठा यान्ति नारका इति। दशमीविद्धापरवचनानि शुक्र मायाव्रतान्यासुराणि यथा वैष्णवामृते स्कन्दपुराणे। येषा कलौ न तुष्टोऽहसशन्य वासर मम। ते कुर्व्वन्ति न सन्देह शुक्रमाया विमोहिता। तत्रैवान्यत्र। एकादशी यदा विद्धा कुरुते पद्मलोचने। मन्येऽसौ कलिकालेतु दैत्यपक्षविवर्द्धन (७२)।

अथ दशमी नियमादति। कांस्य कांस्यपात्रभोजन प्रयास प्रकर्षेण वासयति सुगन्धनुलेपनानि यदा प्रकर्षेण वसत्यस्मिन् प्रवाट गयनी यादि सुखशय्या। सर्व्वथैव भगवत्साधनानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति

पानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्। कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणं। व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनं। तिलपिष्टं मसूरञ्च दशम्यां वर्ज्जयेत् पुमान्। दशम्यामेकभक्ताञ्च कुर्व्वीत नियतेन्द्रियः। आचम्य दन्तकाष्ठञ्च खादेत तदनन्तरं। पूर्व्वं हरिदिनाल्लोकाः सेवध्वं चैकभोजनं। अवनीपृष्ठशयनाः स्त्रियाः सङ्गविवर्जिताः। सेवध्वं देवदेवेशं पुराणं पुरुषोत्तमं। सकृद्भोजनसंयुक्ता द्वादश्याञ्च भविष्यथ। अत्र सकृद्भोजनपदं, मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यं। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तरिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तभोजनद्वयस्यैकमात्राचरणं नतु सकृदेव द्रवस्य गलाधःकरणं विहितमेतत् प्रायश्चित्त तत्त्वे। अत्र वैष्णवग्रहणं तस्यातिशयदोषार्थं (७३)।

अथैकादशीनियमाः। प्रातरुत्थायैकादश्यां वाह्या-

भाव। तिलपिष्टमित्यत्रशिलापिष्टमितिक्वचित् पाठः। एकभक्तं एकभोजनं पूर्व्वोक्तस्मृतिवचने पुनर्भोजननिषेधात् सायमाद्यन्तयोरह्नो रित्युक्तोपवासाङ्गत्वाच्च न तु दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यतेनियमेन यत्। एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौतन्नकदाचनेति स्कान्दवचनोक्तैकभक्तपरमिति सम्वत्सरप्रदीपव्याख्यानमादरणीयं। एतद्वचनेऽपि सामान्यतएकभोजनविधानात् एकभोजनादिपदस्य पारिभाषिकत्वाभावात् अतएव नित्यैकादश्युपवासे भोजनद्वय निवृत्तिरुक्तेति। एतदेकभोजनस्य भोजनचतुष्टय निवृत्तिरूपोपवासाङ्गत्वाभिप्रायेणोक्तत्वादिति (७३)।

अथैकादशी नियमाइति, कथ्यन्तेइति शेषः। जपन्जन स्नातः सन्नुपविष्ट अच्युतस्य नामसप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत् तथाश्रुतप्रस्खलनादिषु जातेषु

भ्यन्तरशौचं कुर्य्यात्। तत्प्रकारस्तु। उपविष्टोजपन् स्नातः क्षुतप्रस्खलितादिषु। पूजायां नाम कृष्णस्य सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेत्। पाषण्डिनोविकर्म्मस्थान्नालपेन्नैव नास्तिकान्। संभाष्य तान् शुचिषदं चिन्तयेदच्युतं बुधः। इदञ्चोदाहरेत् सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः। शरीरमन्तःकरणोपजातं वाह्यञ्च विष्णुर्भगवानशेषं शमं नयत्वस्तु ममेह शर्म्म योगादनन्ते हृदि सन्निविष्टे। अन्तःशुचि वहिः शुचिं शुद्धोधर्म्ममयोऽच्युतः। स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्व्वदा।

तथापूजायां कर्त्तव्यायां कृष्णस्य नाम सप्तवारान् प्रकीर्त्तयेदित्यनुषङ्गेणान्वयः। पाषण्डिनः वेदादिशास्त्रवहिर्मुखान् नास्तिकान् धर्म्मकृत्यापि नास्तीति ब्रुवान्। शुचि शोधकंपदं नामोच्चारणस्वरूपस्थ यस्य त। तत्प्रवणं अच्युतनिविष्टं। वाह्यञ्चेति अशौचमितिशेषः वाह्यं पाषण्डालापादिनिबन्धनं अशेषो विश्वात्मा शमं नाश। शर्म्म हर्षं योगात् कर्म्मयोगात् हृदिसन्निविष्टे सति। एतदिति मन्त्रत्रयमितिशेष.। उपोषितैरित्युपलक्षणं उपोषितैः आरब्धोपवासैः उपलक्षणत्वं स्फुटयति नियमस्थैरिति। पाषण्डादीन् संभाष्येत्युपलक्षणं नियमान्तरभङ्गेऽपीदं पाठ्यं। ननु मन्त्रप्रकाशितफलस्यावश्यभावित्वात् कथं मुमुक्षोः कर्त्तव्यत्वत आह तथाहीति। एतत्साधनकर्म्मण. वाह्याभ्यन्तरेण शौचद्वारोपवासादिसाधनमन्त्रपाठरूपकर्म्मण स्तत्साधनतया आनुषङ्गिककर्म्मसाधनतायाः सिद्धिर्निश्चयः। लिङ्गन्तु न तत्र साक्षात् प्रमाणमिति। अत्र कर्म्मणः फलेच्छावोधकमन्त्रपाठत्व मन्त्रपाठस्य फलसाधनतासाधकं यदा कदाचित् पठिते व्यभिचारात्। वैदिकतादृशमन्त्रपाठत्वमपि न फलसाधनताप्रमापकं वैदिकक्रियायाः विधिवोधितस्यैवालौकिकफलस्य जनकत्वनियमात् तादृशमन्त्रपाठे विधिना तत्फलजनकत्वावोधने लिङ्गेन तत्फलजनकत्वस्य वोधयितुमशक्यत्वात् तत्फलजनकत्वेन विधिवोधितत्वाभाव वोधस्य वाधकत्वादितिभावः। किन्तु तदिति

वाह्योपजातनिरयान्नोद्धाय भगवानजः। शर्म्म नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः। एतत् सम्भाप्य जप्तव्यं पाषण्डादीनुपोषितैः। उपोषितैर्नियमस्थितैः। एते च मन्त्राः शर्म्मफलकामनारहितेनापि मुमुक्षुणा जप्तव्याः। अविशेषेण विधानात्। यथा योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्चवयं द्विष्म, इति मन्त्रोद्देश्याभावेऽपि स्यादिति निर्णीतं। तथाहि मन्त्रस्य शर्म्मसाधनताप्रकाशसामर्थ्यलक्षणलिङ्गेनेनतत्साधनकर्म्मण्स्तत्साधनतासिद्धिर्वैतव्या लिङ्गन्तु न तत्र साक्षात्प्रमाणं किन्त्वेतत्कामइदं कुर्य्यादितिश्रुत्यनुमापकतयैव, तत्र त्विष्टसाधनतापरेण विधिप्रत्ययेनेष्टमेव शर्म्म तद्भाव्य मिति प्रतिपादनादनिष्टस्य कुतोभाव्यता। यथा स्वर्गादिसाधनस्याप्यग्निहोत्रादेर्मुमुक्षु प्रति न तज्जनकत्वमिति। ततश्च प्रातः सङ्कल्पं कुर्य्यात् तद्विधानं वराहपुराणे। गृहीत्वौडुम्वरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासन्तु गृह्णीयाद्यद्वा सार्थ्येन धारयेत्। एकादश्यां

अय मन्त्र एतत्फलसाधनतया विधिवोधित एतत्फलसाधनताप्रकाशक वैदिकमन्त्रत्वादित्यनुमानद्वारा लिङ्गं तत्प्रमापकमित्यर्थः। यो यत्फल साधनताप्रकाशकवैदिकमन्त्रः स तत्फलसाधनतया वेदवोधितः। यथा शारीरित्यादिरयं मन्त्रः शौचसाधनताप्रकाशकः शौचसाधनत्वेन विधिवोधितश्चेति सामान्यतो व्याप्तिसत्त्वादितिभावः। अत्र तादृशविधि प्रदर्शयति एतत्काम एतत्कुर्य्यादितीति इति इत्यस्य इष्टमेव इच्छा विषयीभूतमेव एतद्भाव्यमेतत्कर्म्मणा भाव्यमुत्पाद्यमितिप्रतिपादनात् अनिष्टस्यानीप्सितस्य न तज्जनकत्वेति। तथा च कामनाविषयस्यैव तत्तत्कर्म्मणा जननात् मुमुक्षो कामनाविरहेण न तत्कर्म्मणा तत्फल मिति। न च शम नयत्वस्तु ममेह शर्म्मेति मन्त्रस्य शर्म्मप्रार्थना

निराहारोभूत्वा चैवापरेऽहनि। भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत, इत्युच्चार्य्य ततोविद्वान् पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत्। इत्युत्तरार्द्धमधिकं विष्णुनोक्तं ततस्तत्पात्रस्थजलं किञ्चित् पिवेत् आचमनजलपानवन्नात्र दूषणं। यथा स्कान्दे। रात्रिं नयेत्ततः पश्चात् प्रातःस्नायी समाहितः। उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिवेत्। मन्त्रस्तु कात्यायनेनोक्तः कालमाधवीये। अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जपेनाभिमन्त्रितं। उपवासफलं प्रेप्सुः पिवेत् पात्रगतं जलं। अष्टाक्षरेण नारायणमन्त्रेण। ततः प्रार्थयेत्। इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव। निर्व्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्द्दन। ततो विष्णुपूजनं। तथाच ब्रह्मपुराणं। एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः। स्नात्वा

इच्छात्वेन कथं सर्व्वेच्छारहितमुमुक्षोः पाठ इति वाच्यं इच्छात्वत्वं प्रत्येय इच्छायाः हेतुत्वात् इच्छाविनापि यथाकथञ्चिदिच्छाज्ञानेन इच्छाबोधकशब्दप्रयोगस्य तदधीनशाब्दबोधस्य च सम्भवात्। फलेच्छां विनापि तादृशफलेच्छाबोधकमन्त्रस्य वेदबोधितक्रियाङ्गतयैव मुमुक्षुणा पाठः क्रियते। न चाकामितफलस्याजनकत्वेन तत्तत् कर्म्मणि कथं मुमुक्षोः प्रवृत्तिरितिवाच्यं तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेत्यादि श्रुत्या तत्तत्फलकामना विना सर्व्ववैदिकक्रियामात्रस्य मोक्षसाधनपरमेश्वरतत्त्वज्ञानजननश्रवणात्। अत्र च मन्त्रे अनन्ते इति संनिविष्टे इत्यनेन भगवति मनोयोगस्यापि साध्यतयावगमात्तदिच्छयापि प्रवृत्तिसम्भवात् भगवति मनोयोगस्य च मुमुक्षोरपीष्टत्वादित्तिदिक्। प्रातरिति प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा संकल्प्य बुध आचरेत्। योऽनु स्वरं ताम्रमयं। यद्वेति पात्राभावे भोक्ष्येऽहमिति भोजन पारणरूपं तच्च यत् किञ्चिज्जलपानेनापि भवति चार्थं विश्वे। तत्पात्रे जलमिति

सम्यग्विधानेन धौतवासाजितेन्द्रियः। संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धया सुसमाहितः। पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकैःपरेः। उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमप्रदक्षिणैः स्तोत्रैर्नानाविधैर्द्दिव्यै र्गीतवाद्यमनोहरैः। दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः। संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा चैव प्रजागरं। कथाद्या गीतिकाविष्णोर्गायन् विष्णुपरायणः। याति विष्णोः परं स्थानं नरोनास्त्यत्र संशयः। उपचारैर्व्बहुविधैः षट्त्रिंशदुपचारादिभिः (७४)।

अथ विष्णुपूजनविधिः। यमदग्निः। चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्या शरीरिणः। उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना। रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्रं शादिककल्पना। तथाचाधिकारिणमाह विष्णुपुराणं। वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत्तत्तोषकारणं। मत्स्यपुराणं। आरोग्यं भास्करादिच्छे द्धनमिच्छे द्धुताशनात्। ज्ञानञ्च शङ्करा-

नारायणमन्त्रेण ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रेण। विधि सपूर्णता। द्रव्यैश्चामरव्यजनादिभिः। तथा सम्वत्सरप्रदीपे। योहरेर्जागरे पुण्ये ये न नृत्यन्ति मानवाः। तेऽन्यत्र जन्मनि नरा जायन्ते पङ्गवः सदा। ये न गायन्ति देवस्य जागरे वनमालिनः। तेन कर्मविपाकेन मूकत्वं यान्ति ते नरा इति (७४)।

चिन्मयस्य ज्ञानस्वरूपस्य, अद्वितीयस्य सजातीयविजातीयद्वितीयरहितस्य, निष्कलस्य निर्गुणस्य। रूप शरीर तस्य कल्पना वेद इति शेषः। अशो विभेद आदिना अङ्गदेवता शस्त्रायुधादिपरिग्रहः। यद्वा चिन्मयस्य नित्यसर्व्वविषयकज्ञानवतः प्राचूर्य्ये मयट्प्रत्ययविधानात् निष्कलस्य क्रियारहितस्य अथवा निष्कलस्य सम्यातीतगुणस्य कलनक

दिर्च्छन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्द्दनात्। अपि स्यात् स कुलेऽस्माकं सर्व्वभावेन योहरिं। प्रययौ शरणं विष्णुं प्रशेषं मधुसूदनं। आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तननिरुचणे। सम्मार्ज्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा। पाद्यार्घाचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्क्कौ। पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके। अलङ्कारोगन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च। ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च। अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनन्तथा। आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनं। गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणं। दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततोदेवविसर्ज्जनं। उपचाराङ्गे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने। वायु विशेषयति योगिनीतन्त्रे, पूजाकाले सदा विष्णोर्डिण्डिमं न प्रनादयेत्। देवस्य स्वत्वानुत्पादनाद्दानपदं गौणं पूजादक्षिणादितत्परं प्राप्तार्थं। षोड़शोपचारादीनाञ्च प्रपञ्चसारे, आसनं स्वागतं पाद्यमर्घमाचमनीयकं। मधुपर्काचमनस्नानवसनाभरणानि च। सुगन्धिसुमनोधूपदीपनैवेद्यवन्दनं। प्रयोजयेदर्च्चनायामुपचारांश्च षोड़श। अर्घपाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि। गन्धादयोनैवेद्यान्ताउपचारादश क्रमात्। गन्धादयोनैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः। उपचारैर्यथाशक्ति देवतामन्वहं यजेत्। ब्रह्मपुराणे,

मंस्यान्ते इत्यनुशासनात्। परमेश्वरो देवदेवविभागरहितस्य नित्यचिन्तागतेरात्मकर्म्मेति यावत्। रूपकल्पना रूपाविष्करणं। अन्यत् आराधनादन्यत्, अभ्यञ्जनमभ्यङ्गः, समार्ज्जनं सूक्ष्मपर्म्मार्ग। सर्पिरादीति पञ्चामृतार्थकं। स्नानीयमधुपर्क्कौ मधूपर्कस्नानं। होमश्चोपचारत्वे

ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितं। स्वनाम सर्व्वसत्वानां मन्त्रइत्यभिधीयते। अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्। गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचारासम्भवे। मन्त्रनिर्णये, मन्त्रपाशेन देवेशि देवता नीयते भुवं। साधकस्य विना कार्य्यसिद्धिं ज्ञात्वा न गच्छति। ब्रह्म-पुराणं, देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत्। पलानि तस्यै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः। अष्टोत्तर-शतपलं स्नाने देयन्तु सर्व्वदा। अत्र, पञ्चकृष्णलको-माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श। पलं सुवर्णाश्चत्वारइति मनूक्तमष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयेण पलं भवति। तत्पञ्चविंशत्या अष्टरत्तिकाधिकलौकिक-माषद्वयाधिकाशीतितोलकानि भवन्ति। एवं तथा-विधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकपञ्चाधिकशतत्रयतोलकानि भवन्ति। उद्वर्त्तननिरूपणे आह नरसिंहपुराणं, यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा। प्रक्षाल्य देव-देवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात्। पादपीठन्तु योदद्या-द्विल्वपत्रैर्निघर्षयेत्। उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। शारदायां। गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफल-सर्षपैः। सदूर्व्वैः सर्व्वदेवानामर्घ्यमेतदुदीरितं। आच-रन्तीत्युपक्रम्य कात्यायनः। मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं

घृतसमर्पणरूपत्वेन। दन्तकाष्ठप्रदानं नैवेद्यदानानन्तरं यथा गौतमीये, नैवेद्यजातमुद्धृत्य स्थानशुद्धिं विधाय च। आचमनजलं दद्याद्दन्त शोधनमेव च। हस्तलेपं ततोदत्त्वा पुनः पानीयमर्पयेत्। सूक्ष्मवस्त्र-युग्मन्दत्वा दद्याच्च स्वर्णपादुके। पूजास्थानं समानीय रत्नमालां निवे-

कांस्ये कांस्येनेति । अपिहितमाच्छादितं । होमसङ्ख्या-
माह देवीपुराणं, होमोग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं
भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते । होम
द्रव्यमाह कात्यायनः, आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधी-
यते । नरसिंहपुराणं, दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन
प्रशस्ततां । सर्व्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।
अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते । कालिका-
पुराणं, यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
सर्व्वं पात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत् । शारदायां,
तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे । नरसिंह-
पुराणं, स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकं ।
भविष्यदेवीपुराणयोः, शुचिः सुवस्त्रधृक् प्राज्ञो मौनी
ध्यानपरायणः । गतकामभयद्वन्द्वो रागमात्सर्य्यवर्ज्जितः ।
आत्मानं पूजयित्वा च सुगन्धिसितवाससा । सुमुहूर्त्ते
यजेद्देवान् स्वकीयासनसंस्थितान् । सुमुहूर्त्ते पूर्व्वाह्णादि-
काले । स्मृतिः, मृत्कुम्भात्ताम्रकुम्भैश्च स्नानं दशगुणं
स्मृतं । रूप्यैः शतगुणं प्रोक्तं हैमैः कोटिगुणं स्मृतं ।

दयेत् । दिव्यगन्धं ततोदद्यात्ताम्बूलं शशिसंयुतं । स्तोत्रै स्तुत्वा च विधिवत्
कुर्य्यात् प्रदक्षिणं हरिमिति । दानपदं गौणमिति, देवोद्देश्यकत्याग-
एवात्र दानपदार्थं । तत्र स्वस्वत्वध्वंससाम्याद्गौणी लक्षणा । पूजेति
देयद्रव्यपूजेत्यर्थं, तद्धर्म्मप्राप्त्यर्थमिति, देवं दत्त्वा च दानानीत्यादि
वचनात् । इदञ्च परस्वत्वहेतुत्याग एव दानपदार्थ इति मते, परस्वत्वो
द्देश्यकत्यागस्य दानपदार्थत्वे मुख्यमेव दानमत्र बोध्यं । देवाय दद्यादि
त्यत्र चतुर्थीनिष्पन्नमर्थं । तस्य च उद्देश्यताख्यविषयताया मन्वय ।

एवमर्घेषु नैवेद्यबलिपूजादिषु क्रमात्। पात्रान्तर-विशेषेण फलञ्चैवोत्तरोत्तरं। विभवे सति यो मोहान्न कुर्य्याद्विधिविस्तरं। नैतत् फलमवाप्नोति देवद्रोही स उच्यते। भविष्ये, वस्त्राङ्गुलविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् क्वचित्। स्मृतिः, देवानां दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं वरं। स्पर्शनादर्च्चनं श्रेष्ठं घृतस्नानमतः परं। अष्टश्लोकमन्त्रजपैः सुप्रभूतैः सुगन्धिभिः। प्राहुर्गङ्गा-जलैः स्नानं घृतस्नानसमं बुधाः। हयशीर्षे, चित्रस्थं पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमं। दृष्ट्वा प्रमुच्यते पापैर्जन्मकोटिसुसञ्चितैः। तथा, अर्च्चावास्य तपो-योगादर्च्चनस्यातिशायनात्। आभिरूप्याच्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति। स्वप्नेऽपि दर्शनं पुण्यवतामेव। तथाच ब्रह्मपुराणे, इन्द्रद्युम्नं प्रति भगवद्वाक्यं, मद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नेऽपि न हि विद्यते। त्वं पुन-र्दृढ़भक्तित्वात् प्रत्यक्षं दृष्टवानसि। संवत्सरप्रदीपे, केशवार्च्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीपते। तस्यान्नं नैव भोक्तव्यमभक्ष्येण समं स्मृतं। अर्च्चा शालग्राम शिलादिका। नरसिंह पुराणं, तस्मादेकमनाभूत्वा यावज्जीवप्रतिज्ञया। पूजनान्नरसिंहस्य संप्राप्नोत्यभि-

स्वत्वोद्देश्यत्वञ्च स्वत्वभागितयोद्देश्यत्वं देवस्य स्वत्वानुत्पादनमपि स्वत्व भागितया तदुद्देश्यासम्भवादिति। विनेति क्षत्वेत्यनेनान्वयस्तेन कार्य्य सिद्धिमर्च्चयेत्यर्थः। फलाप्नोतीत्युक्तत्वार्थं। तिलसर्षपैरिति अत्र सर्षपा श्वेता। यथा कालिकापुराणे। गन्धपुष्पाक्षतैश्चैव सिद्धार्थैश्च त्दुनेस्तथा। तोयैर्गन्धैर्यवैर्धान्यैरर्घ्यं दद्यात्तु सिद्धये। सिद्धार्था श्वेत

वाञ्छितं। ब्रह्मपुराणं, ये पूजयन्ति तं देवं शङ्ख-चक्रगदाधरं। वाङ्मनःकर्म्मभिः सम्यक् ते यान्ति परमं पदं। विद्याकरधृतं, तर्ज्जनीरूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। सैव युक्ता तु दर्भेण कार्य्या विप्रेण सर्व्वदा। विष्णुः, स्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादवदनः शुचिर्व्वद्धशिखोदर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविष्टो-ध्यानी देवताः पूजयेत्। मत्स्यसूक्ते, शस्ताः समूला-दर्भाश्च शुक्लेन चाधिकं फलं। हारीतः, मार्ज्जनार्च्चनवलिकर्म्मभोजनानि देवेनेति। अत्र तीर्थेनेति शेषः। वायुपुराणं, दानं प्रतिग्रहोहोमोभोजनं वलिरेव च। साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्। एतान्येव च कर्म्माणि दानानि च विशेषतः। अन्तर्जानुविशेषेण तद्वदाचमनं न्टप। साङ्गुष्ठेनेति अङ्गुष्ठसहितेन करेणेत्यर्थः। अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये यथा वाहुर्भवति तथा कार्य्यमित्यर्थः। अतएवाचमने गोभिलः। दक्षिणं वाहुं जान्वन्तरा कृत्वेति। यमः, इष्टं निवेदितं यद्‌यद्दत्तं जप्तं श्रुतं तपः। यातुधानाः प्रलुम्पन्ति शौचभ्रष्टद्विजन्मनः (७५)।

सर्षपाः। स्नानद्रव्यमाह गौतमीये। चन्द्रचन्दनकाश्मीर जले स्नानं विधीयत इति। ग्रहादिपूजायामित्युपलक्षणं। जलं दद्यादिति जलदानेनोत्सृजेदित्यर्थः। द्वन्द्वं शीतोष्णादि। पादान्तरविशेषे मणिमयादिपात्रे उत्तरोत्तरं पूर्व्वस्मादधिकं। सविलास सानन्द सविभ्रमं प्रमादरहितं। एतद्वय क्रियाविशेषणं। विम्वाना प्रतिमाना आभिरूप्यात् सौन्दर्य्यात्। सप्रान्ते सम्प्रदायायां। सैव अनामिकेव, ध्यानी देव निविष्टचेता.। इष्ट याग. सर्व्वत्रभावे निष्ठाप्रत्यय (७५)।

स्मृतिः, तृषार्त्ताः पथश्रोक्षडाः कन्यका च रजस्वला। देवता च सनिर्म्माल्या हन्ति पुण्यं पुराकृतं। गौतमः। रात्रावुदङ्मुखः कुर्य्याद्दैवकार्य्यं सदैव हि। शिवार्च्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्य्यादुदङ्मुखः। दानधर्म्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यं, अभुक्त्वा देवकार्य्याणि कुर्व्वते येऽविकत्थनाः। सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तानहमश्याम्यहं। विभो। अविकत्थनाश्चनात्मश्लाघाकारिणः। स्कन्दपुराणे, सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया। वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटि समुद्भवं। सम्वत्सरप्रदीपे। यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खो वा पुरतोहरेः। कथं भागवतोनाम गीयते तस्य देहिनः। तथा, सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ। तथा, नदीतड़ागसम्भूतं वापीकूपहृदोद्भवं। गङ्गोदकं भवेत् सर्व्वं शङ्खेनैव समुद्धृतं। वराहपुराणे, अर्घं कृत्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणं। प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। कल्पतरौ तु दक्षिणावर्त्ते विशेषमाह, दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्रे चौड़ुम्बरे स्थित।

कन्यका अनूढा, हरौ हरिसमीपे। गङ्गोदकं गङ्गोदकतुल्यं। प्रतीच्छेत् धारयेत्। मण्डले सर्व्वतोभद्रमण्डले भुवनानि चतुर्द्दश इति सर्व्वषां तत्र स्थितत्वं लक्ष्यते, तेन सर्व्वषां देवादीनां तत्र पूजनं कर्त्तुमर्हतीति। स्कान्दे, कार्त्तिकेयं प्रति शिववाक्यं, शालग्रामशिलायान्तु यः करोति ममार्च्चनं। तेनार्च्चितं कार्त्तिकेय युगानामेकसप्ततिमिति। वेदद्वारं चतुर्द्वारं स्थावरं स्थिरं प्रतिमायां। विकल्पं शालग्रामे न कुर्य्यात् सैकतायां कुर्य्यात् अन्यत्र कुर्य्याद्वा नवेति स्वामिपादाः। उद्वासो विसर्ज्जनं। देवस्थापनस्यासनलक्षणमाह गार्ग्यिर्विति साम्येन तत्त्वविचार-

उदकं यः प्रतीच्छेत्तु शिरसा हृष्टमानसः। सप्तजन्म-कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। चोड़शवे ताम्रमये। स्कान्दे। दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य तोयेन योऽर्च्चयेद्धरिं। सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति। पूजाधार-माह गौतमीयतन्त्रं। शालग्रामे मणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च। नित्यं पूजा हरेः कार्य्या नतु केवल-भूतले। हरेरित्युपलक्षणं। तथाच पद्मपुराणं, शाल-ग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः। तत्र देवासुरयक्षा-भुवनानि चतुर्द्दश। तत्र ब्रह्मादयोदेवाइति क्वचित् पाठः। अतएवास्य दाने भूचक्रदानमप्याह तत्रैव, शालग्रामशिलाचक्रं योदद्याद्दानमुत्तमं। भूचक्रं तेन-दत्तं स्यात् सशैलवनकाननं। पूजाप्रदीपे, अनुक्त-कल्पे यन्त्रन्तु लिखेत् पद्मं दलाष्टकं। षट्कोणकर्णिकं तत्र वेदद्वारोपशोभितं। राघवभट्टधृतं, शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने। शालग्रामशिलादौ यन्नित्यं सन्निहितोहरिः। गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्च्यं गणेश-

शास्त्रोक्तध्यानेन, योगेनाष्टाङ्गयोगादिना। उपास्यत्वेन सेवनीयत्वेन ध्यानं ध्यानविशेषः। अन्यत्र शालग्रामादन्यत्र प्रतिमादौ। ह्रणा दया, शौचमान्तरीणं, न शौचं न व्रतानि चेत्यत्र शौचवाह्यमिति न पीनरुक्त-शौचमान्तरीणं, न शौचं न व्रतानि चेत्यत्र शौचवाह्यमिति न पीनरुक्त्य। भक्त्यानिर्द्दिष्ट तेन चामर-व्यजनादि सेवामात्र ग्राह्यं, दास्य कर्मार्पणं दासाभिमानञ्च, सख्यं विश्वासः। कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीत्यादिवाक्ये तथा बोधनात्। आत्मनिवेदनं देहाद्यर्पणं विष्णौ अर्पिता सती क्रियमाणा न तु करणान्तरमर्पितेति स्वामिचरणाः। एवञ्च भक्तिर्द्विविधा क्रिया-योगात्मिका ज्ञानमयी च तत्राद्या श्रवणकीर्त्तनादिका द्वितीया, स्मरणा

द्वयमेव च। शक्तित्रयं तथा शङ्खं मत्स्यादिदश-काङ्कितं। द्वौ शङ्खौ नार्च्चयेच्चैव शालग्रामशिलाद्वयं। द्वे चक्रे द्वारकायान्तु तथा सूर्य्यद्वयं बुधः। एतेषाम-र्च्चनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद्गृही। एकादशस्कन्धेऽपि, उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्च्चने। अस्थि-रायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयं। विष्णो-रर्च्चनमुपक्रम्य बोधायनः। प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावा-वाहनविसर्जनवर्जमिति। रत्नाकरे, स्निग्धा तु श्रीकरी नित्यं रुक्षा दारिद्र्यदायिका। कृष्णा भोगवती नित्यं स्थूला एकान्तदायदा। कपिला दहते पापं ब्रह्म-चर्य्येण पूजिता। दायदा धनदा। तथा, व्यस्तानना तथा भग्ना विषमा वक्रचक्रिका। नैवाचक्रा न भग्नारं दद्रुणं मुखकालिमं। नृसिंहरूपिणं चक्रं नार्च्चयेच्च सदा गृही। शायिता न प्रचलते यस्मिन्देशे च संस्थिता। तस्मात्तदासनं विद्धि ततोमूर्त्तिं परीक्षयेत्।

दिरूपा सर्व्वत्रोपास्यत्वेन ज्ञानसम्वलितत्वेन मुख्यत्व। तथोक्तं नारद-पञ्चरात्रे। सर्व्वोपाधिविनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निर्म्मलं। हृषीकेण हृषी-केशसेवनं भक्तिरुच्यते। उपाधि फलकामना, तत्परत्वेन भजनीयज्ञाने-नानुकूल्यं न वा। निर्म्मलं रागादिरहित, आश्रयश्चित्त, भक्त्यालोमहर्षादि व्यञ्जयेति। गद्गदा अव्यक्ताक्षरा, द्रव परमानन्देन कृष्णावश, भुवन पुनातीति त्रिभुवनस्य स्वाश्रय पुनातीति, रोदनादिकं भजनानन्दावेशेनेति बोध्य, मद्भावो मद्भावदर्शनं भावोऽन्तर्य्यामित्वेन सत्ता, वागादीना कर्म्मभि-क्रियाभि। तपस्वी निरतिशयपूत। तल्लिङ्गै पूज्यदेवताप्रकाशकैर्मन्त्रै। नमोऽन्तदर्शितमन्त्रपदमपसानार्थक नतु चतुर्थ्यन्तनाममसमभिव्याहारपर त्वागार्थकनम पदस्य मन्त्रावमानएव विधानात् आदौ रूप्य समुच्चार्य्य

[illegible] यः कुर्यात् पूजां स्पर्शनदर्शने।
तथा, [illegible] नात्र संशयः। भक्त्या
विना [illegible] मुच्यते नात्र संशयः। [illegible]
[illegible] पूजयते नरः। [illegible]
[illegible] नात्र संशयः। लिङ्गपुराणे, [illegible]
[illegible] नित्यं भक्तिभावविवर्जितः। [illegible]
[illegible] मोऽच्युतोऽभवत्। [illegible]
[illegible] योजनद्वयं। [illegible]
[illegible] निश्चय-
[illegible] कोटिगुणं भवेत्। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible] भागवते। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] भक्त्या [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] लिङ्गनिर्णयः। [illegible]
[illegible] भक्तिश्च [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] भक्ति-
[illegible]। [illegible]
[illegible] विना।

[illegible]

श्रयः। वाग्गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं रोदित्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च। विलज्जउद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तोभुवनं पुनाति। वराहपुराणे, सस्मृतः कीर्त्तितोवापि दृष्टः स्पृष्टोऽथवा प्रिये। पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालोऽपि यदृच्छया। एतज्ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयोजनार्द्दनः। वेदोक्तविधिना भद्रे आगमोक्तेन वा सुधीः। सुधीरिति पृथिवीसम्बोधनं। तथा, यावत् सर्व्वेषु भूतेषु मद्भावोनोपजायते। तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायकर्म्मभिः। हरिवंशे वलिं प्रति भगवद्वाक्यं, पुण्यं मद्द्वेषिणां यच्च मद्भक्तद्वेषिणां तथा। तत्सर्व्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद्भविष्यति। अथाङ्गिरसौ। सर्व्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतं। पुनस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः। गारुड़े, यद्दुर्लभं यदप्राप्यं मनसोयन्न गोचरं। तदप्यप्रार्थितं ध्यातोददाति मधुसूदनः। विष्णुपुराणे, ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवं। योगियाज्ञवल्क्यः, ध्यात्वा प्रणवपूर्व्वन्तु दैवतन्तु समाहितः। नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तुपृथक् पृथक्। आग्नेये, तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्व्वदेवान् समाहितः। ध्यात्वा प्रणवपूर्व्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः। नमस्कारेण पुष्पादि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्। मन्त्रतन्त्रप्रकाशे मन्त्र-

ॐ नमो नारायणायेत्यादि मन्त्रादौ यन्नम पदं तन्न त्यागार्थकं किन्तु नत्यर्थकं अतस्तदन्तेनमःपदं देयमेव। होमस्थले त्यागार्थकतया स्वाहापदस्यानुशिष्टत्वान्नमोऽन्ते तत्र स्वाहापदं नतु स्वाहान्ते

मधिकृत्य। नमोऽन्ते न नमोदद्यात् स्वाहान्ते ठिठमेव च। पूजायामाहुतौ चैव सर्व्वत्रायं विधिः स्मृतः। ठिठः स्वाहा। स्मृतिः, यवत्रयान्विता दूर्व्वा प्रशस्ता चार्घकर्म्मणि (७६)।

कालिकापुराणे, यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा। सर्व्वपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत्। विष्णुधर्म्मोत्तरे, चन्दनागुरुकर्पूरमृगसारस्तथैव च। जातीफल तथा दद्यादनुलेपनकारणात्। अतोऽन्यन्नैव दातव्यं सुगन्धिद्रव्यमप्यनुलेपनं। विष्णुधर्म्मोत्तराग्निपुराणयोः। सुगन्धैश्च सुरामांसीकर्पूरागुरुचन्दनैः। तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यैरर्च्चयेज्जगतीपतिं। कालिकापुराणे, यद्यपि देव्याद्युपक्रम्य नैवेद्यादौ दिङ्नियमउक्तस्तथाप्याकाङ्क्षया अन्यत्राप्यन्वेति। यथा, नैवेद्य दक्षिणे वामे पुरतोऽपि न पृष्ठतः। दीपं दक्षिणतोदद्यात् पुरतोऽपि न वामतः। वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा नतु दक्षिणे। निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पञ्च भूषणं। दीपञ्च तथा स्थापयेत्

सदेयमित्यभिप्रायेणाह स्वाहान्ते ठिठमेवचेति यत्र च मन्त्रे चतुर्थ्यन्तनाम नास्ति तत्रान्यस्थलात्यार्थकनम स्वाहादिपदमभिव्याहारयाकृत्तस्य सम्प्रदानतापरत्वमुन्नेयमिति (७६)।

मृगसारं कस्तूरीं। ततोऽन्यदिति विहितेतरदित्यर्थः। तथाद्यादित्यत्र तथाशब्देन विहितान्तरस्यानुकर्षणं, अन्यथा वचनान्तरविरोधापत्तेरिति। सुरागन्धद्रव्यविशेषः। मांसी जटामांसी दक्षिण वाम इत्यत्र व्यवस्थासाह तन्त्रसारे। पक्वञ्च वामतोदद्यादामञ्चैव दक्षिण इति। तथा दीप दवे घृताक्तञ्च तैलयुक्तञ्च वामतः। दक्षिणे च सितावर्त्ति वामतोरक्तवर्त्तिकां। तुलसीचन्दनं तुलसीकाष्ठगन्धः। गारुडे,

यथाच्छायां नाशयेत्। विभीतकार्ककारञ्जस्नुहीच्छायां नचाश्रयेत्। सप्तद्वीपमनुष्याणामन्येषां प्राणिनान्तथा। इति प्रयोगसारात्। सम्वत्सरप्रदीपे, योहि भागवतो-भूत्वा कलौ तुलसीचन्दनं। न चार्चयति वै विष्णौ न स भागवतोनरः। आग्नेये, चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीर पद्मकैः। अनुलिप्तोहरिर्भक्त्या वरान् भोगान् प्रयच्छति। कालेयकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेवच। नृणां भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे। विष्णुधर्म्मोत्तरे, अनुलिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तेन वीजयेत्। वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्म्मणा। चामरैर्वीजयेद्यस्तु देवदेवं जनार्द्दनं। तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयं। राघवभट्टधृत, शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया। कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्त्तिता। नारसिंहे, अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः। आत्मारामोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धरिं। देवीपुराणे, स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहतानि च।

योददाति हरेर्नित्यं तुलसीकाष्ठचन्दनं। युगानि वसते स्वर्गे ह्यनन्तानि नरोत्तम, इति, यथा तुलस्या सह चन्दनं। उशीरं गन्धवीरणमूलं। पद्मकं पद्मकाष्ठं कालेयकं कृष्णागुरु, तुरुष्कं शिलारसइतिख्यातं। रक्तचन्दनं कुङ्कुमं वीरलोहितचन्दनमित्यमरात्। द्राविड़पद्मकं दृष्ट्वा ह्यभोग्यं रक्तचन्दनं। उशीरं चित्तविभ्रममन्येद्युर्व्यूपद्मविमिति विष्णुधर्म्मोत्तरवचने पद्मकाष्ठादिनिषेधादत्रपद्मकाष्ठादिविधानं सम्वलितत्वेन बोध्यं, अन्यवचनान्तरनिषिद्धं। कनिष्ठयेति, अङ्गुष्ठसंयुक्तयेत्यर्थं तया विधायाएव गन्धमुद्रात्वात्। अपर्य्युषितैर्निश्छिद्रैश्च आत्मारामोद्भवैः स्वकीयारामोद्भवैः। वापोत्थव यान्यत्र उपहतानि, दूषितानि

शातातपः, शिवे विवर्जयेत् कुन्द मुन्मत्तञ्च हरौ तथा। देवीनामर्कमन्दारौ सूर्य्यस्य तगरन्तथा। विष्णुधर्म्मोत्तरे, धर्म्मार्जितधनक्रीतैर्य्यं दुर्य्यात् केशवार्च्चनं। उद्धरिष्यत्यसन्दिग्धं दशपूर्व्वान् दशावरान्। नारसिंहे, पुन्नागनागमल्लिकामालतीजातीकेतकाशोकचम्पकैः। वकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः। तुलसीकरवीरैश्च पलाशावन्तिकुब्जकैः। एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः। अर्च्चयन् दश सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्। पुन्नागः पुनागइति मिथिलायां प्रसिद्धः, नागो नागकेशरः। नारदीयसप्तसाहस्रे, मालतीवकुलाशोकाशेफालीनवमालिका। अम्लानतगराङ्कोठमल्लिकामधुपिण्डिका। यूथिकाष्टापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलं। पाटलाचम्पकं कृष्णं लवङ्गमतिमुक्तकं। केतकं कुरुवकं बिल्वं कह्लारं वासकं द्विज। पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे। कुरुवकं रक्तझिण्टिका। यस्तु, सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा च धीतकीमितिवामनपुराणवाक्यं तन्नरसिंहेतरावतारविषयं। केतकीपत्रपुष्पञ्च भृङ्गराजस्य पत्रकं तुलसीकृष्णतुलसी

अङ्कोठश्चाकलादीतिख्यात, मधुपिण्डिका मधूक, अतिमुक्तकं माधवीलता। कृष्णापराजिताचैव जयन्ती गिरिमालिनोपदेनात्र श्वेतापराजिता। कृष्णापराजिताचैव जयन्ती बृहती तथा। यो दद्यादिष्यवे तस्मै दुःख विष्णुः प्रयच्छतीति, हरि परामोदधृतनारदवचनेन कृष्णापराजिता निषेधात्। धीतकं पीयुली तिख्यात करवीरश्चेति हरिभक्तिविलासः। न गृह्णं करवीरस्यैः कुसुमैर तिख्यात करवीरश्चेति हरिभक्तिविलासः। आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैर्वा। पतितैर्मुकुलैः म्लानैः ग्रामैर्वा न्तुदूषितैः।

सद्यस्तुष्टिकरं हरेरिति नरसिंहपुराणात्। वामनपुराणे, पारिभाद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी। तिलकं जम्बुवनजं पीतकं तगरन्तुपि। एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने। गिरिशालिनी अपराजिता। जम्बुवनजं श्वेतजवापुष्पं, विष्णुधर्म्मोत्तरे, रक्ताशोकश्च कुसुममतसी कुसुमन्तथा। अतसीशणः। तथा, चम्पकस्य च देयानि तथा भूचम्पकस्य च। आग्नेये, पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले। सौतोत्पलञ्च कृष्णाश्च दयितानि सदा हरेः। तथा, पाटला करवीरश्च जवा जयन्तिरेव च। कुब्जकस्तगरश्चम्पः कर्णिकारः कुरुण्टकः। चम्पश्चम्पककुसुमं। अत्र विशेषोमत्स्यतन्त्रे, गोपाले वर्जयेज्झिण्टिं वकचम्पकवासकमिति। वकचम्पकं कनकचम्पकं। तथाच स्कन्दपुराणे, जवा कुरुण्टकं वर्ज्यं वकं कनकचम्पकं। विवर्णं क्रमिसन्दष्टं न देयं भजताच्युतं। जवा रक्तजवा, कुरुण्टकं पीतझिण्टिकं। भविष्ये, पद्मानि सितरक्तानि कुमुदान्युत्पलानि च। एषां पर्य्युषिताशङ्का कार्य्या पञ्चदिनोत्तरे। तुलस्यगस्त्यविल्वानां नास्तिपर्य्युषितात्मता। अगस्त्य वकं। योगिनीतन्त्रे, विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकीदलं। कह्लार तुलसी

दुष्टैर्दूषितैश्चैव नार्च्चयेदित्यत्र करवीरस्यैरिति न करवीरपुष्पपरं नाना वचनेषु तस्य विहितत्वात् किन्तु करवीरपत्रादिस्थकुसुमपरमिति न विरोधः। हरिभक्ति विलासटीकायान्तु यत्तुक्तं करवीरञ्च न गृहे रोपयेत् क्वचिदिति ज्योतिर्वचने गृहेकरवीरारोपणनिषेधात् गृहेरोपितकरवीर

नैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकं। एतत् पर्य्युषितं न स्याद्यद्दान्यत् कलिकात्मकं कलिकात्मकं स्वः प्रस्फोटनयोग्यं। राघवभट्टधृतं कलिकाभिस्तथा नित्यं विना चम्पकपङ्कजैः। शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि। विष्णुधर्म्मोत्तरे, उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत्। अन्यायतनजातानि कण्टकानि तथैव च। रक्तानि यानि धर्म्मज्ञ चैत्यद्रुमोद्भवानि च। यानि श्मशानजातानि यानि चाकालजानि च। तथा, कुटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्द्दने। निवेदितं भयं रोगं निःस्वत्वञ्च प्रयच्छति। वन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत्। अनुक्तरक्तकुसुमदानाद्दौर्भाग्यमाप्नुयात्। आगस्त्ये, परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पमानीय योऽर्च्चयेत् अविज्ञाप्य च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजनं। एतद्द्विजेतरपरं। द्विजस्तृणैधः पुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेदिति याज्ञवल्क्यात्। देवतार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीदिति वचनाच्च। गोऽग्न्यर्थतृणमेधांसि वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदादीत फलानि चापरिवृतानामिति गौतमवचनाच्च विशेषो ज्ञेयः। द्विजेतरस्य दण्डोऽपि। तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलं।

पर्य्येण हरिपूजनं न कार्य्यमित्युक्तं। योगिनीतन्त्रे विष्णुरहस्ये
नीलकण्ठं मयूरस्य योन्याकारस्य वर्ज्जयेत्। शेफालिकाञ्च कह्लारं शरत्-
काले प्रशस्यते। अन्यत्र नस्पृशेदपि मारयित्वैव पूजनात्। रक्त-
हैमन्तिकं वर्ज्यं रक्तवर्णञ्च वर्ज्जयेत्। वन्धूकं करवीरस्य वकुलस्य गौरजस्य च।
केशरस्य कदम्बस्य तथा कोकनदस्य च। रक्तान्येतानि देयानि दोषसा-

अप्रच्छिन्नप्रज्ञानोहस्तच्छेदनमर्हति, इति स्मृतेः देवी-
परिधृतं मस्तकोपरिधृतमधोवस्त्रधृतमन्तर्जलप्रक्षालितञ्च
पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्तिनामक ग्रन्थे (११)।

अभिवाद्याभिवादकाकारस्थपुष्पस्य प्रोक्षणात् कर्म्मण्य-
मिति केचित्। अतएव तयोरभिवादननिषेधमाह बौधा-
यनः, समिदाग्न्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तोनाभिवादयेद्यच्चान्यदेव
युक्तमिति। एवं युक्तं समिधादियुक्तं। लघुहारीतः,
जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान्। दन्तकाष्ठञ्च
भैक्षञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्। अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ
शङ्खलिखितौ, न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् देव
पितृकार्य्यं कुर्व्वन्निति, अक्षतायवाः, अक्षतास्तु यवाः
प्रोक्ताभृष्टाधानाभवन्ति ते। इति भट्टनारायणधृतं।

ज्ञानकस्यचेति। अत्र द्रोणस्य योन्याकारत्वेऽपि विशेषेण ग्रहणाद्
ग्राह्यता, तथा श्वेतापराजिताया अपि ग्राह्यता विशेषाभिधाना
दिति। जयन्तिरथच इत्यत्र जयन्तीग्रहणं श्वेतजयन्तीलाभाय। हरि
हरामोदधृतवचने च कृष्णापराजितासाहचर्य्यात् जयन्तिपदं कृष्ण
जयन्तीपरमिति। नास्तिपर्य्युषितान्तेति अत्र हरिहरामोदे, मालाकार
गृहस्थानि न तु पर्य्युषितान्यपीति। श्रीदत्तोऽपि, मालाकारगृहस्थकुसु
मस्य पर्य्युषितत्वदोषोनास्तीत्याह। तथा हरिहरामोदधृतमतस्यसूक्ते। तुल
स्यागस्त्यपुष्पाणि पद्म गङ्गाजलकुम्भ। न पर्य्युषितदोषोऽस्ति छिन्नभिन्न न
दूष्यतीति। अन्यायतनजातानीति द्विजेतरपरं वक्ष्यमाणवचनात्। कण्ट
कीनि सकण्टकानि। अत्र पुष्पाञ्जलिभिर्देयाश्चिपिण्डान्यपि मालयति
हरिहरामोदधृतोदन्तादय चाहु स्वयं आत्मीयवत् प्रपदहिताना
अथ रात्रिजातानामशामिकानामितियावत् (११)।

ते यवा भृष्टा धाना भवन्तीत्यत्र धानाशब्दस्य भृष्टयववाचित्वप्रदर्श
नेन भट्टनारायणोक्तवचने अक्षतास्तु इत्यादिवचनस्य नैहिरिशेष

अतएवामरसिंहः धानाभृष्टयवे स्त्रियः। आपस्तम्बः, समित्पुष्पकुशाज्याम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकं। जपं होमञ्च कुर्व्वाणं नाभिवादयेत वै द्विजं। विप्रागमने तु वशिष्ठः, अपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च। एतेषु चैवासक्तस्तु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः। अभिवाद्य ततोविप्रं योगक्षेमञ्च कीर्त्तयेत्। अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्थपतिवत् कर्म्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्याकरः, वस्तुतस्तु विप्रपदश्रवणात्तन्मात्रपरं। याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतञ्च निष्फलमिति वदन्ति। तथा, न पुष्पच्छेदनं कुर्य्याद्देवार्थं वामहस्ततः। न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः। हारीतशातातपौ, समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्। शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्व्वन् पतत्यधः। क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणं, पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः, वीरक्रयः वीरवत् याच्ञाशून्येन विक्रेतुरुप-

---

परतां द्योतयति। अतएवेति निषादस्थपतिवदिति, अनयैव कथा निषादस्थपतिं याजयेदितिश्रुतौ निषादस्य चाण्डालस्य स्थपतिरीश्वर इति षष्ठीतत्पुरुषे निषादसम्बन्धेलक्षणापत्त्या निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्म्मधारय एवाद्रियतइति मीमांसासिद्धान्तसिद्धं दृष्टान्तितं, अवविद्याकरमते उत्तमपदमपतितस्वधर्म्मनिष्ठपरं एवञ्चयद्यागच्छेत् द्विजोत्तमइत्यनन्तरं तदा तमिति पूरणीयं तस्ययोगक्षेमं कीर्त्तयेत् पृच्छेदित्यर्थेनान्वयः। यदि च तेषु मध्येऽभिवाद्योविप्र आयाति तं विप्रमभिवाद्य योगक्षेमं पृच्छेदितिवाक्यभेद इतितन्मतमुपेक्ष्य वस्तुतस्त्विति क्षमतमत्र च अतोद्विजोत्तम इत्यस्य विशेष्यपद विप्रमित्यस्य विभक्तिविपरिणामेन विप्रइतिपदं निर्द्धारणस्थलेनिर्द्धारणीयविशेष्यवाचकपदस्यावश्यकत्वात्

न्यस्तमूलत्वेन ज्ञेयः। विष्णुधर्म्मोत्तरे, भृङ्गराजस्य विल्वस्य बकपुष्पस्य च द्विजाः। जम्ब्वाम्रबीजपूराणां पत्राणि विनिवेदयेत्। तथा, पुष्पाणि यदि ते न स्युः प्रशस्तैरपि पल्लवैः। दूर्व्वाङ्कुरैरपि ब्रह्मंस्तदभावेनार्च्चयाच्युतं। वामनपुराणे, विल्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकं। तमालामलकीपत्रं शस्तं केशवपूजने। ज्ञानमालायां, पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखं। पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणं। लघुहारीतः, स्नानं कृत्वा च ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः। देवतास्तन्न गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत्। एतच्च द्वितीयस्नानाभिप्रायकमिति रत्नाकरः। व्यक्तं मत्स्यसूक्ते, स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्द्यात् कुसुमं नरः। तत्पुष्पस्यार्च्चने देवि रौरवे परिपच्यते। स्कान्दे, न धात्री सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीदलं। तन्म्लेच्छसदृशं स्थानं यत्र नायान्ति वैष्णवाः, यत्र मातृपरीमर्षी यत्र द्वादशीलङ्घनरः। तुलसी मालती धात्री तत्र विष्णुः श्रिया सह। दूर्व्वा दहति दुःखानि धात्री।

नराणामुरस्त्वाद्यप्रयोगात् नरानिष्ठविधारे 'नरसामान्यव्याहृत-भूरत्वादेर्बाधात् निर्द्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थसामान्यव्याहृतविधेयबोधस्यैवा-काङ्क्षितत्वात्।' अन्यथा द्रव्येषु घटोऽनश्वरोऽनित्यादिप्रयोगापत्तेः' घट-भिन्नजलादिरूपयत्किञ्चित् द्रव्यव्याहृतत्वस्य' मन्ये सत्वात्' विधेयवाचक-पदस्य सत्त्वे च तदर्थनिष्ठनिर्द्धारणविभक्तिप्रकृत्यर्थसामान्यव्याहृतत्वस्य निर्द्धारण विभक्त्याबोधनीयत्वेन निरुक्तदोषाभाव। 'एवं नराणां राघवः शूरत्वादि' प्रयोगवारणाय विधेयवाचकपदार्थे निर्द्धारणविभक्तिप्रकृ-त्यर्थभेदस्योऽप्येव निर्द्धारणविभक्तेः साधुतावाप्येति विधेयवाचकपदस्या-

हरति पातकं। हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयं। तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न करोति ममार्च्चनं, तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दशवार्षिकीं। अतएव, गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्य्युषितां हरिः। तथा, वर्ज्यं पर्य्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्य्युषितं जलं, न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलं। तुलसीपत्रमादाय यः करोति ममार्च्चनं। न पुनर्योनिमाप्नोति मुक्तिभागी भवेद्धि सः॥ तथा, समञ्जरिदलैर्युक्तां तुलसीसम्भवैः चितौ। कुर्व्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः कलौ

यथ्र्ग्रहीति। एवञ्च जात्यादिविशेषणविशिष्टे यद्धर्म्मावच्छिन्नाभिन्ने ताद्दश-जात्यादिविशेषणशून्यतद्धर्म्मावच्छिन्नव्यावृत्तविधेयभानं तत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-याचकपदोत्तर षष्ठीसप्तमीवेति निर्द्धारणसूत्रतात्पर्य्यं। द्विजेषूत्तमो द्विजो-त्तमो विप्र इत्यत्र तु सप्तम्या व्यावृत्तत्वमर्थः व्यावृत्तत्वं भेदप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वनिरूपकस्य तस्योत्तमपदार्थतावच्छेदकोत्तमत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् तदेकदेशे भेदे च विप्रत्वद्विजत्वव्यापकत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थद्विजस्यान्वयः। सप्तम्यर्थान्वितोत्तमत्वावच्छिन्नस्य च द्विजत्व-विशिष्टतादात्म्यसम्बन्धेन विप्रेऽन्वय इति निरुक्तार्थलाभः निरूपकसम्बन्धेन तत्पदार्थान्वयप्रकाराकाङ्क्षास्वीकाराच्चाधेयत्वादिसम्बन्धेनान्वयस्वीकारे-पातिप्रसङ्गः, द्विजेषु विप्रस्य उत्तमत्वमित्यत्र द्विजनिरूपितत्वविशिष्टा-धेयतासम्बन्धेन विप्रस्योत्तमत्वेऽन्वये तादृशवाक्यस्याकाङ्क्षास्वीकारेण नाति-प्रसङ्गः। न निर्द्धारणे षष्ठीतिसूत्रेण निर्द्धारणषष्ठ्या तत्पुरुषसमासनिषेधः स्वरभेदनिषेधाय 'उत्तमत्वमित्यत्र वेदाध्ययनादिगुणविशेषपरं। नन्वे-मादृशगुणविशिष्टस्योत्तमपदार्थत्वे कर्म्मधारय एव कथं न क्रियते क्षत्रिय-वैश्ययोर्निरुक्तोत्तमत्वविरहेणैव व्यावर्त्तनात्। न च द्विजपदमव्यावर्त्तकं नैषमहोषद्व॰इत्यादौ नञोपचरदरन द्विजपदस्य सद्व्याख्यानरूपत्वा-दितिचेद्॰ निर्णयवाक्योत्तमपदस्य पूर्व्वनिपातापत्तेः। अथवा द्विजेष्व उत्तम इति पञ्चमीसमानान्तरद्विजपदं विप्रनिष्ठद्विजपदं विप्रमित्यनेन-

युगे, स्नाने दाने तथा ध्याने प्राशने केशवार्च्चने। तुलसी दहते पापं कीर्त्तने रोपणे कलौ, तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशवप्रिये, केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने। गारुड़े, मातस्तुलसि कल्याणि गोविन्द-चरणप्रिये। चिनोमि हरिपूजार्थमपराधं क्षमस्व मे। त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिं, तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनि। मन्त्रेणानेन यः कुर्य्याद्गृहीत्वा तुलसीदलं। पूजनं वासुदेवस्य लक्ष-कोटिफलं लभेत्। राघवभट्टधृतं, सद्यः पर्य्युषितं वापि निर्माल्यं नैव दूष्यति। तथान्येन हरेस्तुष्टि-

---

सामान्यशब्दस्य विशेषे तात्पर्य्यग्रहाद्देवताश्रयोत्तमत्वस्य विप्रएव पर्य्यव-सानात् विप्र इति विशेष्यवाचकपदाकलनादस्य कल्पस्य समीचीनतेति एतदुभयकल्पे उत्तमपदं शोभायमानद्विजमपेक्ष्योत्कर्षविशेषविशिष्टगुण-वत्परं वाच्यं मन्ययाभिवाद्येत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः। एवञ्च तं विप्र-मभिवाद्य योगक्षेमं पृच्छेदित्येकमेववाक्यमिति। अत्रेतिहासः, श्रीभाग-वतीयाष्टमस्कन्धे। स वै पूर्व्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविड़ सत्तमः। इन्द्रद्युम्न इतिख्यातो विष्णुव्रतपरायणः। स गजेन्द्रः योभगवताप्यसम्बोधितः। स एकदाराधनकाल आत्मवान् गृहीतमौनव्रतमीश्वरंहरिं। जटाधर-स्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्च्चयामास कुलाचलाश्रयः। यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः। तं वीक्ष्य तूष्णीम-कृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह। तस्मा इमं शापमदाद-साधुरयं दुरात्माकृतबुद्धिरद्य। विप्रावमन्ता विशतां तमिस्रं यथागज-स्तब्धमतिः स एव। शुकउवाच। एवं शप्त्वागतोऽगस्त्योभगवान्नृपसा-नुगः। इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन्। आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीं। हर्य्यर्च्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिरिति। परन्तु केवलस्योत्तमपदस्य भगवति हरौ भूरिप्रयोगात्। हरिर्य्येवैकः

तुलस्या तुष्यते यथा। गरुड़पुराणे, गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग। तुलसीपत्रकैकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृत। तथा, तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद्यत्तुलसीं विना कृतं। भुक्तं तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं। अन्यत्रापि, तुलसीदलसमिश्रं यत्तोयं शिरसा वहेत्। सर्व्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवं। वैशाखस्मृते व्यासः, जलच्छिद्रा भवेद्यावत्तुलसीमूलमृत्तिका। तावत् प्रीणाति भगवान् विश्वात्मा पितृभिः सह। मनः-प्रसादजननी सुखसौभाग्यवर्द्धिनी। आधिव्याधिहरे

पुरुषोत्तमीमत इति कालिदासादिवचनाच्च पुरुषोत्तमपदं हरौ रूढं। पुरुषोत्तम कथ्यं इति अवयवशक्त्या पुरुषावधिकोत्तमत्वं बोध्यते तेन पुरुषोत्तम कृष्ण इति पुरुषोत्तमशब्दार्थस्तथा द्विजोत्तमपदस्य विप्रएव भूरिप्रयोगात् क्षत्रिय वैश्ययोरप्रयोगाच्च विप्रे रूढ़िः। एवञ्च द्विजोत्तमशब्देन रूढ़्या विप्र उक्त। द्विजशब्देन च शक्त्या द्विजत्वावच्छिन्न उक्तस्तस्य च विप्रेऽभेदान्वय। तथा तेनैव द्विजपदेन लक्षणया विप्रान्यद्विजउक्त। तस्य च उत्तमपदार्थे अन्वय। अन्यत्र एकपदे युगपच्छक्तिलक्षणयोरस्वीकारेऽपि निर्द्धारणविभक्तिप्रकृतेर्युगपत्शक्तलक्ष्यार्थबोधेऽनादिव्युत्पत्तिकल्पनात् सप्तम्यर्थभेदस्य उत्तमपदार्थेऽन्वय। उत्तमपदार्थस्य चाभेदसम्बन्धेन विप्रेऽन्वयस्तेन द्विजाभिन्नो विप्रोविप्रान्यद्विजभिन्नोत्तमाभिन्न इति बोध्य। अतएव निर्द्धारणसप्तमीसमासमभिप्रेत्य वोपदेवै पुरुषोत्तमपद पुरुषेषूत्तम पुरुषोत्तमइत्युक्त। क्वचिदन्यत्र पुरुषोत्तमपदप्रयोग कर्म्मधारयाभिप्रायेणैव यथा तथा द्विजोत्तमपदस्य कर्म्मधारयाभिप्रायेणैव क्वचित् क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रयोग इति प्राहु। वीरक्रयक्रियाक्रीतेरिति वीरक्रयरूपाक्रियातयाक्रीतैरित्यर्थ। विल्वपत्रमिति श्रीकृष्णोत्तर विषयक न रक्तचन्दनं जातु गस्त्रीयाद्रक्तपुष्पक। विल्वपत्रैस्तथाकुसुमै-

नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते। इति नमस्कारमन्त्रः। श्रियः श्रिये श्रियावासे नित्यं श्रीधरसत्कृते। भक्त्या दत्तं मया देवि गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते। श्रियं देहि यशो देहि कीर्त्तिमायुस्तथा सुखं। बलं पुष्टिं तथा धर्म्मं तुलसि त्वं प्रयच्छ मे। इत्यनेन पूजा (७८)।

विष्णुधर्म्मोत्तरे। पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च जनार्द्दने। पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्यते। न रत्नैर्न सुवर्णैश्च न च वित्तेन भूरिणा। तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्द्दनः। ज्ञानमालायां, नार्च्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकं। न दूर्व्वया यजेद्दुर्गां नाम्नातकैर्दिवाकरं। विष्णुधर्म्मोत्तरे, धूपदः सर्व्वमाप्नोति दीपदः सर्व्वमश्नुते। वामनपुराणे। कृष्णाख्यं कणं दारु सिह्लकं सागुरुं सितं। गङ्गं

नार्च्चयेदित्यकोऽस्तुतमित्यागम निषेधात्। समञ्जरिदलैरिति मञ्जरीसहितपत्रैर्युक्तं कृत्वं पूजनमित्यर्थः। सदात्वममृतनामासीत्यन्वयः अमृतं मरणं पुनर्म्मरणं यत इति मोक्षदनामासीत्यर्थः। मलं पापं तद्विनाशिनीति। पितृभिः सहेति। पितरोऽपि प्रीताभवन्ति मत्सन्ततिकृततुलसीमूलसेककृतहरितोषेण वयमुद्धृता भवाम इति चित्तोल्लासादितिभावः। पूजेतिकृत्यं च पा, सवत्सरप्रदोषे पक्षे पक्षे तु समाते द्वादश्यां वैश्यसत्तम। ब्रह्मादयोऽपि कुर्व्वन्ति तुलसीदलपूजनं। द्वादश्यां ये प्रकुर्व्वन्ति तुलसीदलपूजनं। गृहारामे वनेवापि शृणु तेषान्तु यत्फलं। प्रयागस्नानयुक्तानां काश्यां प्राणविमोचिणां। यत्फलं कथितं वेदैस्तुलसीपूजनेनतत् (७८)।

नार्च्चतैरिति। एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिभिर्नतुलस्यागणाधिपमित्यत्र नकेतक्यामहेश्वरमिति पाठोलिखितः। भव्यादतनिषेधस्तुलस्यादिपदमाहचर्य्यात् पत्रपुष्पादिवत्तत्तुलस्योपचारतया दानपरः एका-

जातिफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै। कहिका
मांसी। क्षणं माहिष्याख्यगुग्गुलुः। सितं कर्पूरं।
सितेतिपाठे सिता शर्करा। अह्लोनखी श्रीशे विष्णौ
कालिकापुराणे, गन्धं पुष्पं धूपदीपौ उपचारांस्तथा
परान्। अग्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरोनरकमाप्नुयात्। न
भूमौ वितरेद्धूपं नासने न घटे तथा। यथातथा-
धारगतं कृत्वा तं विनिवेदयेत्। तथा, सर्व्वंसहा
वसुमती सहते न त्विदं द्वयं। अकार्य्यपादघातञ्च
दीपतापं तथैव च। तथा, नैव निर्व्वापयेद्दीपं देवार्थ-
मुपकल्पितं। दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणोनिर्व्वापको-
भवेत्। विष्णुधर्म्मोत्तरे, यावदक्षिनिमेषाणि दीपोदेवा-
लये ज्वलेत्। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते।
तथा, यः कुर्य्यात्तेन कर्म्माणि स्यादसौ पुष्पितेक्षणः।
तेन देवदत्तदीपेन, विष्णुसंहितायां। घृतं तिलतैलं
विना न किञ्चिद्दीपार्थमिति। इत्यादित्युन्नीयते। नर-
सिंहपुराणे, मोचकं पनसं जम्बु तथान्यल्लवलीफलं।
प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुम्बरं तथा। यत्नपक्कमपि
ग्राह्यं कदलीफलमुत्तमं। प्राचीनामलकं करमर्द्दकं।
वराहपुराणे, अपर्य्युषितपक्कानि दातव्यानि प्रयत्नतः।

दशस्कन्धे गन्धपुष्पाक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः 'साङ्ग' सपूजां विधिवत्
स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिमित्यक्षतदानविधानं तिलकालङ्कारादि विषयक-
मिति श्रीधरस्वामिचरणाः। पुष्पप्रतिनिधि तण्डुल दाननिषेधकं 'नाक्ष-
तैरिति वचनमिति' तत्त्वसारकृत.। तेनार्घ्यादौ न तण्डुलदाननिषेध'
इति बोध्यं मर्द्दनम्बीति अलनखो विधानात् हरिभक्तिविलासधृतविष्णु-

खण्डाज्यादिस्नातं पक्वं नैव पर्य्युषितं भवेत्। ब्रह्माण्ड-पुराणे, ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्याद्यो विप्रेभ्यः समाहितः। शिवाय केशवायाय नाकलोके स पूज्यते। श्रीभागवते, यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते। मह्यं वासुदेवाय। विष्णुसंहितायां, नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे भक्ष्येष्वप्यजामहिषीक्षीरे वर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति। ना भक्ष्यमिति यदर्थस्य यदभक्ष्यं स्वरूपतो लशुनादि तत्तेन न देयं ननु रात्रौ दध्याद्यपि। पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः। मार्गं मांसं तथा च्छागं शाशं समुपयुज्यते। एतानि हि प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्धरे, इति

धर्म्मोत्तरवचने प्राणिजात निषेधः द्रव्यान्तरमिलित मृगनाभ्यतिरिक्तपरः। तद्वचनञ्च तथैव शुभगन्धा ये धूपास्ते जगतीपतेः। तथा न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय सकामनं। यक्षधूपः सर्ज्जरसः कासनोद्भवभेदः, अत्र यक्षधूपः केवलो निषिद्धः षोड़शाङ्गे तस्य विहितत्वात्। तथा विना मृगमदं धूपे प्राणिजातं विवर्जयेदिति।

पञ्चार्घ्यपादघातं निष्प्रयोजनं पादघातं। दीपपात्रं तथैवचेति कालिकापुराणे तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजं। तृणराज भवञ्चापि दीपपात्रं प्रशस्यते। दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्याः शैलसायेश भैरव। भूमेषु दीपोदातव्यो न च भूमौ कदाचन। दद्याद्यथा च पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा।

मोचकं कदलीफलं तद्विशेषमाह यवपक्वरूपीति एतेनाभ्येपा पद्मपक्वं नयाग्रमितिबोध्यं। उज्ज्वलं गुवाकखदिरादियुक्तं। तदानन्त्याय कल्पत इति आनन्त्याय अनन्तफलायमोचायेति यावत्। वामनपुराणे। हविष्यामस्कृता येच यवगोधूमशालयः। तिलमुद्गादयोमाषा व्रीहयश्च प्रिया हरेरिति। स्वरूपतः ननुकालविशेषद्रव्यविशेषसम्ब-

वराहपुराणे भगवद्वाक्यात्। तथा, माहिषञ्चाविकं छागमयाज्ञिकमुदाहृतं। माहिषं वर्जयेन्मांसं चीरं दधि घृतं तथा (७९)।

देवलः, चाण्डालेनशुना वापि दृष्टं हविरयाज्ञिकं। अन्यत्र हिरविड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्। अन्यत्र हिर- ण्योदकस्पर्शादिति। कालिकापुराणे, यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन। तेषां दैवतमुद्धार्य्यं कृत्वा प्रोक्षणपूजने। उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना निवेदयेत्। प्रोक्षणादिलक्षणन्तु, उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतं। न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतं। विष्णुधर्म्मोत्तरे, द्रव्याणां तत्तद्दैवतमभिधाय। गृह्णन्तु सर्व्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमैः। तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतं। गोतमः। फलांचन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकं। फलाग्रमभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः। योगियाज्ञवल्क्यः, अदृष्टविग्रहोदेवोभावग्राह्योमनोमयः। तस्योङ्कारःस्मृतो-

मेन। तेनेति तेन वर्ज्जनीयं.। मांसं मृगसम्बन्धि, माहिषं महिषसम्बन्धिचीरादि। आविकं अविर्मेष स्तत्सम्बन्धिचीरादि। उत्तरार्द्धेनचीरादिदर्शनात् (७८)।

हस्तेनेतिजलप्रक्षेपइतिशेष. अभ्यचोत्तरचाप्यनुय न्यञ्चताऽधोमुखेन-हस्तेनेत्यनुषङ्गेनान्वयः तिरश्चा वक्रीकृतहस्तेनावोक्षणमिति वचनमिदं वर्द्धमानधृतं ब्रह्मसंहितासम्बन्धि। भावग्राह्यः भक्त्याग्राह्य भक्त्यासैकयाग्राह्य इति भगवद्वचनात् मनोमय मनसाग्राह्य. ननुवहिरिन्द्रियेण। उत्पत्तिस्थानानीति अकारादय एवं सन्धिवशेनप्रणवभावमाप्ता इत्यर्थ.। विष्णुरिति नामनामिनोरभेदोपचारेण वचसा पतिरितिमन्त्रेपा वर्णानां

नाम तेनाहूतः प्रसीदति। विष्णुपुराणे, ओङ्कारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसाम्पतिः। तदुच्चारणतस्तु विनाशं यान्ति राक्षसाः। त्रिधामा औकारोकारमकाररूपाणि धामान्युत्पत्तिस्थानानि यस्य स तथा। तथा, गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः। नारसिंहे, सर्व्ववेदान्तसारार्थः संसारार्णवतारकः। गतिरष्टाक्षरो नृणामपुनर्भवकाङ्क्षिणां। यस्य यावांस्तु विश्वासस्तस्य सिद्धिस्तु तावती। एतावानिति नैतस्य प्रभावः परिमीयते। तथा, हृत्पुण्डरीकमध्यस्थं शङ्खचक्रगदाधरं। एकाग्रमानसो ध्यात्वा विष्णुं कुर्य्याज्जपं द्विजः। तथा, अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्वयं। छन्दश्च दैवी गायत्री परमात्मा च देवता। नमोनारायणा-

पणवस्य पूर्व्वरूपत्वादितिभाव, तथाहि श्रुति, चत्वारिवाक्परिमितानि पदानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण. गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वर्चोमनुष्या वदन्तीति अस्यार्थ. वाच वस्त्वाधिष्ठितत्वेन ब्रह्मरूपशब्दस्य पदानि ज्ञायते परतत्त्वमनेनेतिपदानि स्वरूपाणि चत्वार्य्येव यै मनीषिणस्तं जानन्ति शब्दर्दृष्टत्वात्। तेषु पदेषु त्रीणि गुहायां मूलाधारमणिपूरकानाहतचक्रेषु निहितानिसमुद्भूतानि नादपश्यन्तीमध्यमाख्यानि नेङ्गयन्ति न स्वरूपं प्रकाशयन्ति सूक्ष्मरूपत्वात्, अतएवमनीषिणोनानुभवन्ति केवलं तुरीयं स्वरूपं कण्ठसमुद्भूतं वैखर्य्याख्यं त्रिपष्टिवर्णरूपं स्थूलत्वात् मनुष्या वदन्ति जानन्ति। एकादशे च। मयोपबृंहितं भूम्नावर्ह्मणानन्तशक्तिना। भूतेषु घोषरूपेण विसेषूर्णेव लक्ष्यते। मयेतिभगवद्वाक्यं उपबृंहितं अन्तर्य्यामितयाऽधिष्ठितं मूलाधारे उद्भूतं शब्दपदमितिशेष अन्तर्गतत्वेऽप्यपरिच्छिन्नत्वमाह भूम्ने ति अन्तर्य्यामित्वेऽप्यविकारमाह ब्रह्मेति अविकृतस्यापि निय-

यति मन्त्रः सर्व्वार्थसाधकः। भक्तानां जपतां तात
स्वर्गमोक्षप्रदायकः! जप मानसे चेतियत्रे चकारपाठाद्वाक्-
वचने मानसे च जपशब्दार्थसिद्धिः। देवतां ध्यायन्
जपं कुर्य्यादित्यादिना ध्यानमत्राङ्गमुक्तं। यत्तु, मन्त्रार्थ-
चिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः। इत्यनेन मन्त्रार्थयो-
श्चिन्तनमुक्तं तत्रापि जपशब्दबलाच्छब्दचिन्तनं प्रधानं
अर्थचिन्तनमङ्गं। तथाच योगियाज्ञवल्क्यः, वाच्यः
स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः। वाचकेऽपि च
विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति। अतएव, धारयेन्मनसा
मन्त्रं जिह्वौष्ठौ नैव चालयेत्। अभावे त्वक्षमालायाः
कुशग्रन्थ्या च पर्व्वणा। हारीतः। मन्त्रार्थज्ञो जपन्
जुह्वत्तथैवाध्यापयन् द्विजः। स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकन्तु
विपर्य्यये। नरकन्तु विपर्य्यय इतिनिन्दा मन्त्रार्थज्ञान-
प्रशंसापरा मन्त्रैकवाक्यत्वात् न तु सर्व्वथा निषेधपरा।

न्तृत्वं घटयति अनन्तशक्तिनीत भूतेषु सर्व्व प्राणिषु घोषरूपेण नाद-
रूपेण लक्ष्यते मनीषिभिः। यतः सूक्ष्मत्वे दृष्टान्तमाह पिपीषु ऊर्णा-
तन्तुरिवेति। पश्यन्तशब्द प्राणमय उच्यते प्राणोपादानकत्वात् ततो
नाभिदेशे मणिपुरकाख्ये तदेवोद्भूतं पश्यन्त्याख्यं मनोमयं मनीषिणां
मनोमात्रगोचरत्वात्। ततो हृदि विशुद्धाख्ये चक्रे समुद्भूतं सूक्ष्म-
मोङ्काररूपं भवति। इदमिन्द्रियमयं मध्यमाख्यं तदेव कण्ठगतं वैख-
र्याख्यं स्थूलरूपं लिपिस्थवर्णमयं व्यक्तं भवतीत्योङ्कारस्य वर्णोपादा-
नत्वं नचोङ्कारस्य अकारादिवर्णघटितत्वात् कथं सर्व्ववर्णोपादानत्व-
मिति वाच्यं कण्ठगतस्योङ्कारस्याकारादिवर्णघटितत्वेऽपि हृद्गतस्य नत-
द्घटितत्वमिति सामञ्जस्यात् तस्याकाराद्यघटितत्वेऽपि तद्घटितस्थूलो-
ङ्कारोपादानत्वात् समानाकारत्वाच्च विशुद्धिरत्वेनाभिधानं ब्रह्मादिभि-

अन्यथा, वेदार्थोपनिबद्धृत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतं ।
मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते, इति बृहस्पत्युक्तिविरुद्धा स्यात्। मनुस्तु क्रमाच्छ्रैष्ठमाह। अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठाग्रन्थिभ्योधारिणोवराः। धारिभ्योज्ञानिनः श्रेष्ठाज्ञानिभ्योव्यवसायिनः। ग्रन्थिनोग्रन्थसापेक्षपाठिनः, धारिणस्तदनपेक्षपाठिनः, ज्ञानिनोऽधीतशास्त्रार्थज्ञाः, एवं, वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्म्मशास्त्रस्य चापि यत्। अजानतोऽर्थं तत्सर्व्वं तुषाणां कण्डनं यथा, इति व्यासवचनं तथैव व्याख्येयं। व्यवसायिनः शास्त्रार्थानुष्ठायिनः। जपविधिमाह पुरश्चरणचन्द्रिकायां। कनिष्ठा नामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता। तिस्रोऽङ्गुल्य स्त्रिपर्व्वाणोमध्यमा चैकपर्व्विका। पर्व्वद्वयं मध्यमाया जपकाले निवर्ज्जयेत्। एतं मेरुं विजानीयादुपितं

वक्तृत्वात् ब्रह्मत्वभिधानञ्च। वेदोत्पत्तिश्च वैराजाख्यब्रह्मणोमूलाधारादि क्रमेणैव रीत्यावोध्या। हृदये च, ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारोयोऽव्यक्त प्रभवः स्वराट्। यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः। त्रिवृत् त्रिमात्रः अव्यक्तं प्रभवो यस्य सः। स्वराट् मनोपिण्डा हृदि स्वत एव प्रकाशमानः। तदेव कार्य्येण लक्षयति यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गशब्द विशेषणत्वात् लिङ्गं गमकमिति। अत्र श्रीधरस्वामिधृताभियुक्तश्लोकः। या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं वर्णानन्तः प्रकटकरणैः प्राणसङ्गात् प्रसूते। तां पश्यन्तीं प्रथममुदितां मध्यमां बुद्धिमस्त्यां वाचं चक्रे करणविशदां वैखरीञ्च प्रपद्ये। अत्र सन्दर्भः। या सा पराख्या मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमस्तयोः सदनं आधारचक्रं तस्मात् प्राणसङ्गेनोच्चरन्तीस्वयमेव सूक्ष्मनुद्भवन्तो त्रिषष्टिवर्णान् प्रसूते इत्यर्थः। अन्तःकरणाभ्यां प्रकटकरणेन च। यतस्तां प्रथममुदितां पश्यन्त्याख्यां। अन्तः पतति नत्रूनाश्यति या तां मध्यमां तथा बुद्धिमस्त्यां उच्चा

ब्रह्मणा स्वयं। आरभ्यानामिकामध्यात् प्रदक्षिणक्रमेण तु। तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं जपेद्दशसु पर्व्वसु। अङ्गुलीनां वियुञ्जीत किञ्चित् सङ्कोचयेत्तलं। अङ्गुलीनां वियोगे तु छिद्रेषु स्रवते जपः। अङ्गुल्यग्रेषु यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने। पर्व्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्। मन्त्रतन्त्रप्रकाशे, तत्राङ्गुलिजपं कुर्व्वन् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत्। अङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तदफलं भवेत्। मन्त्रकोषे, हृदये हस्तमादाय तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः। आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्। कल्पान्तरमाह, अनुलोमविलोमस्थैर्व्विन्दुयुक्ताष्टकाक्षरैः। क्षमेरुकैः साष्टवर्गैः कृतया वर्णमालया।

रयामीति विचारयुक्ता मध्यमा करणविशदा श्वासप्रयत्ननिर्म्मला वैखरी प्रपद्यत इति। त्रिषष्टिवर्णा बोपदेवमतानुसारेणोच्यन्ते। अतय इतय उतय ऋतय लृतय एचोऽहस्वाभावादेवाष्टौ विसर्गानुस्वारजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वार इति सप्तविंशति। ककारादिमकारान्ताः पञ्चविंशति यवला सानुनासिका निरनुनासिकाश्चेति षट् रशषसहा इति पञ्चेति मिलित्वा त्रिषष्टिरिति। एवं स्थूलोङ्कारस्य ब्रह्माण्डकण्ठे प्रथमोद्भूतत्वात् ब्रह्मवाचकत्वाच्च सर्व्ववर्णात्मत्वमिति। द्वादशाक्षरः ॐ नमोभगवते वासुदेवायेति मन्त्रः गतिर्भगवत्प्राप्तिहेतुः ध्यान हेतुर्वा यावान् यावत्फलविषयकः तावती तावद्विषयिणी सिद्धिलाभः। एकाग्रेति प्रत्याहृतचित्तेन विष्णुं ध्यात्वा जपेदित्यर्थः। ऋषिरिति प्रथमं मन्त्रं गृहीत्वा तत्र साधकोऽपि ऋषिः; महेश्वरमुखाद् ज्ञात्वा यः साक्षात् तपसा मनुं संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषिरीरित, इति गौतमीयात्। नारायणो धर्म्मपुत्रतयाऽवतीर्णः। परमात्मा सर्व्वान्तर्यामी विष्णुः। नरसिंहपुराणे निष्कलमाह यथा। अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयं। गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्च्चयेदच्युतं नरः। जपेति

प्रत्येकं वर्णयुग्मन्ता जप्ताः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः। तामाहुः, अकारादिलकारान्तं पञ्चाशन्मणिसूत्रकं। क्षकारं मेरु संस्थाने लकारादिविलोमतः। वर्गाष्टकविभेदेन शत मष्टोत्तरं भवेत्। वैरिमन्त्रा अपि नृणां मन्त्र मन्त्राश्च किं पुनः। अकारादिलकारान्तता अनुलोमता लकाराद्यकारान्तता विलोमता क्षकारस्तु मेरुतया न सङ्ख्या घटकः। साष्टवर्गैः अकचटतपयशवर्गयुतैः। एकैकान्तरितं मन्त्रं जपेदेवं फलप्रदं। अन्यत्र च। ब्रह्मनाड़ीगतानादिक्षान्तवर्णान् विभाव्य च। वर्णं विन्दुयुतं कृत्वा शेषं मन्त्रं जपेत् पुन.। अकारादिषु संयोज्य तथा कादिषु च क्रमात्। तदा लिपिर्भवेद्वर्णमालाद्वैशतसंख्यया। अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वार्थ साधकः। विद्वान् वाग्मी श्रिया युक्तोमान्योद्भुतकविर्भवेत्। ग्रथिता शक्तिसूत्रेणेति तन्त्रान्तरदर्शनात् कुण्डलिनी सूत्रत्वेन भावनीया। जपसमर्पणमाह, गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत् कृतं जपं। सिद्धिर्भवतु

जपधातुरित्यर्थः। मानसेचेति चकारेण व्यक्तवचनलाभ स्पलपजल्पव्यक्तायाम्वाचीतिपूर्व्वोक्तानुकर्षादित्यभिप्रायेणाह व्यक्तवचन इति। यत्नश्चरत्व निजकर्णगोचरत्व तथाच निह्नोष्ठोचालयेत किञ्चित् देवतागतमानस। किञ्चिच्छ्रवणयोग्य स्यादुपांशु स जप. स्मृत। तथा तत्रैव। मानस सिद्धिकामानामुपांशु पुष्टिमिच्छता। वाचिकोमारणे शस्त कथित जपलक्षण। वाचिक प्रस्फुटाक्षर। तस्य निन्दामाह तन्त्रसारे। मनसा वा जपेत् स्तोत्र पचसा वा मनु जपेत्। उभय निष्फल याति भिन्नभाण्डोदक यथा इति। देवतागतमानस इति जपाङ्गतयोक्त ध्यात्वाविष्णुमित्यक्रनाकलात तत्र न्नामन्वयेनानन्तर्य्यम्या

मे देव त्वत्प्रसादात्त्वयि स्थिते। मन्त्री शोदां पठित्वा तु दक्षहस्तेन विधावे। मूलानुनावर्त्तोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत्। अनुर्मन्त्रः। विद्याकरधृतं, सहस्रं वा शतं वापि दशवानुदिनं जपेत्। कुर्य्यादशाधिकं तेषामिति जपे विधिः स्मृतः। तन्त्रान्तरे, विशेषादथवालस्यात् जपहोमावनान्तरा। उत्तिष्ठति तदान्यास षड़ङ्गं विन्यसेत् पुनः। पञ्चरात्रे, अनविच्छेदेनाम: शिरसि प्राप्ततोऽपिवा। प्रलपन् वा जपेद्यावत्तावन्निष्फलं मुच्यते। विष्णुपुराणे, सर्व्ववेदेषु यत् पुण्यं सर्व्व-

नियमितत्वात् तद्ध्यानं मानसं शाब्दबोधरूपमेवेति। मानसजप लक्षणमाह गौतमीये। धिया यदक्षरश्रेणी वर्णस्वरपदात्मिका। उच्चरेदर्थमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृत इति उच्चरत् भावयेत् अत्रापि देवताध्यानमङ्ग। मन्त्रार्थचिन्तनमिति, मन्त्रार्थयोश्चिन्तनेत्यर्थं। अध्यास दयाद्युक्त्यादिभेदाय। वाचके च परिज्ञाते इत्यनेन वाचकज्ञानस्यैव जपत्वमुक्तं तत्समाधानतया वाच्यज्ञानमाह वाच्य एवेति प्रसीदति ज्ञान विषयतया प्रत्यक्षो भवति। तथा व्याख्येय, अर्थस्य प्रकाशपरतया व्याख्येय जपविधि पर्व्वादिनियमपूर्व्वजपविधि। चतुर्थीति, तर्ज्जनी निषेधेन तासु मध्य इति पूरणीय। तिस्र कनिष्ठानामिकातर्ज्जन्य मध्यमाया एकपर्व्वग्रहणनिदेशात् वर्ज्जने हेतुमाह एवमिति, एवमव शिष्टमध्यमापर्व्वद्वय दशपर्व्व स्थिति नाम प्रातिलोम्येन जप स्तथाविधाना भावादितिबोध्य। किं पुनरिति सिध्यन्तीतिशेष। ब्रह्मनाडी सुषुम्ना-मध्यवर्त्तिनी मूलाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रगता। आदीति अकारादीत्यर्थं। तथा न्तरदर्शनादिति कुण्डलिनीति ब्रह्मनाडीगता ब्रह्मरन्ध्रगतत्वादि। अनुलोमेन विलोमेनच शतजपान्तरमष्टवारं जपेत् अकवर्गादिवर्णा नामेकैकस्यान्तिम वर्ण बिन्दुयुत कृत्वा तन्त्र जपेदित्यर्थं। अथवा जप मानस एव रक्षाच स्कन्दपुराणे। कसोर् क्रमगर् मालामाह कायेच मेरुकं। सबिन्दुकं मातृकाक्षरसर्व्वजनकत्वाणीति अनुक्तं च

तीर्थेषु यत् फलं तत् फलं नरः प्राप्नोति स्तुत्वा देवं जनार्द्दनं। स्कान्दे, अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु सम्पठेत्। द्वात्रिंशदपराधैश्च अहन्यहनि मुच्यते। ते चापराधा वराहपुराणे दर्शिताः (८०)।

श्रीभागवते। नानातन्त्रविधानेन कलावपि तथा शृणु। ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यं। भृत्यार्त्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दं। त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्म्मिष्ठ आर्य्यवचसा यदगादरण्यं। मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दं। एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्त्तिभिः। मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः। स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत्। शिरोमत्

इति अनिति जीवत्वेन मननविषयत्वेति व्युत्पत्त्या जीवनत्वविलक्षणं सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वात् यद्वा धातूनामनेकार्थत्वात् मनधातोर्मननार्थकत्वादिह। तेषां मतानां सहस्राणान्न तु दशवारतरस्यापि परामर्शः। सच्चानुक्तौ शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिष्विति महाकपिलपञ्चरात्रवचनस्मरणादेवमत्रमन्त्रानुक्तावित्युपादानात् यत्र काम्यविधौ शतमष्टसहस्रयोरुपादानं तत्र नाष्टाधिक्यं नित्यनैमित्तिकपूजाद्यङ्गजपादौ साष्टाधिक्यनियम इति बोध्यं। विशेषात् विषयान्तरानुसन्धानात्। *अपवित्रः पादादिना कुत्सितशिवत्रहितकारो वा प्राप्ततोयस्नानादिना।* प्रलपन् शब्दान्तरमुच्चरन् सर्व्वेवेदेष्विति अधीतेषु इति शेषः सर्व्वतीर्थेषु वासादिना (८०)।

हे प्रणतपाल हे महापुरुष इति सम्बोधनद्वयं ध्येयं ध्यानार्हं सदेत्यस्य सर्व्वत्रसम्बन्धः ध्येयत्वे हेतव परिभवघ्नमित्यादयः। अन्ये

पार्द्दयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परं। प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवादिति, भगवद्वाक्यं। स्मृतिः, न देवं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं क्वचिदाचरेत्। परमुत्थाय कर्त्तव्यं न तथा भ्रमयाञ्चरेत्। एतद्विष्णोति पश्चात् कृत्वा तु यो देवं भ्रमित्वा प्रणमेन्नरः। तस्यैहिकं फलं नास्ति न परत्र दुरात्मनः। तथा भ्रान्त्वा चतुःपार्श्वं श्रीकृष्णं योनमेन्नरः। साष्टाङ्गप्रणिपातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता। स्कान्दे, सर्व्वं कृत्वा तु शङ्खेन यः करोति प्रदक्षिणं। प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा। वामनपुराणे, . त्रिःप्रदक्षिणं यः कुर्य्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकं। दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः। नारसिंहे, उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा

परिभवस्तिरस्कारस्तं हन्ति दूरीकरोति यस्तं तीर्थास्पदं गङ्गादितीर्थानामाश्रयत्वेन महापावनं। शरण्यं सर्व्वेषामाश्रयणीयं अधिकारिविशेषनिरपेक्षभजनीयमिति यावत्। भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकं त्वमिति यद्यमात् इत्यत्र यत् य इत्यर्थं आर्य्यस्य गुरोर्दशरथस्य वचसा। मायामृगं मायया धृतस्वर्णमयमृगरूपं राक्षसं दयितया सीतया एतेन भक्तवत्सलता सूचिता। यद्वा यदिति चरणारविन्दविशेषणं ते तव यच्चरणारविन्दं शरण्यं अगात् मायामृगं अन्वधावत्। हे धर्म्मिष्ठ ते तवतच्चरणारविन्दं वन्दे इति। अत कलावपि तथाम्बुगिस्त्वनन्तरं। कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदं। यज्ञैः सङ्कीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधस इति वचनमस्ति तत्त्वविधानेनेति, कलौ तन्त्रस्य प्राधान्यं द्योतयति। कृष्णं इति वर्णो नाम यस्य कृष्णोवर्णो यस्येति समासाभ्यां नामतोरूपतश्च कृष्णावतारोदाहृत नन्तु कृष्णवर्णत्वे कृष्णता स्यादतः आह त्विषेति इन्द्रनीलमणिवत् उज्ज्वलमित्यर्थं.। अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गादीनि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः

मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः । विष्णुधर्म्मोत्तरे, जानुभ्याञ्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् । कैधृताञ्जलिभि र्नेमुरिति भागवतीयात् शिरोऽञ्जलिसंयोगोऽपि नमस्कारः । स्मृतिः, देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनं । नमस्कारं न कुर्य्याच्चे दुपवासेन शुद्ध्यति । ब्रह्मपुराणे, यत् किञ्चित् क्रियते कर्म्म सदा सुकृतदुष्कृतं । तत्सर्व्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहं । इत्यनेन समर्पयेत् । भागवते, मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्द्दन यत्पूजितं मयादेव परिपूर्णं तदस्तु मे । पूजानन्तरं शङ्खपूजामाह मन्त्रतन्त्रप्रकाशे । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः शङ्खं वै देववद्बुधः ।

सुनन्दादय तैः सहितं यत्सङ्कीर्त्तनादिभिः सङ्कीर्त्तनं नामरूपगुणादिवचनं तत् प्रधानैः यजन्ति आराधयन्ति तन्त्रविधानेनेत्यनेनास्यान्वयः । सङ्कीर्त्तनमेव धेयमिति श्लोकद्वयं यत्र रामचन्द्रवन्दनकथनं श्रीकृष्णश्रीरामयोरेकरूपत्वं दर्शयति । युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्यां युगानुरूपत्वञ्च कलौ लोकानां जडत्वादिदोषबाहुल्यात् ध्यानाद्यनधिकारिणामुद्धारायाविष्कृतपरममङ्गलायनत्वं । एतच्च निमिं प्रति श्रीकरभाजनवाक्यं । भगवद्वाक्यमाह स्तुत्वेति, भगवन् प्रसीदेत्युक्त्वावन्देतेत्यन्वयः । पाद्योः पादयोर्मध्ये परस्परं मिलिताभ्यां बाहुभ्यां सहेति बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं समदक्षिणोत्तरौपादौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परनिबन्धाभ्यामिति स्वामिपादाः प्रपद्य पाहीत्याद्युच्चरन् । मृत्युग्रहं संसारं स एवार्णवस्तस्मात् । स्थानस्य सङ्कीर्णत्वेऽप्याह वरं मुख्यायैतिकर्त्तव्यमिति करशिरः संयोगरूपमितिवन्दनमिति शेषः । एतद्धि शृणोति प्रणामस्य सुधात्वविवरणं । दशाश्वमेधस्येति चानुपङ्गिकं कामनाविषयश्चाः वस्तुतस्तु एकोहि तस्यास्य कृतप्रणामोदशाश्वमेधाव •

नारसिंहे, अतः प्रभृति निर्म्माल्यं मा लङ्घय महामते। नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषां दिवौकसां। भविष्ये, यश्च पूजयते देवान् ब्राह्मणोद्रव्यलोभतः। भृत्या भरतशार्दूल स याति नरकं ध्रुवं। भृत्या वेतनेन। देवलः, इष्टं दत्तमधीतञ्च तप्तं वाप्यात्मना तपः। प्रयच्छत्यपरेभ्यश्च धनार्थं धर्म्मविक्रयी। संवत्सरप्रदीपे, विष्णालय-समीपस्थान् विष्णुसेवासमागतान्। चाण्डालान् पतितान् वापि न स्पृष्ट्वा स्नानमाचरेत्। उत्सवे वासुदेवस्य स्नायाद्योऽशुचिशङ्कया। तादृशं कल्मषं दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् (८१)।

अथ द्वादशीनियमाः। द्वादश्यामपि विष्णुपूजनं। उपासनाय एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः। द्वादश्यां विष्णोर्यद्दयितत्वा, इति भविष्यपुराणात्। यद्वदिति, यथा द्वादश्यां विष्णूपासनाय एकादश्यामुपवासं

भयेनंतुष्यः। दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय इतियोमच्छ इत्याचार्य्योक्तवचनात् मुक्तिरेवफलमिति। त्वयेति राज्ञि भर्त्तनेवेति शेषः त्वत्प्रयुक्तं त्वदर्थं त्वत्प्रीत्यर्थमनेति यावत् मन्तार्या-मिणा त्वया प्रवर्त्तितत्वादितिभावः। देवनद्युध इति अथ देवाधिष्ठाना-दितिभावः अथ संवत्सरप्रदीपे पुराणसर्व्वस्वेच स्कन्दपुराणं। न भूमौ स्थापयेत् शङ्खं कदाचिदपि मानवः। विष्णोः पूजावसानेतु शङ्ख-मेवं समर्च्चयेत्। ॐ त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुनाविधृतः करे। निर्म्मितः सर्व्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तुते। इतरशङ्खेषु पाञ्चजन्यत्वं भावनयैव पूजाकार्य्येति भावः। पाञ्चजन्यस्यैव पूजनमिति वा (८१)।

अथ द्वादशी नियमा इति। उच्यन्ते इति शेषः। उपासनाय द्वादश्यामिति नच द्वादश्यां विष्णूपासनार्थत्वे एकादश्युपवासस्याङ्गत्व-

प्रकुर्व्वन्ति तथा द्वयमपि षष्ठीयुक्ता सप्तमी उपोष्या सप्तम्यां सूर्य्योपासनायेत्यर्थः। ब्रह्माण्डपुराणं, कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणं। व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनं। शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः। द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुने। उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी। वृद्धशातातपः, उपवास द्विजः कृत्वा ततोब्राह्मणभोजनं। कुर्य्यात्तथास्य सगुण उपवासोहि जायते। सगुणः साङ्गः। कात्यायनः, मिथ्यावादे दिवास्वप्ने बहुशोजनसेवने। अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः। तथा, द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्जयित्वाप्युपोदकीं। उपोदकी पूतिकाशाकं। कूर्म्मपुराणे, कांस्यं मांसं सुरां चौद्रं हिंसां तैलमसत्यतां द्यूतक्रीड़ां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं। द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्। संवत्सरप्रदीपे, अभ्यङ्गञ्च पराञ्चञ्च तैलं निर्म्माल्यलङ्घनं। तुलसीचयनं द्यूतं पुनर्भोजनमेव च। वस्त्रपीड़ां तथा क्षारं द्वादश्यां वर्जयेद्बुधः। अभ्यङ्गो येन केनापि तैलं तिलतैलं सार्षपमपि निषिद्धं। अभ्यङ्गमाष्टौ आयुर्व्वेदे,

सायाति न प्रधानत्वमितिवाच्यं द्वादश्यामिच्छन द्वादश्यामपीत्यर्थात् तथाचैकादशी द्वादश्योस्तुल्यत्वेन द्वादशीयुतायामेकादश्यामुपोष्य तद्दिने एकादशीनिमित्तकविष्णुपूजां विधाय परदिने द्वादश्यां तन्निमित्तक विष्णुपूजा एकादशीदिने द्वादशीद्वये च तन्त्रेणैकैवपूजेतिभाव, अतएव स्मात्यत्वर्णभेतात प्रात स्नात्वा हरिं पूज्य उपवास समर्पयेदिति, अत-

मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतं। श्रोतोभिस्त- र्पयेद्बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः। तैलमल्पं यदङ्गेषु न च स्याद्वाहुतर्पणं। सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकी- र्त्तितः। स्मृतिः। घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासित मदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः। अभ्यङ्गइति द्वादशीतरपरं नित्यशइति पर्व्ववारादावपि। वारि द्रव्य- दानेनापि प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः, रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वां भूमिं भूमिजवासरे। भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोप- शान्तये। दद्यात्तैलइति शेषः। निर्म्माल्यलङ्घनमन्य- स्यापि निषिद्धमपाधिवादोषकरं व्रतहानिकरं वा। क्षार वस्त्रस्य। मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्राणां क्षारसंयोगोदहत्यासप्तमं कुलं, इति यमवचनात्। एवं परान्नमपि निषिद्धं प्रागुक्तवचनेभ्यस्तत्प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः गुर्व्वन्नं मातुलान्नञ्च श्वशुरान्नं तथैवच पितुः पुत्त्रस्य चैवान्नं न परान्नमिति स्मृतिः। यद्यपि यमेन, पर- पाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः। इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत्। यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्य्यां समधि- गच्छति। यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते। हारीतजमदग्निभ्यां, ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियान्नेन

हरिपूजानन्तरमुपवास समर्पणोक्तेः पूजनस्याङ्गत्वमुपवासस्य प्राधान्यं स्फुटमभिहितं। अध्वानं पतियानं गमनमित्यर्थः अन्यथा पञ्चमीत्व- नुपपत्तेः, द्विज इति व्रतकर्तृमात्रोपलक्षणं सर्व्ववर्णानां स्त्रीणाञ्चव्रताधि- कारस्योक्तत्वात्। क्षौद्रं मधु असत्यता असत्यवचनं निर्म्माल्यलङ्घनं यद्यपि सामान्यतोनिषिद्धं तथापि व्रतहानिफलेनात्रोक्तमिति। यस्य-

प्रेष्यतां । वैश्यान्नेन तु शूद्रत्वं शूद्रान्नेैर्नरकं व्रजेत्, इति परान्न सामान्यतोनिषिद्धं । तथाप्यधिकदोषकर व्रतहानिकर वा । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पञ्चम्याञ्च द्वादशीन्तथा । अमावास्यां चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।' तिर्य्यग्योनौ समागच्छेन्मम लोकं न गच्छति । मम विष्णोः । द्वादशीमधिकृत्य कात्यायनः, प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव । प्रसीद सुमुखोनाथ ज्ञानदृष्टिप्रदोभव । कृत्वा कृत्वा कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव । संसारार्णवमग्नानां प्रसीद मधुसूदन । विष्णुधर्म्मोत्तरे, द्वादश्याः प्रथमः पादोहरिवासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः । पारणकालः स्वल्पापि द्वादशी । ननु, त्रयोदश्यां यदा न स्याद्द्वादशीघटिकाद्वयं । उपोष्या दशमीविद्धा सर्व्वैरेकादशी तदा, इति नारदीयवाक्यात् घटिकाद्वयमेव पारणकालः । घटिका दण्डः । यथा ब्रह्मसिद्धान्ते, घटिषष्ट्या दिवानिशमिति । अत्र केचित् घटिकाद्वयमिति पारणकालोपलक्षणं अन्यथा तदधिकेऽपि द्वादशीनिर्गमे प्रातर्व्वक्रावलोकनविद्धाऽप्येकादश्युपोष्या स्यात् । नच घटिकात्रयादिष्वपि द्विलमस्तीति तत्रापि

पीडा वस्त्रनिष्पीड़न क्षार वस्त्रेषु क्षारसयोग अत्र तुलसीचयन वस्त्रनिष्पीडनतत्क्षारसयोगवर्ज्जने द्वादश्यामिति द्वादशीतिथिपर नतु पारणदिनपर तेन कुचित्त्रयोदश्या पारणे न निषेध अभ्यङ्गादिनिषेधे पारणदिनपर वचनान्तरैकवाक्यत्वात् मन्दमङ्गलषष्ठीषु द्वादश्या श्राद्ध वासर ।वस्त्राणा क्षारसयोगो दहत्यासप्तम कुलमिति वचनात सक्रान्त्या

तद्वाक्यादरइति वाच्यं यतः पूर्व्वसंख्यानाशेनैवोत्तर-संख्योत्पादनात्। अन्यथा पशुना यजेत इत्यत्र एकत्व संख्याविवक्षायामपि उपात्तपशववयवविनाशे पश्वन्तरा-वयवेन सहानुष्ठानं प्रसज्येत, तस्माद्यथा काकेभ्योदधि रक्षतामित्यनेनोपघातकमात्रं लक्ष्यते तेन श्वादिभ्योऽन्नं रक्षतएव। तथाच भट्टपादाः, काकेभ्योरक्षतामन्नमिति बालोऽपदिशतः। उपघातप्रधानत्वात् श्वादिभ्यः किं न रक्षति। तथा घटिकाद्वयमित्यनेनापि पारणयोग्यकाल उपलक्ष्यत इत्याहुः। तन्न। प्रत्यक्षएव पूर्व्वसंख्याप्रत्यय-नाशादुत्तरसंख्याप्रत्ययोत्पादनियमः शाब्दबोधे तु न तथा नियम इति सिद्धान्तः। पशुना यजेतेत्यत्र विधेयविशेष-णत्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यव्यवच्छेदः अत्र तु काला-द्वयं चयस्वार्थोऽध्वनाख्ययोतोः स्वल्पेतिश्रवणात् जलेनापि पारणश्रवणाच्च घटिकाद्वयमिति न नियमः किन्तूप-लक्षणं। तथाच नारदीये, एकादश्याः कलाह्येका द्वाद-

पञ्चदश्याञ्च द्वादश्या श्राद्धवासरे। वस्त्रं पीडयेत् स्नात नापि क्षारेण योजयेदितिवचनस्य स्नान स्रायते धर्मेनेति स्नानसम्बन्धीति वस्त्रस्य विशेषण क्षारसयोगान्वये वस्त्रमात्रस्यानुपङ्ग। वस्तुतस्तु अभ्यङ्गादि साहचर्य्यात् पारणदिनमात्र पर वस्त्रनिष्पीडनादिनिषेध। तथा मन्द-मङ्गलवारादिसाहचर्य्येन कुचिदुक्तत्वात् द्वादश्यादौ निषिद्धइति यथा-योग मन्तव्य। येन केनापि घृतसार्षपादिनापीत्यर्थ द्वादशीतरपर-मिति द्वादश्यामभ्यङ्गस्य पृथग्निषेधादिति सार्षपादौ तैलपदप्रयोगो गौण। गुर्व्वङ्ग गुरुपत्नीच गुरवेलेकशेषात् तयोरन्न न परान्नमित्यर्थ। एव मातुलाच श्वशुरान्नमित्यत्राप्येकशेषात् मातुल मातुलानीनां श्वशुरश्वश्रूणामन्न न परान्नमित्यर्थ। पञ्चान्नतिमिवाम्बरुति मर्मेति

श्याश्च कलाद्वयं। द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणं। कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी च यदा भवेत्। पारणे मरणे वापि तिथिस्तात्कालिकी स्मृता। तात्कालिकी नतूपवासादिवत्तिथ्यन्तरसहायतापि। तथा, स्वल्पायामपि राजेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः। भागवतटीकायां, कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्धमेवहि। आमध्याह्नाः क्रियाः सर्व्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात्। निशीथात् महानिशायाः। विशेषतोनिशीथे च शुभं कर्म्म न शर्म्मणि। अतोविवर्ज्जयेत् प्राज्ञो स्नानादिषु महानिशां, इत्यनेन निशीथमहानिशयोरेकत्वश्रुतेः पूर्व्ववचनेऽरुणोदयइति श्रुतेश्च। स च कालः स्कान्दनारदीययोः। उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाड़िका अरुणोदयः। तथा हैलायुधधृता स्मृतिः। प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयं। दिनवत् सर्व्वकर्माणि कारयेन्न विचारयेत्। अत्राप्य-

विशेष्यमध्याहार्य्यं स्वल्पापीति पारणयोग्येत्यर्थः। दशमीविद्धाऽरुणोदयविद्धा यथा घटिकायादण्डरूपत्वे प्रमाणं पूर्व्वसंख्यानाशेनैवेति, उत्तरसंख्याया पूर्व्वसंख्याया प्रतिबन्धकत्वादितिभाव.। तथाच तृतीयदण्डोत्पत्तौद्वित्वनाशेन त्रित्वोत्पत्तौ दण्डद्वयाभावइति तत्र पारणं नस्यादिति पर्य्यवसितं प्रपद्येत इति तथाच पक्षान्तरे एकत्वं नास्तीति पक्षत्र्यमितिभाव। तस्माद्दण्डद्वयविवक्षाया दण्डत्रयात्मकद्वाभ्यां पारणाभावप्रसङ्गात्। उपलक्ष्यते इति तथा च काकेभ्यो दधिरक्षतां इत्यत्रयथाकाकपदं दध्युपघातकपरं तथाघटिकाद्वयमित्यत्र घटिकाद्वय पद पारणयोग्यद्वादशीपरमितिभाव। पूर्व्वसंख्यानाशे नोत्तरसंख्याहेतुरसम्भवात्। किन्तु पूर्व्वसंख्याज्ञाननाशे उत्तरसंख्याज्ञानहेतु. एको

सामर्थ्ये कात्यायनः, सन्ध्यादिकं सर्वन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः। अद्भिस्तु पारयित्वा तु नैत्यिकान्ते भुजिक्रिया। देवलः, सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथं। अद्भिस्तु पारणं कृत्वा पुनर्भुक्तं न दोषकृत्। नक्तं नक्तव्रतं। एतदप्युपलक्षणं सङ्कटे विषमे इत्युपक्रमात्। अद्भिः पारणविधानात्तन्नियमः। द्वादश्यनिर्गमे तु नारदीयं। त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलं। शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयं। पारणं तुलसीमिश्रितनैवेद्येन कुर्य्यात्। तथाच स्कन्दपुराणं, नैवेद्यं कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने। नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनं। अस्य व्रतस्य, न व्रतिनां व्रते इति विष्णुवचनादशौचेऽपि कर्त्तव्यता। अत्र व्रतिनामारब्धव्रतिनामित्यर्थस्तया अशौचे आरम्भो न कार्य्यः। विष्णुधर्म्मोत्तरे। असम्भाव्यान्हि सम्भाव्य

द्वावित्यप्रयोगात् एको न द्वावित्यादिप्रयोगाच्च स च कार्य्यकारणभावः प्रत्यवसन्नभाव्येवेति, यास्वतो घटिकाद्वयद्वादश्या पारणप्राप्तौ ज्योतिःशास्त्रतो घटिकात्रयद्वादशीज्ञाने घटिकाद्वयस्यापि ज्ञानं तत्र पारणप्रवृत्त्युपपत्ते रित्यभिप्रायेणाह तत्रेति। ननु पशुना यजेत इत्यत्र पशुद्वयेनापि यागसम्बन्धः स्यादिति अत्राह पशुनेति, एकत्वं अद्वितीयत्वरूपं। द्वित्वव्यवच्छेदः पशुद्वयेन यागव्यवच्छेद। कलाद्वयं मय धापीति नारदवचने वाकारोऽनास्थायां अनास्था च द्वित्वादिसंख्यायां तदुपादानञ्च पारणयोग्यद्वादश्यां द्वादशीपदस्य लक्षणाग्राहकं इत्यभिप्रायेणाह अत्र तु द्वादशीपारणन्तु। जलेनेति दण्डद्वयनियमे नित्यक्रिया सत्यापि पारणसम्भवादितिभावः। न नियमः न नियमितं। महानिशाया इति महानिशा च विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयमिति वचनात् प्रहरद्वया

तुलस्याः कलिकादलं । आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति । संवत्सरप्रदीपे, यस्य नाभौस्थितं पत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः । तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मखैश्च किं । युक्तोयदि महापापैः सुकृतं नार्जितं यदि । तथापि गीयते मोक्षस्तुलसी भक्षिता यदि । विद्याकरधृतानि, यः कश्चिद्वैष्णवोलोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी । पुनाति सकलान् लोकान् शिरसा तुलसीं वहन् । विष्णोः शिरःपरिभ्रष्टां भक्त्या यस्तुलसीं वहेत् । सिध्यन्ति तस्य कार्य्याणि मनसा चिन्तितान्यपि । न धारयन्ति ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवां । नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः । अरुद्राक्षधरोभूत्वा यद्यत् कर्म्म च वैदिकं । करोति जपहोमादि तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् । स्कान्दे, ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेत्तु यः । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स याति परमां

दृष्टमित्यायाति तथापि एवयमद्द्विशब्दाभ्या वचनान्तरप्राप्तारुणोदयकालमेव लक्षयति तेन सार्द्धप्रहरद्वयोर्द्धकाले क्रियाकर्त्तव्यतोक्तेतिभाव । ननु निशीथपदं मध्यरात्रिदण्डद्वये रूढं तदेव कथं न विवक्षितं इत्यत आह पूर्व्ववचनद्दति, तथाच तदेकवाक्यतया निशीथपदेन महानिशा न विवक्षिता अन्यथा नानाश्रुतिकल्पनापत्तेरितिभाव । नन्वरुणोदयपदमेव लक्षणया निशीथोर्द्धकालपरमित्यपि वक्तुं शक्यते इत्यत आह हलायुधधृताश्रुतिरपीति, तन्नियम. द्वादश्यां पारणनियम । तन्नियमोऽपि पारणदिने द्वादशीसत्त्व एव तदसत्त्वेत्वाह द्वादश्यनिर्गमत्विति पारणमिति कुर्व्वीतेत्येव । पारणीति क्वचित्पाठः पारणी पारणविशिष्टः । पृथिवीफलं पृथिवीदानफलं शिरस्त्वुपलक्षणं तुलसीकाष्ठसम्भूतामिति अत्र सर्व्ववर्णसाधारणोनित्याधिकारः वैष्णवामृते भगवत्प्रसादेन ब्राह्मणस्य

व्रतिं। तथा, कृत्वा चैवोपवासन्तु भोक्तव्यं द्वादशीदिने।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनं (८२)।
अथ स्वदत्तनैवेद्यभक्षणं। ननु स्वदत्तस्याविनियोज्य-
त्वात् स्वदत्तनैवेद्यं कथं भुञ्जीतेति चेत् वचनात्
तथा यथा स्वदत्तेऽपि क्रयणात् स्वोपयोगः। तथा-
श्वमेधिके पर्व्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवचनं,
दत्तैषा भवता मह्यं तां ते प्रतिददाम्यहं। हिरण्यं
दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते। यथा वा मध्यमपिण्ड-
भोजनं पत्न्याः, तथाच यमः, स्नाता वै मध्यमं
पिण्डं पत्नी प्राश्नाति वाग्यता। शङ्खलिखितौ,
पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्त्तवस्नाता। वायु-
पुराणे, पत्न्यै प्रजार्थं दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्व्वकं।
सामगानां मन्त्रस्तु। आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्कर-
स्रजं। यथेह पुरुषः स स्यात्तथा कुरुत सत्तमाः।

चन्द्रगर्भाख्यनियमधारणं यथा, पूजाच तुलसीपत्रैर्मया कार्य्या सदैव हि।
तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्य्या सदा हरेरिति। अरुद्राक्षधर
रुद्राक्षधारणहीन। निष्फलं भवेदिति एतेन रुद्राक्षधारणस्य कर्म्माङ्गता
प्रत्युक्ता (८२)।

अविनियोज्यत्वात् स्वस्वत्वाभावेन विनियोगानर्हत्वादिति, व्यासानु
मत्या हिरण्यदानेन धरायाग्रहणस्य क्रयरूपत्वेन पुनः स्वत्वोत्पादनात्
तत्र स्वीयत्वेन व्यवहारो न दोषाय, विष्णुमुद्दिश्य दत्तद्रव्ये प्रतिदा
नाभावेन कथं तत्र विनियोज्यत्वमतोऽनुरूपं स्वत्वमाह यथावेति मध्य
मं पिण्डं पितामहपिण्डं। पत्नीवेति वाकारं पक्षान्तरमाह तेन गोऽज
विप्रेभ्यो दद्यादित्यर्थं। आर्त्तवस्नाता ऋतुस्नाता। ननुपत्न्याभोजनेऽपि
स्वविनियोगासिद्धिरत आह पत्न्यै प्रजार्थमिति। तथाच पत्नी न

मत्स्यपुराणे, पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विता। आधत्त पितरो गर्भं मन्त्रः सन्तानवर्द्धनं। एवमन्त्रः पौराणिकत्वात् साधारणः। प्रकृते तु विष्णुधर्म्मोत्तरे, पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधं। अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितं। अनिवेद्य हरेर्भुञ्जन् सप्त-जन्मानि नारकी। स्मृतिः, भक्त्ये जयं त्वणोविष्णोः स्मृतिः सेवा स्ववेश्मनि। स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादि-दुर्लभं। स्वभोज्यस्य मनूक्तवैश्वदेवाद्यवशिष्टरूपस्य यथा, अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते। भुक्तवत्सु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि। भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती। अतएव स्मृतिः, यस्य चाग्नौ न हूयेत यस्य चाग्रं न दीयते। न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा तूप-वसेद्दश। शङ्ख-लिखितौ,

---

स्वयं गृहीत्वा भुङ्क्ते किन्तु पिण्डदात्रा पत्या दत्तमिति दातु-रेव विनियोग इतिभावः। सन्तानवर्द्धनमिति मन्त्रं पठित्वा पिण्डं दद्यैति शेषः। नन्वत्र वचनबलात् स्वदत्तस्य पुनरुपयोगोऽस्तु देवदत्त-स्वलेपुनरुपयोगे प्रमाणाभावात्। देवे दत्त्वा च दानानि देवेदत्त्वा च दक्षिणां। तत् सर्व्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेदित्यादि-वचनबोधाच्च कथं स्वोपयोगः इत्यत आह प्रकृतेत्विति, दानानि देयानि। सार्वभौजासवादि, भक्तोत्सवं भक्त्यादर्शनं विष्णोः चण उत्-सवः। भक्तक्षण इति पाठे भक्तानामुत्सवः विष्णोरुत्सवइत्यर्थः भक्ते-क्षणेन विष्णुभक्तदर्शनेन चण उत्सव इति वस्तुगतिः। अशनं अश-नीयं भृत्येषु भरणीयेषु अतिथ्यादिषु विप्रेषु श्राद्धभोजिष्वित्यादिः यस्य द्रव्यस्याग्रभागरूपं न हूयेत यस्य चाग्रं न दीयते द्विजानां

देवपितृमनुष्यार्थं न कुर्य्यादिति।
न तदश्नीयाद्यदन्नं
अत्र पित्रर्थमित्यनेन पितृबलिनिश्चयाद्भाविशिष्ट प्रती-
यते। व्यक्तं मार्कण्डेयपुराणे, देवतातिथिभृत्येषु
भूतेष्वभ्यागतेषु च। अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तद्वत्
पित्रग्निपक्षिषु। दुष्टान्नपूयनिर्यासभुजः सूचीमुखास्तु
ते। जायन्ते गिरिवर्ष्माणः पश्येति याद्दशानराः। नरा-
इत्यत्र कर्म्मकर्तृत्वोभयप्राप्तौ कर्तृत्वमेव। अपादानसम्प्र-
दानकरणाधारकर्म्मणां। कर्त्तुश्चान्योन्यसन्देहे परमेकं
प्रवर्त्तते, इति संक्षिप्तसारात्। ततश्च तदन्नं विष्णवे
निवेद्य भोक्तव्यं। यत्तु, पितृशेषन्तु योदद्याद्धरये परमा-
त्मने। रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः,
इति भागवतोक्तं तत् पितृदत्तप्रतिगृहीतविषयमिति।
मत्स्यसूक्तं, अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यमांसादिकञ्च
यत्। अन्नं विष्ठा पयोमूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितं। अनेन
स्वभोज्यं मत्स्यमांसादि देयमित्युक्तं। प्रागुक्तविष्णुपुराण-
वचनेनानेवविधं निषिद्धमित्यविरोधः। अतएवायोध्या-

तद्द्रव्यं न भोक्तव्यमित्यन्वयः। देवतातिथीत्यत्रातिथिपदं पूर्व्वोक्तात-
परमिति न पौनरुक्तं। भूतेषु वन्धुकेषु तद्वत् अभुक्तवत्सु। नरा-
इत्यत्र जायन्ते इति क्रियाकर्तृत्व पश्येति क्रियाकर्मत्वमिति कर्तृ-
विभक्तिकर्मविभक्त्योः सन्देह इति, अत्राह नरा इत्यत्रेति, कर्मत्व
कर्मविभक्तिः कर्त्तृत्व कर्तृविभक्तिः। श्रीभागवतोक्तं तट्टीकाकृत् स्वामि-
पादोक्तमिति। पितृदत्तेति, पितुरुद्देशेन दत्तेत्यर्थः. तथाच पितृशेषपदं
पितृदत्तपरमितिभावः। न विरोधइति, अतएव स्वयं भोज्यस्य देयत्वा
देव नन्वेतावता स्वयं भोजनस्य देयत्वमुक्तं नतु पूजादौ दत्तस्य स्वयं
भोज्यत्वमित्यतस्तदपि साधयति इदि रूपमिति, अनुतां भगवत्पादान्न

काण्डे श्रीरामवाक्यं। यदन्नः पुरुषोराजंस्तदन्नास्तस्य देवता इति। भागवते। त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिताः। उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि। तथा, हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः। तस्यैव पञ्चमस्कन्धीय पयोव्रते, उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः। अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकामसमृद्धये। उद्वास्य विसृज्य। अत्र चित्तशुद्ध्यादिफलकथनादन्यत्रापि भोजनाय तः स्वदत्तनैवेद्यभक्षणमवगम्यते। अन्यथा व्रताङ्गत्वे फलानुपपत्तिः। अष्टमस्कन्धेऽपि, गन्धपुष्पादिभिश्चार्च्चेद्द्वादशाक्षरविद्यया। शृत पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति। ससर्पिः सगुड़ं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया। निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयं (८३)।

यत्तु, देवद्विजद्रव्यापहर्त्ताऽप्सु निमग्नोऽघमर्षणमावर्त्तयेत्, इति सुमन्तूक्तं। अपि दीपावलोकं मे

स्यात भगवत्तुल्योवा अन्यत्रापि व्रताकरणस्थलेऽपि अन्यथा व्रतिमात्रपरत्वे फलानुपपत्ते व्रतफलानुपपत्तेरत्र वक्तव्यतापत्तेर्नत्वाशङ्क्येरितिभाव, (८३)।

अतएव उपभुज्यमानद्रव्यस्य ग्रहणनिषेधादेव, न निर्म्माल्यमिति, एवञ्च यावन्निर्माल्यं न भवति तावद्ग्राह्यमितिभावः। नैवेद्यभक्षणादिति, एवञ्च देवे दत्त्वा तु दानानीत्यादिकमतिरिक्तदानपरमिति, अत्र सन्तारता। पितृशेषन्तु योदद्यादित्यत्र शेषपदं न दत्तपरं किन्त्ववशेष परं मुख्यार्थत्वात् अतएव संवत्सरप्रदीपे तद्वचनं प्रागुक्ता विष्णो निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरं पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय

श्रीभयुञ्जान्निवेदितमितिश्रीभागवतीयञ्च तद्देवोपभुञ्जा-
मानद्रव्यपरं। अतएव योगिनीतन्त्रे, मणिमुक्ता-
सुवर्णानां देवदत्तानि यानि च। न निर्माल्या द्वाद-
शाब्दं ताम्रपात्र तथैव च। पटी शाटी च पञ्चाश
नैवेद्यं दत्तमात्रतः। मोदकं छप्परञ्चैव यामार्द्धेन
महेश्वरि। पट्टवस्त्रं त्रिमासञ्च यज्ञसूत्रं त्वहः स्मृत।
यावदुष्णं भवेदन्नं परमान्नं तथैव च। विसर्जनीये
देवे तु विसर्जनात्तदीयद्रव्यप्रतिपत्तिव्यवहारः। संवत्-
सरप्रदीपे ब्रह्मपुराणं। अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नं
रसादिकं। कृत्वा कृष्णोपभोग्यञ्च सदा सेव्यं हि
वैष्णवैः। अम्बरीष हरेर्लग्नं नीरं पुष्पं विलेपनं। भक्त्या

कल्पइति वचने निवेदितान्नेनेत्यत्र निवेदितशेषान्नेनइतिव्याख्यातं
पितृदत्तशेषप्रतिग्रहीतविषयत्वऽपि यत्पितुद्देश्यकदत्त हरौ दीयते तत्
पितृक्रमभागित्वानुपपत्तेश्च विष्णोर्निवेदितान्नेन देवतान्तरयागपितृपूजा-
विधानानन्तर पितृशेषमस्त्विति वचनेन पितृदत्तदाननिषेधे देवतान्तरदत्त-
दाननिषेधानुपपत्तेरिति अतएव यज्ञेश्वराय आद्यभागोदीयते।
उच्छिष्टभोजिनोदासा इत्यादि वचने श्रीकृष्णाय दत्ते श्रीकृष्णोच्छिष्टत्व
कथनाद्देवोद्देश्यकदत्तमात्रे तद्देवोच्छिष्टत्वावगमाद्देवतान्तरनिवेदितस्य
श्रीकृष्णानिवेदितस्य च न पुन श्रीकृष्णनिवेदनप्रसक्ति एव मणिमुक्ता-
देरपि निर्माल्यत्वाकथनेन देवतानिवेदितकृष्णादेरपि न पुन निवे-
दन देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्य पुराकृतमित्यादिवचनादिति।
तथा पितृणामपि श्राद्धभोक्तृत्वश्रुतेस्तद्द्रव्यापि तदुच्छिष्टतदैव देवसा-
मान्येभ्य पितृभ्यः न पुनर्दयमिति कथ त्रिशत्रे विशेषेण पितु-
द्देश्यकदत्तग्रहीतदाननिषेधाय पितृशेषमस्त्विति वचनमिति। निरुक्त
वचनाभ्यत्र व्याख्येयानि तत्र हव्य।कोटीविनाशनमित्यादिफलश्रुतिबोधक
वचनैस्तत्तत्फलकामो विष्णुनैवेद्य भक्षयेदिति नरमाकरोजरको विधि

न धत्ते शिरसा चाण्डालादधिकोहि सः। तथा, अग्निष्टोमसहस्रैश्च वाजपेयशतैस्तथा। तुल्यं फलं भवेद्देवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात्। मत्स्यसूक्ते, एकान्तभक्तोदिवसा भोजनादौ मनोरमे। श्रुत्वा परेरितं नाम सुच्यते दिनकिल्बिषात्। स्त्रीशूद्रोक्तं न शृणुयादभावे विजपेत् स्वयं। तत्र मन्त्रः। उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः। येन लीलावराहेण हिरण्याक्षोनिपातितः। तथा, पादोदकञ्च निर्म्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः। महाप्रसादइत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः। पादोदकग्रहणे मन्त्रः, कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्त्तिनाशन। सर्व्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे।

फल्याति तत्र च नैवेद्यं स्वदत्तं परदत्तं वेति गम्यते, तत्रच परदत्तभोजने न विप्रतिपत्तिः स्वदत्तस्य पुनर्दानसम्प्रत्तये हृदि रूपमित्यादिवचनं स्वदत्तमपि द्विविधं विष्णुमुद्दिश्यैव पूजादौ दत्तं स्वभोजनार्थं कल्पितदत्तञ्चेति तत्राद्यं मुख्यं तत्र पवित्रं विष्णुनैवेद्यमित्यादि बहुतरवचनं द्वितीयमपि विष्णौ समर्पणे विहितं प्रतिपिद्धञ्चेति द्विविधं तत्र यत्रोजास्वाद्यणमित्यादि यद्यदिष्टतमं लोके इत्यादि, मत्स्यमांसादिकञ्चेत्यादिवचनं साधकं मत्स्यमांसादिकाञ्चेत्यत्रादिपदेन भक्ष्यत्वेन स्वविहितद्रव्यग्रहणं नतु लशुनादेः भक्ष्येष्वपि विष्णौ यद्द्रव्यं समर्पणे दोषश्रवणं तत् स्वभोजार्थमपि न देयं एवञ्च पितृशेषाद्यदाने दोषश्रवणात् कथं देयमिति स्वभोजार्पणमित्यत्र स्वभोजपदस्य वस्वदेवाद्यवशिष्टेतरस्वभोजपरत्वाद्वैश्वदेवाद्यवशिष्टभिचास्य विष्णोर्देयत्वे देवतार्थत्वं न भोज्यत्वाच्चेत् नहि वैश्वदेवाद्यवशिष्टमेव भोज्यं नत्वन्यदितिवक्तु शक्यते विष्णुनैवेद्यस्याप्यभोज्यत्वापत्ते। यज्ञशिष्टाशिन यज्ञावशिष्टे काले विहितं येऽश्नन्ति ते इति श्रीधरस्वामिचरणै र्व्याख्यातञ्च वैश्वदेवाद्यवशिष्टभोजनं हि वर्णाश्रमाचारविहितं सामान्यं नैवेद्य

अकालमृत्युहरणं सर्व्वव्याधिविनाशनं ।
द्धारणमन्त्रः, विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहं । तन्मन्त्राणामनुष्ठानकारणत्वेन विधानात् पूर्व्वसिद्धस्यैव करणत्वान्मन्त्रान्ते कर्म्मारम्भः । तीर्थकाण्डकल्पतरौ नरसिंहपुराणं, गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः । पद्मपुराणे, ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकं । प्रक्षालयन्त्यसन्दिग्धं ब्रह्महत्यादिपातकं । वशिष्ठसंहितायां, शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकु-

भक्षणं हि मोक्षसाधनतया ततो बलवद्विशेष यदि च वर्णाश्रमाचारवतेत्यादिना वैष्णवस्यापि तदाचरणं तथापि वर्णाश्रमाचारविहितपक्षस्याष्टाविशिष्टस्यानमुक्त तदङ्गतयाविधेय तत्र नियमरूप श्रुतशेषं भक्षयेत् श्राद्धशेषं भक्षयेदित्यादिविधिवचनात् यज्ञशिष्टाशन ह्येतत् सतामन्न विधीयते, इत्यादिस्मृतौ तथैव बोधनाच्च यस्यपाय नक्तुर्येतित्यादिवचने च यस्येत्यत्र विष्णुनैवेद्येतरस्य विशेषणस्येय मन्यया विष्णुनैवेद्यभक्षणबाधापत्ते विष्णुपूजनस्य पितृपूर्व्वमेव विहितत्वात् परदत्तविष्णुनैवेद्यभोजनानुपपत्तेय सर्व्वत्र श्राद्धमात्रपकान्नादिभोजननिषेधे तात्पर्य्यात् देवतापूजादिनिमित्तता देवतातिथिभृत्येष्विति मार्कण्डेयपुराणवचनस्य देवतापूजादिनिमित्तता साधकमेव नतु तदवशिष्टातिरिक्तद्रव्यभोजननिषेधक न च श्राद्धशेषस्य एव तद्भोजनं प्रतिपत्तिरूपकर्म्माङ्गस्य प्रतिपाद्याभाव नित्यसिद्धत्वाना-दिति शेषसत्त्वे तद्भोजनमावश्यकं कथमन्यथा नित्योपवासस्थले पितृशेषप्राणस्य विधान सङ्गच्छते ततय हरये तद्विवेदनाशक्यत्वात् श्राद्धे विष्ठत्यादिवचनविरोध इति वाच्यं, हरयेऽनिवेदितभोजननिषेधवाक्ये कर्म्माङ्गाचमनीयजलपानेतरवत् कर्म्माङ्गपितृशेषकणिकाभोजनातिरिक्तस्य विशेषणीयत्वात् नहि यथेष्टशेषभोजन मङ्ग कुत्राप्यश्रुतत्वात् तत्-नैवेद्यभोजननियमे वैष्णवैर्न भोज्यमेव पितृशेष मच नैवेद्यमेव पञ्चयज्ञाव-

र्व्वीत ब्रह्महा स निगद्यते। स्मृतिः, नैवेद्यप्राशनात् पूर्व्वं देवपादोदकाहुतिः। होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु। तेन पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्न्नैवेद्येन कार्य्या। वह्वृचपरिशिष्टे, पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतं। अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। अग्राह्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं। शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रतां। कालिकापुराणं, योयद्देवार्च्चनरतः स तन्नैवेद्यभक्षकः। केवलं सौरशैवे तु वैष्णवोनैव भक्षयेत्। सामान्यं त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्य-

---

स्यानएव तैर्भोक्तव्यमिति। वस्तुतो वैष्णवै श्याद्धशेषोन रचणोय शेषसत्त्वएव तद्भोजननियमात् शेषसत्त्वे किं कार्य्यमित्याकाङ्क्षायामेव शेषभोजनविधुरत्वाभावादिति तथा शेषाभोजनेऽपि नच्चतिरिति पिद्धशेषन्तूपलक्षणमुपयुक्तावशिष्टमेव विष्णवे न निवेद्य व्यवहारोऽपि तथैति सर्व्वं समञ्जस, यद्विष्णोर निवेदितमित्यत्र तत्स्वरूपभूततत्तद्देवतान्तरपरिग्रह शिवस्य तदभेदेऽपि तन्नैवेद्यभोजननिषेधोवाचनिक इति। हरिभक्तिविलासमतन्तु भगवत् प्रसादेनैव श्याद्धादि कार्य्यं विष्णोर्निवेदितान्नेनेति वचनात् न ददाति द्विजोविप्र पितृणां श्याद्धकर्म्मणि। तदभुक्तमवतीर्थस्य तत् सर्व्वं विफलम्भवेत्। कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च। पतन्ति पितरस्तस्य नरके पूयशोणिते, इति पद्मपुराणीयभगुवाक्याच्च तन्मते न कोपि विरोध इति, भोजनादौ भोजनादिसमये तदानीं स्मृयमुच्चारणायोगात् प्रभावे विशिष्टनामवक्तुरभावे। विर्व्वपेदिति भोजनादि प्रागित्यर्थः भोजनादावित्यादिना पानशयनादिपरिग्रह भोजनस्यादाविति व्याख्याने परेरितनामश्रवणस्य मुख्यकल्पत्वासम्भवात् स्वयमसामर्थ्ये एव प्रतिनिधिदानात्। देवस्य नामेत्यनुषङ्गेनान्वय। तस्य विष्णोरुच्छिष्टभोजिनोभक्ता स्वेषामुच्छिष्टकाङ्क्षिणोवयमित्यर्थ इदञ्च भक्त्यतिशयद्योतनार्थं भगवदुच्छिष्टाकाङ्क्षा च कैमुतिकन्यायेनोक्तेति भाव।

द्दैवतः। भविष्ये, निर्म्माल्यं नोपयोक्तव्यं रुद्रस्य तत-
नस्य च। उपयुज्य च तन्मोहान्नरके पच्यते ध्रुवं। अतएव
पुरश्चरणचन्द्रिकायां, सुषुम्नावर्त्मना पुष्पमाघ्रायोद्वा-
सयेत् सुधीः। निर्म्माल्यं मस्तके धार्य्यं सर्व्वाङ्गेष्वनु-
लेपनं। नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने। नन्दि-
केश्वरपुराणे, दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कदा-
चन। त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलमिति
शिवदत्ते विशेषः। स्मृतिः, ब्रह्मचारिगृहस्थैश्च वनस्थ-
यतिभिः सह। भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र कार्य्या विचा-
रणा। एवञ्च, यद्धन्तकारं नैवेद्यं भुक्त्वा प्राक्, यतिश्चरे
दिति वचनं तद्विष्णुनैवेद्येतरपरं (८४)।

अकालमृत्युहरणमिति। पापविशेषेणाजामिलादेरिवोपस्थितोयो मृत्यु
स्तद्धरणमित्यर्थं तेन नाकाले म्रियते कथिदित्यनेन न विरोध।
अनुष्ठानकरणत्वात् अनुष्ठानसाधनत्वात् अनुष्ठान तत्तत्क्रिया। कुरु
जाह्नवीति तत्तद्देशस्थतीर्थसम्बन्धीत्यर्थं पवित्र सर्व्वेषा पायन चान्द्रा
यण चरेदिति वैष्णव इतिशेष, समानत्वञ्चान्यनैवेद्य मित्युक्ते, अन्य
देवस्य नैवेद्यमित्यत्र स्वय दत्तमिति विशेषण पूरणीयमिति साम्प्र
दायिका। शालग्रामशिलासंसर्गादिति शालग्रामशिलाया यदि शिव
पूजयति तदा सर्व्वं ग्राह्यमिति, तिथितत्त्वे व्याख्यात। शिवोपासकेन
शिवनैवेद्य भक्ष्यमित्यभिप्रायेणाह योयद्देवार्च्चनरतइति। तन्नाश्नीयात्
स्वहृदि स्थापयेत् तद्भक्तिशालिने निर्म्माल्यमिविविष्वक्सेनप्रभृतये।
हन्तकार माह मार्कण्डेयपुराण। भोजन हन्तकारस्वा अथ भिक्षा
यथापि वा। अदत्त्वा नैव भोक्तव्य यथाविभवमात्मन। ग्रासप्रमाणा
भिक्षा स्यादग्र ग्रासचतुष्टय। अग्राच्चतुर्गुण प्राहुर्हन्तकार मनीषिण।
ग्रास पलमावमिति नव्यवर्द्धमान इत्याह्निकतत्त्व हन्तकारमित्युपलक्षण।
नैवेद्य देवनिवेदित यद्वा हन्तकार देवनिवेदित हन्तशब्दस्य त्यागार्थक
त्वादिति (८४)।

अथ जलाशयोत्सर्गः। तत्र, प्रदद्यात् सर्व्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयमिति मत्स्यपुराणवचनाज्जलाशयोत्सर्गस्य सर्व्वभूतसम्प्रदानकत्वेनापकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामित्वाजननाद्यागत्वं। तथाच श्राद्धविवेकः, देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागोयागः। देवतात्वञ्च वेदमेयत्यागोद्देश्यत्वं। उद्देश्यत्वञ्च तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमिति। अतएव जलाशयोत्सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणे, प्राप्नोति तद्यागफलेन भूयइति यागत्वेनाभिहितं। ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधारणीकृतं। सामान्यं सर्व्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदञ्जलं। रमन्तु सर्व्वभूतानि स्नानपानावगाहनैरिति

प्रसङ्गादाह अथजलाशयोत्सर्ग इति। सर्व्वभूतेभ्य सर्व्वप्राणिनश्च उद्दिश्य प्रदद्यात् त्यजेदिति सर्व्वभूतोद्देश्यकत्वेन। अपकृष्टेति पश्वादिरूपेत्यर्थः। यद्वा विप्रकृष्टेत्यर्थं प्रतिग्रहरहित पर्य्ययमित, उद्देश्यगतेति। तथाच प्रतिग्रहस्य स्वामित्वहेतुत्वेन तदभावान्न स्वत्वजनकत्वं जलाशयोत्सर्गस्येतिभाव। वेदमेयेति वेदबोधितेत्यर्थः तस्येदमित्यारोप तदयं एतत्स्वत्वभागितारोपं तत्स्वत्वाभाववति तत्स्वत्वप्रकारक इतियावत् तथाच देवाना स्वत्वाभावऽपि स्वत्वभागितया तदुद्देश्यकविसर्गादीच्छा विशेष एव यागइतिभाव। अचणन्तु विधिबोधितस्वजन्यस्वस्वाभाववन्निष्ठस्वत्वप्रकारतानिरूपितोद्देश्यताकत्यागोयागइति त्यागश्च स्वस्वत्वनाशकेच्छा उद्देश्यताविषयताविशेष अतएव श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्व पितृणा स्वत्वाभावात् ब्राह्मणापेक्षया दानत्व ब्राह्मणस्वत्वजननादिति शूलपाणिमतानुसारादुक्त चैत्यत्वाद्युद्देश्यकत्यागनिवारणाय वेदमेयेति। अथ देवाना विगुणावेनाना सच मा भवतु जलाशये त्यागानन्तरस्नानकर्त्तुरुपादानेन स्वत्वजननात् कथ स्वत्वारोप नच सर्व्वभूताना स्वत्वाजननात् सर्व्वभूतेषु स्वत्वभागित्वोद्देशेनारोपइति वाच्यं तथापि

मन्त्रलिङ्गादुपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति। तत-स्त्यन्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरश्रुतत्वेन साधारणजलस्य परि-ग्रहमात्रेण गौतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथा-त्वेन स्वामित्वात्तत्र स्नानादावदोषइति। तथाच गौतमः, स्वामी रिक्थक्रयसम्विभागपरिग्रहाधिगमेषु। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्व्विष्टं वैश्य-शूद्रयोरिति। परिग्रहोऽनन्यपूर्व्वस्य जलतृणकाष्ठादेः

यं ब्राह्मणमुद्दिश्य धनं त्यक्तं तद्ब्राह्मणस्यदैवादसन्निधानादिना स्वीकारा-भावात् तत्र त्यागस्य यागत्वापत्तिरिति चेत्‌नाहनि ब्राह्मणाय दद्यादिति विधिबोधितस्यापि तत्र सत्त्वात्। तथाच दानमेयस्वत्वजनकं देवानां पितॄणाञ्च चैतन्याभावाच्चैतन्यस्यापि स्वत्वहेतुतया न तेषां स्वत्वमिति देवाद्युद्देश्यकत्यागस्य यागत्वमिति जलाशयोत्सर्गस्य दानत्वमेव नतु यागत्वमितिचेन्न देवानां पितॄणाञ्च वृष्ट्यादिफलश्रुतेः फलदातृत्वचेतनत्वा-दिश्रुतेश्च चैतन्याङ्गीकारेऽपि तेषां प्रतिग्रहाभावान्न स्वत्वमिति सिद्धान्तात् यत्र मृतब्राह्मणादिकमुद्दिश्य दत्तं तादृशस्थले परस्वत्वाभावेन दान-लक्षणाभावात् यागत्वस्वीकाराच्चेति वस्तुतो यजिदेवपूजायामिति वैयाकरणानुशासनात् मन्त्रकरणकप्रीतिहेतुद्रव्यत्यागो-यागलक्षणं। तत्रैवमुख्यप्रयोगः परमेश्वरस्य प्रीत्यनुपगमे प्रीत्युद्देश्यकसमन्त्रकद्रव्यत्याग एव याग इति वक्तव्यं समन्त्रकत्वविशेषणात् पित्रादिप्रीत्युद्देशेन द्रव्य-त्यागे न तत्रतप्रयोगः। देवपूजादौ देवताप्रीतिमुद्दिश्य एव द्रव्यत्यागात्र-देवानां तत्स्वत्वं पूजाराधनादिपदवाच्यायां गौरवित प्रीतिहेतुक्रिया-यामपि यागपदस्य निरूढ़ा गौणी लक्षणा तत्र गौरवितत्व भक्तिविषयत्वं। भक्तिश्चमजामीतिप्रतीतिसिद्धो नीचविषयकसमूहालम्बनव्यावृत्तो मानस-ज्ञानविशेषः यत्र च द्रव्यस्य स्वत्वभागिता मुद्दिश्य द्रव्यं त्यजति तत्र दानमेव। जलाशयोत्सर्गादौ सर्व्वभूतस्वत्वमुद्दिश्य न त्यागः किन्तु सर्व्वभूतानां स्नानपानादिना प्रीतिमुद्दिश्यैवेति तत्र न सर्व्वभूतानां स्वत्वं न वा तत्र ददाति प्रयोगः। गौरवित प्रीतिहेतुत्वेऽपि तत्र त्यागस्य भक्ति-

स्वीकारइति मिताचरा । वृत्त्यधिकारे व्यक्तमाहापस्तम्बः, दायाद्य शिलोञ्छौ चान्यत्रापरिगृहीतमिति । अपरिगृहीतमिति, अपरिगृहीतमन्यास्वीकृत अस्वामिकमिति यावत्, निर्व्विष्ट वेतनलब्ध निर्वेशोभृतिभोगयोरित्यमरनिकाण्डशेषयो. (८४) ।

अथ रजस्वलासूतकिनोर्व्रत । पुलस्त्य, एकादश्या न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि । नारी विधवा । सधवाया निषेधात् । तथाच विष्णु; पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्य हरते पत्युर्नरकञ्चैव गच्छति । तथाच, बहुकालिकसङ्कल्पोगृहीतश्च पुरा

प्रयोजकत्वाभावात न पूजादि व्यवहार, पूजादिपदवाच्यतया भक्तिप्रयोजक प्रीतिहेतुत्यागरूपक्रियायाविवचितत्वात् दानस्थले प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् ददाति इत्येव न पूजयतीति प्रयोग । न च जलाशयोत्सर्गस्य मन्त्रकरणकत्वाभावात् न यागत्वमिति, कथ, माप्नोति तद्यागबलेन भूय इति यागत्वाभिधानमिति वाच्य प्रीत्युद्देश्यकत्वेन स्वत्वाजनकत्वेन च साम्यात गौणलक्षणया तत्र प्रयोगात् यागाङ्गत्वेन यागत्वाति देशाद्वेति । साधारणोक्तत सर्व्वभूतानामौपादानिकस्वत्वयोग्यकृत मन्त्र लिङ्गात् मन्त्रबोधितसामान्यत्वात् उपादान मदीदत्वेन ग्रहण । ततश्च साधारणत्वाच्च मन्यथागवदिति उत्तरापतिपत्ते यागोत्तरमिष्टद्रव्यस्याचार्यादिसमर्पणस्याश्रवणात् तथाच यत्रोत्सृष्टस्य यजमानकर्तृकोत्तरा प्रतिपत्तिश्रवण तत्रैव तत्सापेक्ष ग्रहण स्वत्वसाधक यत्र च तत् श्रवण नास्ति तत्राविशेषात् सर्व्वषामौपादानिक स्वत्वमितिभाव । जलस्रोतसृष्टजलाशयस्य तथात्वेन सर्व्वभूतान्तर्गतत्वेन स्वामित्वात् दायाद्यव लब्धपित्रादिधन । शस्यादे पतितस्वामित्यक्तमञ्जरीग्रहण शिल कपोतवदेकैकश शस्यकणानां विपन्यादिपातितानां ग्रहण मुञ्छ (८५) ।

व्रतमध्ये व्रतमकल्पिते । यदाऽशुदायत्तवनीच क्रियते इत्यनेन

यदि। मृतके सूतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति। एतेन काम्यव्रतारम्भोऽशौचे न कार्य्यः। मृतके सूतके चैव न त्याज्य द्वादशीव्रतं। तथा, सूतके मृतके चैव प्रणम्य मनसा हरिं। एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते। मृतके च नरः स्नात्वेति प्रथमचरणे पाठोवराहपुराणे। भविष्योत्तरपद्मपुराणयोः, एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। मृतके सूतके वापि अन्यस्मिन्न-प्यशौचके। सर्व्वथा न परित्याज्या इच्छता श्रेय आत्मनः। एकादशीमुपक्रम्य वराहपुराणे, तस्मात् प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा। स्नात्वा काम्यव्रतं कुर्य्याद्दानार्च्चनविवर्जितं। मत्स्यपुराणे, गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदाऽशुचा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा। उपवासाचरणे गर्भादिपीड़ासम्भावनायां नक्तं भोजनं कुर्य्यात्। उप-वासेष्वशक्तास्तु तदेव फलमिच्छतः। अनभ्यासेन रोगाणां किमिष्टं व्रतमुच्यतां, इति नारदप्रश्नानन्तरं, उप-वासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते, इति मत्स्यपुराणे एनेश्वरप्रतिवचनात्। स्वयमशुचा अन्यद्वारा पूजादि कार-येत् कायिकमुपवासादि सदा शुद्धाशुद्धिकाले स्वयं क्रियते। स्मृतिपरिभाषायामप्येवं। अथोपवासानुकल्पः। मनुः, विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः। आपत्सु मरणाद्भीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः। प्रभुः प्रथमकल्पस्य

कायिकोपवासस्य प्रतिनिधिनिषेधोऽसम्भवे किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षाया-माह नक्तमिति ब्राह्मभोजनायुदाहृक। अनभ्यासेन पुनरकरणेन

योऽनुकल्पेन वर्त्तते। न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलं। अत्रापत्प्रतिनिध्यनुकल्पानां पर्य्यायता। कालविवेकधृतवराहपुराणं, उपवासासमर्थस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। तथा एकादशीमधिकृत्य स्मृतिः, एकभक्तेन नक्तेन भवन् वृद्धातुरः क्षिपेत्। नारदीये, अनुकल्पोऽन्दणां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेच्छुभं। नत्वेवं भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रकीर्त्तितं। एवमनुकल्पातिरिक्तं। ब्रह्मवैवर्त्तः, उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसंख्यातान् यथाशक्ति व्रते नरः। देवीं गायत्रीं। वायुपुराणे। उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यं। यत् पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च। उपवासनिषेधस्तु असामर्थ्यादेवेति, तत्रापि हविष्यादिरनुकल्पः। अत्र सर्व्वत्र तुलसीं भक्षयेत्। तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं। भुक्तं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्जितं, इति गारुड़ात्। अनुकल्पेऽपि द्वादश्यां विष्णु-

रोगाणां रोगगतबहुवचनं गणार्थं तेन गर्भपीड़ादिपरिग्रहः। यद्वा रोगाणामनभ्यासेनाप्रतिक्षेपेणाशक्तस्य इत्यन्वयः। किमितिकटाक्षेणप्रश्न काम्यव्रतं अकल्पितव्रतं दानार्च्चनविवर्जितमिति दानार्च्चने स्वय

पौसनं पारणञ्च कर्त्तव्यं। एकभक्तेन नक्तेन तथैवा-याचितेन च। उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेदिति वचनात् (८६)।

यथोक्तव्यवस्था। अत्रैकभक्तादीनामुपवासकार्य्यविधानात् सौमधर्म्माणां फलचमसे प्राप्तिरिव एष्वपि मन्त्रादिप्राप्तौ मन्त्रशोधेन प्रयोगः कार्य्यः। अतएव एकभक्तादावपि पूर्व्वापरदिनयोरेकभक्तादिकोधर्म्मः कार्य्यः। यद्वा द्वादशीव्रतं खल्वेतद्भगवतोवासुदेवस्यार्च्चनं जपहोमादिकं प्रधानं कर्म्म उपवासादिकमङ्गं कर्त्तृसंस्कारकं लिङ्गात्। अतोऽङ्गभूतोपवासप्रकाशका मन्त्रो-

न कुर्य्यात् किन्तु प्रतिनिधिना कुर्य्यादेव, विधे विहितस्य, व्रते व्रतविषये। नक्तमिति हविष्यान्नादि कालपरं नतु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तर प्रायश्चित्तानिधानानुपपत्तेरिति (८६)।

उपवासकार्य्यं उपवासीयफलस्य उपवासजन्यफलजननाय फलचमसे सोमप्रतिनिधीभूतदधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णे। ऊहेन उपवासधर्म्मकल्पनेन प्रयोगोऽनुष्ठान, अतएव ऊहेन प्रयोगादेव। कार्य्यइति एतत्कल्पेऽप वासप्रकाशकमन्त्र पाठ्य। तदपाठकल्पमाह यद्वेति, जपहोमादिक, जपहोमादिकञ्च। लिङ्गात् प्रागुक्तवचनात् उपवासप्रकाशकमन्त्र एका-दश्यां निराहारइत्यादिको निवर्त्तते असमवेतार्थत्वादिति शेष, अङ्गानां प्रकृतिविकृतिभावासम्भवाचोऽहइति भाव, अत्र मन्त्रस्य जीमूत वाहन इत्यादि इति शेष, तत्रेति न प्रधानावृत्त इत्यस्यायमर्थः प्रकृतित्व ञ्चोत्पत्तिविध्युत्थापिताकाङ्क्षोत्थाप्यविधिबोधित स्वासाधारणाङ्गसमुदायक त्वं विकृतित्वञ्च तदवयवोत्पत्तिविध्युत्थापकाकाङ्क्षोत्थापकोयस्त-दुत्पत्तिविधिपूर्व्वकालीनविधिसन्दोधित कर्म्म तत्प्रकृति, तदुत्पत्तिविध्यु-त्थापिताकाङ्क्षोत्थापितविधिबोधितावयवकतदुत्पत्तिविध्युत्तरकालीनविधिबोधित कर्म्म तद्विकृति स्वस्य स्वप्रकृतित्ववारणाय पूर्व्वकालीनविधिबोधितत्व विशेषण, तथा स्वस्य स्वविकृतित्ववारणाय तदुत्पत्तिविध्युत्तरकालीनविधि

नक्तादिपक्षे निवर्त्तते व्रीहिमन्त्र इव यवे अतोऽस्या-
प्रयोग एवेति जिमूतवाहन आह स्म। तन्न, ऊहं
प्रक्रम्य न प्रकृतावपूर्व्वत्वादिति कात्यायनसूत्रात् प्रकृता-
वूहायोगात् विकृतावेवोह इति। अपूर्व्वोत्प्रेक्षणमूह
इतितल्लक्षणात्। अत एकभक्तादीनां प्रकृताउक्तत्वा-
न्नोह इति। यदप्युक्तमङ्गत्वान्मन्त्रबाध इति तदपि न युक्तं
एकोद्दिष्टे पार्व्वणविकृतावेवावाहनाद्यङ्ग एवोहदर्शनात्।

बोधिनच विशेषण। क्रमेण श्रुतिद्वयबोधितयोरेकजातीयावयवविकृतीभूत कर्म्मणो परस्परप्रकृतिविकृतिभाववारणाय तदवयवावयवत्व परित्यज्य निवक्तलक्षणद्वये आकाङ्क्षाघटितत्व बोध्य अवयवत्वञ्च असाधारणाङ्गत्व, अपूर्व्वत्वात् श्रुतिप्रतिपादिताङ्गत्वे नाङ्गान्तराकाङ्क्षाविरहात्। अपूर्व्वोत् प्रेक्षण अपूर्व्वस्य प्राकृतापूर्व्वविधिबोधितस्याङ्गस्योत्प्रेक्षणप्रकरणादिनाऽ न्यत्र कल्पन ऊह इति पर्य्यवसित। यद्वा अपूर्व्वस्य साङ्गतया अश्रुतस्य तयात्वेन युक्त्याकल्पनमूह इति, अत युक्तेरतिनिर्द्देशात् प्रकृतौ श्रुतमन्त्रादे र्विकृतौ प्रयोगे समवतार्थकत्वाय, श्रुतशब्दपरित्यागेनाश्रुतशब्दघटित मन्त्रस्याभिलाप इति। ऊह वितर्क इतिधातुपाठात्, प्रकृतावबोक्तत्वादिति, प्रकृतीभूतोपवासप्रतिनिधित्वेनोक्तत्वात् प्रकृतावेवान्वाभावादित्यर्थ एतदभिप्राय, उपवासो यथा साङ्गतया श्रुतत्वात् प्रकृति स्तथा नक्तादि-व्रतमपि साङ्गतया श्रुतत्वेन प्रकृतिर्नतु तयो प्रकृतिविकृतिभाव इति नक्तादिव्रतस्य उपवासानुकल्पत्वेऽपि उपवासेतिकर्त्तव्यतानपेक्षतया ■ तद्धर्म्मशालित्वमिति। 'अनुकल्पपदार्थन्तु' अनु अनन्तर कल्प साहृश्ये वा अनु, साहृश्यञ्चैकफलजनकत्वञ्च न परन्तु फलगतवैलक्षण्य मुख्याभावे प्रति निधिरितिस्मरणात्। प्रभु प्रथमकल्पस्येत्याद्युक्तवचनाञ्च। विकल्पस्थले च कल्पयोस्तुल्यकक्षत्वमिति विशेष। उक्त यदेति इत्यादिना, जीमूतवाहनोक्त मङ्गत्वात् शास्त्रशङ्कायाङ्गस्य प्रतिनिधित्व नाङ्गत्वात् मन्त्रबाध इति एकभक्तादे रित्यादि, मन्त्रबाध मन्त्रकरणत्वबाध, आवाहनाद्यङ्ग एवोहदर्शनादिति, पार्व्वणोक्तावाहनाद्यङ्ग मन्त्रस्य बहुवचनान्तपित्रादिपदत्यागेनैकवचनान्त

अतएव, एकभक्तेन योमर्थउपवासव्रतञ्चरेदिति, उपोष्य नक्तेन विभो इत्यादि स्कन्दपुराणादिवचनादेकभक्तादिषु उपवासपदप्रयोगेण तद्धर्मातिदेशान्मन्त्रपाठ इति परिशेषखण्डे हेमाद्रिणाप्युक्तं। तथाच जैमिनिः, उक्तं क्रियाभिधानमन्यत्र तच्छ्रुतौ विधिप्रदेशः स्यादिति। क्रिया अग्निहोत्रादि तस्या अभिधानं नाम अग्निहोत्रादिपदमुक्तं, उत्प्रेचाधिकरणे तस्यान्यत्र श्रवणे विधि-

---

पित्रादिपदघटनया प्रयोगदर्शनादित्यर्थं, एवञ्च प्रधानएवोचोनत्वञ्चेति नियमे व्यभिचारादेकभक्ताद्यङ्गोपवासाद्यङ्गत्वञ्चेति बाधकाभावइतिभाव, ननु पार्श्वैकोद्दिष्टश्रो प्रकृतिविकृतिभावादङ्गेऽपि तथात्वकल्पनादुपवासैकभक्तयो प्रकृतिविकृतिभावानङ्गीकारात् कथमुपवासधर्म्मोद्भिनैकभक्ताद्याचरणमित्यतयाह अतएवेति, अङ्गेऽप्यूहकल्पने बाधकाभावादेवेत्यर्थ, एकभक्तेनेत्यत्र तृतीया तेन एकभक्तात्मकोपवासपदार्थंव्रत चरेदित्यर्थ। उपवासपदार्थत्वञ्च गौणार्थस्य, नक्तेन नक्तव्रतेन उपोष्येति क्रियाविशेषणे तृतीया तद्धर्मातिदेशादित्युपवासादिपदघटितमन्त्रपाठादिधर्मातिदेशात्, मन्त्रार्थैकभक्तादीनामुपवासात्मकत्वकीर्त्तनवैफल्यान्मन्त्राकाङ्क्षाया मन्त्रान्तरानुपदेशात् उपवासमन्त्रस्योपस्थितत्वेन तेनैवाकाङ्क्षापूरणाच्च, ननु सर्व्वाङ्गातिदेशस्तेन पूर्व्वापरदिवसीयएकभोजनाद्यङ्गातिदेशाभावे न चति। अत्रोक्तसूत्रस्यानानरत्वस्य विवरण उत्प्रेचाधिकरण इति, उत्प्रेचणोयाङ्गकर्म्मणोन्वयं उक्तमित्यनेनास्यान्वय। सूत्रस्थिततत्श्रुता विषयार्थमाह तस्येति, तस्याग्निहोत्रादेर्यावज्जीवकं ब्रुतेति यावत्पदसमभिव्याहारं तेन जीवनकालं व्याप्य कर्त्ता यस्य सचासौ सायप्रातहोमश्चेति तस्मिवारश्चोत्तरतत्पुरुषीयजीवनाधिकरणदिनत्वव्यापक तत्पुरुषीयसायप्रातकालावच्छिन्नहोमइति यावत्, गतस्येत्यनेनास्यान्वय तेन निर्विशेषितकर्त्तत्वस्य क्षतिकस्य चणिकतया जीवनकालाव्यापकत्वेऽपि न चति तत्पुरुषीयहोमत्वेन तत्पुरुषीयजीवनकालीनदिनत्वव्यापकत्वसम्भवादिति। एतादृश होमोऽग्निहोत्रपदशक्तिग्राहिका श्रुतिमाह

प्रदेशः स्यात् विधेयधर्म्मातिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः। यथा यावज्जीवकर्त्तृकसायंप्रातर्होमे यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति यदग्नये च प्रजापतये च सायंप्रातर्जुहोतीत्यादिभिः सपरिकराभिहितत्वेन शक्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य उपसङ्ख्यरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनोभसदाव्ययागानन्तरक्रियमाणमाससाध्ये कौण्डपायिनामयनाख्ययागेऽप्यग्निहोत्रपदप्रयोगमात्रात्तद्धर्म्मातिदेशः मुखं चन्द्रपदवत्। व्रीहिमन्त्रस्य तु यवे वाधो नङ्गत्वात्। किन्तु प्रकृतावेव व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेतेति विकल्पेन

यावज्जीवेत्यादि, परिकरोऽङ्गतेन सह वर्त्तमानं सपरिकरमभिहितो यस्त्वेन इत्यर्थः। अग्निहोत्रपदस्येत्यस्य अयनाख्ययागेऽपि प्रयोगमात्रादित्यनेनान्वयः। यदग्नये चेत्यादिक प्रयोगविधिस्तत्र यदिति सायंप्रातर्जुहोतीति क्रियाविशेषणं तदेव यजनमग्निहोत्रात्मकयागइत्यर्थः उत्तरपदस्य यत्पदेन तच्छब्दोनापेक्ष्यते साधुचन्द्रमसि पुष्करैः क्षतं मीलितं इदंभिवामताधिकं इत्यादिवत्। उपसङ्ख्यरित्वेति उपसच्छब्दोऽत्र सतिलव्रीहिचरुकरणकपरः चरित्वेत्यस्य यष्ट्वेत्यर्थः पञ्चदे तृतीया। ततश्च सतिलव्रीहिचरुकरणकोपसदाख्ययागानन्तरमिति यावत्। मासमेकमिति अग्निहोत्रपदेनात्र कौण्डपायिकर्त्तव्यायनाख्ययाग उच्यते इति बोध्य, तत्र मातिदेश इति अवैतिकर्त्तव्यतान्तरानुपदेशात् अग्निहोत्र पदप्रयोगाच्च प्रकृतिविकृतिभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। मुखं चन्द्र पदवदिति मुखे चन्द्रपदप्रयोगे यथा चन्द्रपदस्य लक्षणया चन्द्रसदृशपदार्थ यथा मुखे चन्द्रगताह्लादकत्वादिधर्म्मातिदेश इति पर्य्यवसितार्थः। व्रीहिमन्त्रस्य यवे नोहः इत्यन्वयः अत्र हेतु प्रकृतिविकृतिभावाभावात प्रकृतिविकृतित्वाभावादित्यर्थः पर्य्यवसितः अत्र च हेतुः विकल्पेन श्रवणादित्यन्तः। ननु व्रीहितुल्यसहचरितत्वतुल्यत्वेन कथं न यवे तन्मन्त्र इत्यत आह असमवेतार्थत्वादिति, मन्त्राणां यवप्रयोगे व्रीहिमन्त्राणाम दृष्टार्थता इतयागजन्यपरमापूर्व्वसाधनता तथाच दुष्यदिति मन्त्रस्य

श्रवणात् प्रकृतिविकृतिभावाभावाग्रहः। अतोऽसमवेतार्थत्वाद्बाधः, न च हुं फडादिवन्मन्त्रस्यादृष्टार्थकताऽस्तु कथमसमवेतार्थत्वाद्बाध इति वाच्यं। यस्य सर्वथा दृष्टार्थत्वासम्भवस्तस्यैव तथाकल्पनात् (८७)।

तथाच जैमिनिः। अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंयोगोऽर्थेन नित्यसंयोगात् गौ॥ प्रत्यायनेऽपीति। अस्यार्थः यतोऽर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्राणां

निरर्थकत्वेऽपि तत्प्रयोगोऽदृष्टार्थकतया यथा क्रियते तथा व्रीहिष्व स्यार्थाविवक्षयाऽदृष्टार्थकतया प्रयोगोऽप्युपपद्यते इतिभावः दृष्टार्थत्वासम्भवे विशिष्टार्थशाब्दबोधजनकत्वासम्भवे, तथात्वकल्पनात् अदृष्टार्थकत्वकल्पनात्। तथाच हुं फडिति मन्त्रो न दृष्टान्तः विषमत्वादितिभावः (८७)।

अर्थाभिधानसामर्थ्यात् यजतद्द्रव्यदेवतारूपविशिष्टार्थविषयकबोधजननयोग्यत्वात् जननयोग्यत्वञ्च जननानुकूलयोग्यतादिशालित्वं, शेषभावः अङ्गभावः कर्माङ्गता मन्त्राणां पाठ्यमानमन्त्राणां तस्मादर्थाभिधानसामर्थ्यनाङ्गभावादुत्पत्तिसंयोग इति, उत्पत्तिरुद्गतापत्तिः ज्ञानं यतः इति व्युत्पत्त्या शाब्दबोधानुकूलधर्मविशेषात्मिका शक्तिस्तयार्थेन संयोगः सम्बन्धः शाब्दरूपः मन्त्राणां तात्पर्यविषय इतिशेषः। लक्षणाया शक्यसम्बन्धरूपतया लक्षणाज्ञानजन्यशाब्दबोधस्य लक्षणाघटकशक्तिज्ञानजन्यतावश्यकतया न तद्व्यावृत्तिरित्यतोभावार्थमाह औत्पत्तिकेनेति शक्त्याऽस्येत्यर्थः शक्त्याऽन्वयत्वमेव मुख्यत्वमित्यावेदयितुमाह मुख्येनेति, यद्वा औत्पत्तिकेन शक्त्या प्रतिपादितेन मुख्येन शक्त्यान्वयबोधेन अजहत्स्वार्थलक्षणया बोध्यव्यावर्त्तनाय शक्त्या प्रतिपादितेनेति, साक्षात्शक्तिप्रतिपादितत्वलाभाय शक्त्यान्वयेनेति, सम्बन्धइति तात्पर्यविषय इतिशेषः, तेनैव मुख्यार्थेनैव नित्यपदमव्यभिचारिपरमित्याह अव्यभिचारितया इति विशेषणे तृतीया संयोग उपस्थापकत्वरूपसम्बन्धः अव्यभिचारितान्दर्शयति गौणप्रत्यायनेनेति, मुख्यप्रत्या-

शेषभावोऽप्रभावस्तु प्रातुत्पत्तिसंयोगस्यौत्पत्तिकेन मुख्या-र्थेन संयोगः सम्बन्धः स्यात् कुतः नियसंयोगात् ते नैवाव्यभिचारितया संयोगात्। गौणप्रत्यायनेऽपि यतो-मुख्यं प्रत्याय्यैव गौणं प्रत्याययति मुख्यप्रत्यायने तु न गौणप्रत्यायनमपेक्षते अतोमुख्येनाव्यभिचारितया सं-योगः। तथाच, गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तरं

प्येवेति, मुख्यार्थमादृशस्यायस्य गौणपदार्थत्वात् मुख्यार्थज्ञानं विना गौणार्थज्ञानासम्भवादितिभावः। एवञ्च मन्त्रा मुख्यार्थतात्पर्यक-प्रयोगनिश्चयत्वेन वेदगम्या यतः प्राथमिकत्वेन मुख्यार्थोपस्थापकत्वादि-त्यादिरुक्ताः मुख्यार्थरहितत्वमिति प्रमाणान्तरं प्रयोजका मन्त्रा इति पर्य्यवसितं। अनाभियुक्तवचनं प्रमाणमात्रं तथाचेति, गौणेऽर्थं गौणार्थविषयकशाब्दबोधे सामर्थ्यं शब्दस्य तादृशशाब्दबोधनिरूपिता-नुकूलाकाङ्क्षादिमत्त्वं प्रमाणान्तरं विना मुख्यार्थबाधकगौणार्थबोधक-प्रमाणं विना नाविर्भवति, गौणार्थबोधोपधानप्रयोजकं भवति मुख्ये तु मुख्यार्थबोधे तु शब्दादेव शब्दामुख्यार्थोपस्थापितादेव एवकारेण प्रमाणान्तरापेक्षा व्यवच्छिद्यते। तच्छब्दनिष्ठमुख्यार्थबोधोपधायकत्व-मानिरस्मिन् स्फुटीभवति। ननु मुख्यार्थ तात्पर्य्यग्रहासत्त्वे कथं शब्दादेव मुख्यार्थबोधस्तत आह तात्पर्य्यञ्चेति, चौत्सर्गिकमितिशेषः। तथाच मुख्यार्थ बाधकाभावे तात्पर्य्यग्रहस्य प्रायः सम्भवादितिभावः। गौणार्थपरता गौणार्थतात्पर्य्यं तदभावात् प्रमाणान्तराभावात् न सिद्ध्य-ति न विषयीभवति। तथाच मुख्यार्थबाध एव गौणार्थतात्पर्य्य-कल्पनादिति तात्पर्य्यग्रहरूपकारणस्य मुख्यार्थेऽसत्त्वे सामग्रीविरहात् न मुख्यार्थबाधस्तत्रैव प्रमाणान्तरसहकारेण गौणार्थतात्पर्य्यग्रहाद्गौणार्थबाधः मुख्यार्थबाधे तु न गौणार्थतात्पर्य्यबाधकाद्यपेक्षेतिभावः। हुफडि-त्यादि दृष्टान्तमेतस्य स्फुटयति यस्य मन्त्रस्य दृष्ट घटकपदानां पर्य्य-वसितबोधानुकूलशक्तिमत्त्वं न लभ्यते न प्रमाणगम्य तस्य मन्त्रस्यादृष्टार्थकल्पनाऽदृष्टार्थकप्रयोगविषयत्वकल्पना। मन्त्रोच्चारणतो मन्त्रघटकपदतोदृष्टा दृष्टार्थविषयिका पदार्थस्मृतिर्न भवति प्रायर्त

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाविरस्ति तत्।
विना। प्रमाणान्तरतात्पर्य्यञ्च स्वतोमुख्ये गौणार्थपरता पुनः। तदभावान्न सिध्यति। तथा, यत्र दृष्टं विज्ञेया न लभ्येत तत्रादृष्टप्रकल्पनं। लभ्यतेऽर्थस्मृतिर्दृष्टा मन्त्रोच्चारणतस्त्विह। अर्थस्मृतिः प्रयोगार्था प्रयोगाच्च फलोदयः। इतिदृष्टार्थसाम्यत्वान्नादृष्टमिहकल्प्यतइति। अतो यस्य क्वचिद्द्रव्यदेवतादिप्रकाशकरूपदृष्टार्थतासम्भव-

इह दृष्टार्थकमन्त्रयोगस्थले। अर्थस्मृतिर्मन्त्रघटकपदज्ञानजन्या प्रयोगार्था प्रयुज्यते यत्कर्मविशिष्टार्थबोधाय सप्रयोगः वाक्यार्थानुभवः तदर्थं फलं यस्याः सा प्रयोगार्था प्रयोगाद्वाक्यार्थानुभवात् फलोदयः कर्मफलोदयः। यथा मन्त्रोच्चारणतः प्रत्येकपदसन्धानेन समुद्भूतपदार्थस्मृतिर्मन्त्रार्थस्मृतिः। साच प्रयोगार्था मन्त्रपाठफलिका वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रयोगाच्च तादृशार्थज्ञानपूर्व्वकमन्त्रपाठाच्च फलोदयइति दृष्टार्थसम्पत्तौ दृष्टार्थस्य सम्पत्तेरेव फलोदयेन नादृष्टमिहेति दृष्टार्थकमन्त्रस्य स्वार्थज्ञानद्वारैव फलजनकत्वसम्भवे तत्रादृष्टकल्पनस्य व्यर्थत्वादितिभावः। दृष्टार्थत्वे च मन्त्रस्यार्थाभिधाने तत्प्रयोगविधिरन्यथानुपपत्त्या तत्प्रयोगस्यादृष्टजनकत्वस्वीकारेण तद्द्वारा फलजनकत्वमिति बोध्यम्, याऽएव इति तस्या दृष्टार्थकत्वे प्रमाणाभावादितिभावः। यत्र क्षपणादौ तदुपादानलोप इति तदुपादीयते सम्पाद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्प्रयोजनोपधायकक्रियालोपइत्यर्थः। क्षपणौ लोहकलायाख्यः कलाय विशेष इति केचित् तदनुष्ठानवेलाया तत्क्रियाकरणदशायां एवकारेण शास्त्रावधारणदशाया प्रयोजनाभावनिश्चयो व्यवच्छिद्यते पुरुषदोषेण आलस्यादिरूपपुरुषदोषेण प्राक् शास्त्रावधारणवेलाया तन्निश्चयात् प्रयोजननिश्चयात् पदार्थः कार्य्यइत्यतः नियमापूर्व्वमाचार्य्यमिति नियमविधिमापूर्व्वमाचार्य्यनिश्चयः। मात्रपदेन पुरोडाशमन्त्यादरूपेतुष्यादिरूपदृष्टप्रयोजनस्य प्राक्सिद्धत्वेन तदर्थकत्वव्यवच्छेदः। अत्र व्रीहीन-

स्तस्य मन्त्रस्य तदसमवेते वैकल्पिकेऽर्थे बाध एव। अतएव विद्याकरः शास्त्रावधारणवेलायां यत्र हि प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः शास्त्रार्थः यथा कृष्णलेष्ववघातादिलोपः। यत्र त्वनुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्व्वमात्रार्थमनुष्ठेय एव। अतएव प्रकृतावपि आलस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुलादिषु गृहीतेषु अवघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च। घाते न्यूने तथा छिन्ने

वहन्तीत्यादिविधि र्नापूर्व्वविधिः पुरोडाशसम्पादकवैतुष्यसाधनतया अवघाते लौकिकप्रमाणत एव सिद्धत्वात् किन्तु नियमविधिर्नखदलनादिनापि वैतुष्यसम्भवात् नियमार्थमवघाते विधानात् स चावघातः मन्त्रपूर्व्वकः कार्य्यः। तत्र वैतुष्यरूपफलं केवलावघातेनैव सिद्ध्यति मन्त्रस्तु यागजन्यपरमापूर्व्वसाधनतया विधिबोधितयागाङ्गमिति तण्डुलेऽपि मन्त्रपूर्व्वकोऽवघातः कार्य्यः। अन्यथा यागात् परमापूर्व्वनिष्पत्तेरवघ्न व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिपदं तुषोपलक्षिततण्डुलपरं नतु तुषस्य विशेषणता येन तण्डुलावघाते व्रीहेरवघातो न स्यादिति चिन्त्यं। यदा यत्र क्रिया दृष्टार्थमात्रा यथाङ्गं तत्र मन्त्रस्तु अपूर्व्वविधिबोधितयागाङ्गं तत्र क्रियापूर्व्वं तन्मन्त्रपाठाभावेऽपि यागकाले तन्मन्त्रस्य पाठ्यता क्रियापूर्व्वत्वरूपाङ्गाभावेऽपि प्रधाननिष्पत्तेः, मान्त्रिके घाते मान्त्रिके छिन्ने कुशादौ कुशादिच्छेदे इति यावत्। मान्त्रिके आज्ये हविषि च न्यूने सति इत्यन्वयः। अवघातादावित्यादिपदेन छिन्नसाम्नाय्ययोः परिग्रहः। कृत्वा याज्ञाधर्माध्यक्षा इत्यस्य भावार्थमाह मन्त्राविधानस्येति, नास्त्युपयोग इति, तदानीं कृत्स्नस्यासमवेतार्थत्वादिति शेषः। नच कृत्स्नस्यासमवेतत्वेऽपि पाठेऽदृष्टार्थता स्यादिति वाच्यं तन्मन्त्रस्य उद्बोधकविधयाशास्त्रावधारणकालीनानुभवमूलकशास्त्रार्थस्मृत्युपधायकतया तद्द्वारैव यागोपकारकत्वस्वीकारात्

सान्नाय्ये मान्त्रिके तथा। यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्रा-यज्ञार्थसाधकाः। मान्त्रिके मन्त्रसाध्येऽवघातादौ तत्-काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः प्रयोक्तव्याः अस्मिंस्तु पक्षे मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगइति। इत्थ मेव प्रयोगानुष्ठानमित्याह। एवञ्चोपवासविधौ प्रकृता-वेवाशक्तविषयत्वेनातुल्यबलानां विकल्पायोगादेकभक्ता-दीनां प्रतिनिधित्वमेव। तदा तु प्रतिनिधौ यथा-श्रुतमन्त्रपाठः। समवेतार्थता तु गौण्या लक्षणया चेति (८८)।

तथाच प्रथमाध्याये कात्यायनसूत्रं, शब्देऽविप्र-तिपत्तिरिति। प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्दः प्रयोज्यः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्या-

इत्थमेवचेति, एवं रीत्या एवेत्यर्थः। संप्रति इदानीं प्रयोगानुष्ठानं तण्डुला-र्थवघातादिनिष्पन्नपुरोडाशादिना यागानुष्ठानमित्याह इति विद्याकर इत्यनेनास्यान्वयः। उपसंहरति एवञ्चेति, प्रकृतौ मुख्ये योऽयमशक्तविष-यत्वेनैव तत्तत्पुरुषकर्त्तव्यत्वेनैव पयमतुल्यबलत्वं प्रतिनिधित्वेच हेतु-स्तदा॥ मुख्येऽशक्तिकाले तु। गौण्या साहश्यलक्षणया तत्र सदृश-वस्तुप्रतिनिधौ साहश्यलक्षणा विसदृशप्रतिनिधौ इतरलक्षणा सुसदृश-स्थलेऽपि क्वचित् इतरलक्षणा लाघवात् यवादिप्रतिनिधिगोधूमादि प्रयोगे यवपदस्य यवावयवत्वलक्षणा यवावयवत्वसपेक्ष्य यवावयवारब्धत्व-रूपसादृश्ये गौरवात् गोधूमगतस्यापि यवावयवगतत्वसम्भवादिति तथा चेति प्रतिनिधौ यथाश्रुत मन्त्रपाठ पठेत्यर्थः (८८)।

सूत्रमिति भाष्यइतिशेषः, शब्दे प्रतिनिधिद्रव्यत्यागादौ मुख्यप्रयोगा-ङ्गशब्देऽविप्रतिपत्तिर्मुख्यार्थबाधेन नाप्रयोज्यतेति भावार्थमाह प्रति-निहित इति, श्रुतः मुख्यप्रयोगाङ्गतया श्रुत. श्रुतद्रव्यबुद्ध्या श्रुतद्रव्य-साहश्यबुद्ध्या तत्साहश्यबुद्धिच श्रुतशब्दस्य गौण्या लक्षणया सम्पादन

न्तरबुद्धिप्रसङ्गात्। यथा, अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वेति। मत्स्यपुराणदर्शनात् इत्यादिहोमपक्षे अग्नौ करिष्ये इत्यनूह एव प्रयोगइति अतएव यज्ञपार्श्वः। तैलं प्रतिनिधिं कुर्य्याद्यज्ञार्थे याज्ञिकोयदि। प्रकृत्यैव तदा होता,ब्रूयाद्घृतवतीमिति। अथ द्रव्यपदमुपलक्षणं सर्व्वप्रतिनिधावेव नोहो न वा बाधः। किन्त्वविकृतएव मन्त्रः पाठ्यइति। एतेन यम्लोकोक्तं एकभक्तेन योविप्र उपवासव्रतञ्चरेदिति, उपोष्य नक्तेन विभो इत्यादिषु उपवासपदप्रयोगान्मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवन्नाम्नोऽतिदेशात्प्राप्तस्योहेन प्रयोग इति, तथा समवेतार्थत्वाय एकाहारादि पदं प्रयोज्यमिति-हेमाद्रिणोक्तमपि निरस्तं। एवं नरं पञ्चत्वमागत-

---

इति बोध्यं। यद्वा श्रुतद्रव्यबुद्धा श्रुतद्रव्याभेदारोपेण भारोप प्रत्याय्यं भ्रम. द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् द्रव्यान्तरत्वेनैव बुद्धिप्रसङ्गात् तेन प्रतिनिधिद्रव्ये द्रव्यान्तरत्वबुद्ध्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः। न च द्रव्यान्तरत्वेन प्रयोगे कोदोष इति वाच्यं विधिवाक्ये द्रव्यान्तरत्वेनाप्राप्तत्वात्। वस्तुतस्तु श्रुतद्रव्यबुद्धेरत्वत्र श्रुतत्वं श्रवणविषयत्वं द्रव्येश्रवणविषयताव्यापारानुबन्धिनी। तथाच शक्त्या लक्षणया वा श्रुतशब्दजन्यबोधविषयत्वमिति पर्य्यवसितं द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् श्रुतशब्दघटितमन्त्रकरणक एव द्रव्यत्याग कार्य्य. इति नियमभङ्गप्रसङ्गात्। अतएव यत्नाग्नये स्वाहेति मन्त्र श्रुतस्तत्र वह्नये स्वाहेति न प्रयुज्यते, तथाश्रुतार्थस्तु न श्रुतिसिद्धः श्रुतशब्दप्रयोगेऽपि द्रव्यान्तरबुद्धिसम्भवात् शब्दान्तरप्रयोगेऽप्यश्राव्यश्रुतद्रव्यबुद्धिसम्भवाच्चेति, प्रकृत्येवानूहेनैव घृतवतीमिति शब्दघटितमन्त्रं द्रव्यपदमिति सूत्रव्याख्यायां प्रतिनिहितद्रव्य इत्यत्र द्रव्यपदमित्यर्थः। उपलक्षणमुपवासादिप्रतिनिहितैकभक्तादीनां ग्राहक एवञ्च यम्लोकग्रन्थकार स्तेनोक्तमितीत्यनेनास्यान्वय.। समविधानेन नर

मिति वराहपुराणीये तु नारीं पञ्चत्वमागतामिति न लिङ्गोहः, स्त्रीपुंदाहस्य समविधानेन प्रकृतिविकृतित्वाभावात्। न च वैभक्तिकार्थपुंस्त्वविशिष्टबोधात् स्त्रियां बाध इति वाच्यं, प्राथमिकत्वाद्बलीयसः प्रातिपदिकस्यार्थवत्त्वेन स्त्रीपक्षेऽपि विनियोगात्। किन्तु वैभक्तिकलिङ्गस्य स्त्रियां प्रयोगसाधुतामात्रं पुंसि त्वर्थसाधुतापि। अतएवैकाग्निके द्वैधे यथावाम्नातस्यादितिः पाशान्प्रमुमोक्तिति मन्त्रस्य निःसन्दिग्धार्थपाशप्रातिपदिकलिङ्गेन विनियोगो न तु पश्वाङ्गविना बहुवचनेन वह्नुपाशिकायां विकृतावुत्कर्षः, नापि प्रकृतावेव पाशपदे अवयवलक्षणा किन्तु प्रयोगसाधुतैव बहुवचनस्येत्युक्तं। एवञ्च, एतद्वः पितरोवासइति जल्पन् पृथक् पृथक्,

दङ्गदित्याद्युक्तविधिना नरदाहत्वेनैव प्राप्ता, प्राथमिकत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात् बलीयस उत्तरकालीनप्रत्ययार्थोपस्थितिनिरपेक्षान्वयबोधसमर्थस्य प्रतिपदिकार्थस्य प्रकृतेरर्थवत्त्वेन समवेतत्वेन लिङ्गस्य नरमिति पुंस्त्वस्य स्त्रियामिति बाधेऽपीति शेषः, पुंस्त्वबोधकविभक्तेरिति च शेषः, प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोगस्य साधुताऽर्थविशेषसम्पादकत्वेन व्याकरणनिष्पन्नत्वं तन्मात्रं तद्रूपफलमिति शेषः। साधुताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे साधुतापदमत्र साकाङ्क्षतापरं। तथाच विभक्त्यर्थलिङ्गस्याविवक्षितत्वमिति भावः। अर्थसाधुता पुंस्त्वरूपलिङ्गपरता, द्वैधे दीक्षणीये पशौ पश्वयागे आम्नातस्य विहितस्य निःसन्दिग्धार्थ अबाधितमुख्यार्थक प्राश्यात्मकप्रातिपदिकस्तस्य लिङ्गेन विशिष्टार्थबोधनसामर्थ्येन विनियोगः पाठः पश्वाङ्गविना प्रातिपदिकोत्तरप्रयुक्तेन बहुवचनेन हेतुना विकृतौ विकृतियागे उत्कर्षं पाठ्यता प्रकृतीभूतपश्वयागप्रकरणीयस्यापि बहुवचनार्थबाधात्तत्र पाठ इत्यभिप्रायः। एतदभिप्रायनिषेधकं नत्विति अत्र हेतुमभाय पश्वाङ्गविनेत्युक्तं सम्भवत्प्रयोगसाधुतामात्रकेण इत्यर्थः

इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकं एतद् इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् तत्रानर्थक्यात्तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽपि बहुवचनान्तप्रयोगो ननु एकवचनान्तानूहेत एकोद्दिष्टे, इतिविष्णुवचनादेकवचनान्तऊहः। एतद्वचनात्, ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इत्यादिमन्त्रान् बहुवचनान्तान् प्रकृतौ समवेतार्थानेकोद्दिष्टे एकवचनवदूहेत पितरमित्यादिविकृतान् कुर्य्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात्। अतएव देवि पशावदितिः पाशं प्रमुमोक्तु इति अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु इति पाशमन्त्रौ एकवचनबहुवचनान्तौ श्रुतौ, अदितिः खण्डनरहिता देवमातेति भाष्यव्याख्यानाददितिरित्येव पाठः।

तथाच प्रातिपदिकार्थस्य अविवक्षया क्वचिदपि प्रयोगादर्शनात् तदर्थस्याबाधितत्वे विभक्त्यर्थाविवक्षयापि क्वचित् प्रयोगदर्शनात् विभक्त्यर्थबाधेऽपि तदविवक्षया प्रयोग उपपद्यत इति भाव। प्रकृतावेव प्रकृतियागएव एवकारेण बहुपाशिकायां विकृतौ न लक्षणेति लभ्यते। अथ-यबलक्षणेति तथा चावयवस्य बहुत्वेन बहुवचनान्वयसम्भव इति भाव.। नापोत्यत्र हेतुर्मानाभाव एव बोध्यः। ननु बहुवचनान्वयानुपपत्तिरेव मानमित्यत आह किन्तु प्रयोगसाधुतैव इति, एवकारेणार्थवत्त्वव्यवच्छेदः। एवञ्च विभक्तेः क्वचित् पदसाधुतामात्रार्थकत्वे च, एकवत् एकवचनान्तपदवत् बहुवचनस्य बहुवचनार्थबहुत्वस्यासमवेतत्वादिति। असमवेतार्थत्वादिति पाठे बहुवचनस्येति यथाश्रुतं बोध्यं। अदितिरिति दो छेदे इति धातुनिष्पन्नत्वादिति शेष। विकृतावपि द्विपाशिकायामपि तन्मन्त्रलाभ एतद्वचनात्तन्मन्त्रलाभः एतत्ते पितरवांस इति मन्त्रलाभ इति यावत्। अनूह एवेति अतद्विपाशिकायां बहुवचनान्तमन्त्रपाठो निरूहतया सम्भवति। एकोद्दिष्टे बहुवचनान्तमन्त्रपाठो न युक्त एक-

अनेकवचनान्तस्य प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विपाशिकायां विकृतौ द्विवचनोहः कार्यः। बहुवचनान्तस्य तु प्रकृता-वसमवेतार्थत्वात् विकृतावपि तथैव युक्तत्वान्नोहः किन्तु बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगइत्युक्तं। यत्तु, द्वैतनिर्णये एतद्-वृति वाक्यं पृथक् पृथगिति वीप्सावशेन पार्व्वणमान-विषयकं एतेन तन्मन्त्रस्थबहुवचनस्य पार्व्वणएव प्रयोग-साधुतामात्रं नत्वेकोद्दिष्टेऽपि तत्र वीप्सासङ्गतवाक्या-प्रवृत्तेरिति, तन्न, तद्वाक्याप्रवृत्तौ कथं तन्मन्त्रलाभः। प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायाल्लाभइति चेत्तदा द्विपाश्वि-कायां बहुवचनानूहइवाज्यनूहएव। पितृपदस्य तु प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् प्रेतैकोद्दिष्टे प्रेतपदोहइति। प्रोद्गातृणां भक्ष्यः फलचमसइत्यादौ मन्त्रे तस्मिन् प्रोद्गातृ दिन प्रोद्गात्रादिलक्षणैव विभक्त्यर्थान्वय-

यन्मन्त्रानूहेत एकोद्दिष्ट इति वचनादेकवचनान्तप्रयोगस्यावश्यकत्वात् तद्वचनस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावात् पार्व्वणे बहुवचनान्तमन्त्रपाठस्य वाचनिकत्वादगत्या बहुवचनस्य तत्र निरर्थकता एकोद्दिष्टे तथा वाक्य-स्याभावात्। नचैकवन्मन्त्रानूहेतेति वचनं न्यायमूलकमिति प्रकृतौपद-साधुतामात्रकबहुवचनान्तघटितमन्त्रवाक्यस्य विकृतावपि सम्भवेन कथ-मूह इतिवाच्यं सर्वत्रैव विकृतौ प्रकृत्यर्थविवक्षयैव विभक्तेः पदसाधुता मात्रार्थकतया अनूहमन्त्रपाठसम्भवेऽश्रुतपदकल्पनाया अन्याय्यतापत्ते। सप्तमाद्वचनादेवैकोद्दिष्टे एकवचनोहस्य दृष्टत्वादन्यत्रापि विकृतौ प्रकृतिश्रुतमन्त्रस्य विभक्त्यूहेन प्रयोगस्य वक्तव्यत्वात् द्विपाश्विकस्थले वचना भावात् न बहुवचनस्थले द्विवचनोहः। युक्तिस्तु सार्थकपदस्थले एवेति चिन्त्यं। ननु विभक्त्याः पदसाधुतामात्रेणापि प्रयोगः प्रोद्गातृणा भक्ष्यः फलचमस इत्यादिवाक्ये प्रोद्गात्रपदे तद्वत्ते बहुत्वलिङ्गमात्रे लक्षणा इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इति भाष्यादिति सिद्धान्तः कथ-

व्युत्पत्तेः मन्त्रे तु न व्युत्पत्तिमात्रेणार्थपरता किन्तु प्राति-पदिकलिङ्गेनैव विनियोगः। सम्भूयकारिता तु पाशा-निति मोचनकर्मतापरत्वेनापि, अतएवोक्तं न विभक्ते-

मित्यत आह प्रोद्गातॄणामिति प्रोद्गातृलक्षणैवेति विभक्त्यर्थबहुत्वस्यान्वयानुपपत्तेरितिभावः। ननु विभक्त्यर्थबहुत्वानन्वये का क्षतिरिति तत्राह विभक्त्यर्थान्वयव्युत्पत्तेरिति तथान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अन्यथा व्युत्पत्तिभङ्ग इति भाव.। ननु मन्त्रे तथा व्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत आह मन्त्रेविति अर्थपरता विभक्तेरर्थपरता प्रातिपदिके यल्लिङ्गं तस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यविनियोगात्तथाच प्रातिपदिकार्थेऽन्वयबोध एव विभक्तेरर्थपरत्वमितिभाव। यद्वा प्रातिपदिकलिङ्गं प्रातिपदिकनिष्ठं यत्स्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यं तदेकविनियोगात् तस्मात्तात्पर्य्येण मन्त्रस्य विनियोगात् न विभक्त्या अर्थपरत्वमपि विवक्षित मितिशेषः। ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमभङ्ग इत्यत आह सम्भूयकारितेति मिलितार्थपरता तथाच कर्मत्वरूप विभक्त्यर्थान्वयेनैव नियमरक्षणादितिभाव.। एकं वचनं एकत्वादिकं प्रयोजनमर्थं। न च प्रोद्गातॄणामित्यत्र षष्ठीविभक्तेः कर्तृत्वार्थतया बहुत्वाविवक्षयापि बहुवचनस्योपादानात् कथं प्रोद्गातृपदे लक्षणेति वाच्यं मन्त्रेतरत्र विभक्तेः संख्याबोधकत्वनियमात्। अन्यथा क्वचिदेक—वचनादेरनियमापत्ते.। प्रत्युत प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनस्यैव प्रोद्गातृणामित्यत्र प्रयोगापत्तेः। मन्त्रेतु यत्र यथा मन्त्रोऽभिहित स्तत्र तथैव पाठ्य इतिनियमादितिभावः। अतएव कर्मत्वान्वयेनैव विभक्तेचरितार्थत्वेन नीत्कर्षः न विभक्त्यर्थबहुत्वान्वयः। प्रकृतौ तथान्वयाभावादितिभाव। कर्मण कर्मत्वस्य यद्वा द्वितीयाविभक्तेः कर्मार्थः। अनेनैनास्य प्रकृत्यर्थेनान्वय इति वैयाकरणमतेनोक्तं। प्रकृतौ एकपाशिके पशौ भावादन्वययोग्यत्वात् पाशत्वधर्मयोगात् पाशमात्रस्याभावात् पाशमदनिष्टतेरन्यदवच्छितत्वादिति यावत्, विषयस्थान लिङ्ग संख्यावच्छिन्नस्यानपरत्व एतदेव विवृणोति तथाहीति सन्निहितार्थपरत्वात् प्रकृतिविकारत्वात्, एतदाज्ञे पूर्ववाक्ये रूपान्तराभिधानात्,

र्व्वचनमेवैकं प्रयोजनमिति। अतएव दीपशिकायां विकृतावपि नोत्कर्षः। तथाच भट्टवार्त्तिकं, प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विभक्त्यर्थस्य कर्म्मणः। उभयोः प्रकृतौ भावान्नोत्कर्षोऽस्यावकल्पतइति। अस्मात्त्वमभिजातोऽसि इति साग्नेर्मन्त्रस्य तु स्त्रियां वाधः पाशवैधर्म्म्यात्, तथाह्यस्मादिति इदमः सर्व्वनामत्वेन सन्निहितार्थपरत्वादेतद्वाक्ये रूपान्तरासन्निधानात् स्वपदोपात्तलिङ्गसंख्याविशिष्टैव विभक्तिरिदंपदार्थः पुमानेकइति यावत्, ततश्च

रूपान्तरस्य पुंस्त्वाद्यनवच्छिन्नपरत्वादिमात्रस्यासन्निधानात् अनुपस्थिते स्वपदोपात्तेति अभिजातान्वययोग्येत्यर्थः। सर्व्वनाम्नां प्रागुपस्थित लिङ्गसंख्याविशिष्टानुयबोधपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः। मन्त्रार्थन्तु यस्मात् पुरुषात् यतस्त्वमभिजातोऽसि आधानसमये उत्पन्नोऽसि अतस्त्वं हेऽग्ने इमं दहेति स्त्रीसकाशादुत्पन्नत्वाभावेनास्य मन्त्रस्य स्त्रियां वाधइति भाव। प्रातिपदिकलिङ्गादेवेति स्वघटकेदंपदात्मकप्रातिपदिकार्थे लिङ्गस्य विशिष्टतरबोधसामर्थ्यादित्यर्थः। न सन्निधेरपीति पुंतात्पर्य्यकानरपदोपस्थापितत्वापेक्षेत्यर्थः। सन्निधेरुपस्थापितत्वात् तत्परत्वादिनमित्यस्य स्त्रीपरत्वात् नत्विति सानुपः शुक्लिस्त्वङ्ति इत्यनन्तरोक्तपदोपस्थापितपुंस्त्वविशिष्टपरत्वं। अथ विभक्त्या विभक्त्युपस्थापित पुंस्त्वानुयायं सङ्कोचः पुंतात्पर्य्यकत्वं। अथ विभक्तेरेकवचनादेरेकत्वादिपरतयानुशासनात् तदनुरोधेन एकवचनाद्यूहः क्रियते लिङ्गबोधार्थं मोहः प्रातिपदिकविशेषसहकारेणैव विभक्तेर्लिङ्गोपस्थापकत्वात् प्रातिपदिकस्य च स्वार्थानुययोग्यतैव प्रयोगात्लिङ्गविशेषबोधाय तदूहाः स्त्रीकाराादिति तात्पर्य्यमवसितं तत्र स्त्रीदेवताप्रतिष्ठायां अस्यैप्राणाः प्रतिष्ठन्त्विति मन्त्रस्य कथं लिङ्गोहेन पाठइतिचेत् इदंपदस्य सन्निहितयाचित्वात् अमुकदेवताया इहप्राणाइत्यादि प्रागुपन्यस्तमन्त्रे स्त्रीदेवतात्वेनैव सन्निहितत्वात् तत्परत्वं अस्यै इत्यस्य न सम्भवतीति अस्ये इत्यूहेन पाठः स्त्रीमपिण्डने वैचावत्वेति कृत्वा तस्यैइत्यत्र तस्यैइति-

प्रातिपदिकलिङ्गादेव पुंसि मन्त्रविनियोगइति। नरं पञ्चत्वमागत मित्यादेस्तु सर्वनामत्वात् सन्निधेरपेक्षा किन्तु लिङ्गसंख्यानपेक्षयैव प्रातिपदिकार्थता। नचैवं तदेनं संशयापन्नमिति याज्ञवल्क्यीयमन्त्रस्य स्त्रीपरीक्षायां बाधः स्यात् एनमित्यस्य सर्वनामत्वेन अस्मात्त्वमितिवत् सन्निहितविभक्त्युपनीतपुंस्त्वविशिष्टव्यक्तिपरत्वेन पाठवैधर्म्म्याद्-दिति वाच्यं। एनमित्यस्य मानुषः शुचिमिच्छतीति स्ववाक्यएव मानुषत्वेन स्त्रिया अपि सन्निधेस्तत्परत्वात्

नोह्यः तन्मन्त्रस्य यत्पदेन यः पठति स जानाति इत्यादौ जनत्वादिसामान्यरूपेणैव प्राप्तपितृलोकत्वादिसामान्यरूपेण स्त्रीषु साधारण्येनोपस्थापनात् तस्मैइति तत्पदस्यापि तथाबोधने सामर्थ्यात् तस्यैइतिनोह्य.। नच मन्त्रे येइत्यत्र यार्थेत्यत्र च याइत्यूहः कार्य्यइति तस्मैइत्यत्र तस्यै इत्यूहइतिवाच्यं नरं पञ्चत्वमागत मित्यत्र दृष्टोत्तरत्वात्। प्रतिनिधिस्थले श्रुतशब्दप्रयोगे इतियदुक्तं तन्मन्त्रकरणकदाने मन्त्रेच बोध्यं। तेन केवल लौकिक वाक्ये न श्रुतशब्दप्रयोगइति धेनुदानाद्यनुकल्पवराटिदानादौ वराट्यादिशब्देनैवदानवाक्यं। नरत्वं पतिरूपेण इत्यत्र त्वागतं वलिरूपेणेत्यूहेन पाठः। प्रकृत्यर्थासमवेतत्वे तदूहेन पाठस्यावश्यकत्वात् वैकल्पिकस्थले एव न प्रकृत्यूहेन पाठं। अस्मात्त्वमभिजातोऽसि इत्यत्रास्यास्त्वमित्यूहेनापि न पाठं। अभिजातस्यानन्वयात् नचाग्न्याधाने पत्न्या अपि सहकारितया कथमभिजातान्वयानुपपत्तिरितिवाच्यं अग्नौस्त्रिया साक्षादजनकत्वात् तथाप्रयोगे सम्प्रदायलक्षणाग्राहकमानाभावाच्च अभावे चान्यद्रव्याणामुदकेनापि पूजित, इति नृसिंहपुराणीयवचनात् पुष्पाभावे च देयानि पत्राण्येव जनार्दने। पत्राभावे जलं देयं तेन पुण्यमवाप्नुयादिति आह्निकतत्त्वधृतवचनाच्च देवपूजायां पुष्पादि प्रतिनिधुदकदाने इदं पुष्पार्घमुदकममुकदेवतायै नम. इत्येवं क्रमेण वाक्यरचना कुर्वन्ति। वस्तुतस्तु तत्रेदपुष्पं अमुक देवतायैनम इत्येव क्रमेणैव जलदानं पुष्पे इदंपदा-

न तु पद्याङ्गावि पुंस्त्वविशिष्टोऽर्थः, अतोमन्तुपदेन स्त्रिया-अपि सन्निविष्टस्यापि प्रवृत्तस्य प्रातिपदिकस्य न विभक्त्या सङ्कोचः पाशन्यायतौल्यात् (८९)।

अथैकभक्तं। स्कान्दे, दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत्। एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन। नियमेन, ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनं, इत्यादिसामान्यव्रतधर्म्मेण। चतुर्थचरणे तु न्यूनं ग्रासत्रयेण त्विति देवलः। द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्येति पद्मपुराणोक्तस्य ग्रासस्य त्रयन्यूनतेति। अत्र च परदिनार्द्धातीतकाले तत्तिथ्यलाभेऽपि परदिनएव तत्समये एकभक्तं कुर्य्यात्। तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिरिति सुमन्तुवचनेनोपवासार्थतिथिखण्डविशिष्टसम्बन्धिदिनएव प्रतिनिधितयैकभक्तविधानात्।

र्थस्य जनन्याभेदसम्बन्धेनाध्यारोपात्मकशाब्दबोधस्त्रीकारस्यैव तादृशवाक्यतात्पर्यात्। सर्व्वोपचारवस्तूनामभावे भावनैवहि। निर्द्दिष्टेनोद्देशेनाथ पूज्यतेत्याह नारदइति, राघवभट्टधृतवचनात् तत्र भावना द्रव्यान्तरेणापि सर्व्वोपचारवस्तूनामन्वयं, तथाच पूजयता उद्देशेन भावनाच पुष्पादीनामित्यन्वयदर्शनादाहार्य्यारोपेण दानसूचनमितिभावः। नच प्रतिनिधिस्थले मन्त्रे गौण्या लक्षणया वा समवेतार्थतेति कथमुक्तं तत्रापि आहार्य्यारोपात्मकशाब्दबोधस्त्रीकारसम्भवादितिवाच्यं लौकिकवाक्ये तथा स्त्रीकारसम्भवेऽपि वैदिकमन्त्रे तथास्त्रीकारे भ्रमजनकत्वलक्षणाप्रामाण्यापत्तेरितिदिक् (८९)।

अथैकभक्तमिति, दिनार्द्धसमयेऽतीते इति, पत्र मध्याह्नविभक्तदिनपञ्चमांशरूप स्वदशमानकाल पर्य्युदस्त इति बोध्यं ग्रासत्रयन्यूनतेति, तथाच ग्रासत्रयेण न्यूनं द्वात्रिंशद्ग्रासं उनत्रिंशद्ग्रासमित्यर्थः। परदिन एवेतीति, एतच्च परदिवसीये तिथिखण्डे विहितैकादश्युप-

खतन्त्र्यैकभक्तएव दिनार्द्धसमयातीतकाले तत्तिथिनियमः। एवं नक्तादिष्वपि। अथ नक्तव्रतं। स्कन्दपुराणे, प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः। उदयात्तु तदा पूज्या हरेर्नक्तव्रते तिथिः। भविष्यदेवीपुराणयोः, हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवं। अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्। एवं नक्तव्रतमा गुरुत्वेन प्रागुक्तवायुपुराणवचनं नक्तमिति हविष्यान्नादिभोजनस्य कालपरं न तु नक्तव्रतपरं तथात्वे उत्तरोत्तरगुरुव्रतोपदेशप्रस्तावे तदनन्तरं केवलहविष्यान्नोपदेशानुपपत्तेः (८०)।

अथ हविष्यान्नं। स्मृतिः, हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं मुद्गास्तिलायवाः। कलायकङ्गुनीवारावास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी।

वासप्रतिनिध्यभिप्रायेण। एवञ्च यत्र पूर्व्वदिने उपवासविधिस्तत्र पूर्व्वदिन एव तत्प्रतिनिधेरेकभक्तादिनियम इति। स्वतन्त्रेति, यत्राप्युभयदिने तत्तिथेरलाभे लाभे वा परदिने एकभक्तव्रतं, उदयेतूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथि। मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति बौधायनवचनादेवमिति, उपवासप्रतिनिधिनक्तव्रतेतु प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या उभयदिने प्रदोषे तिथिलाभे परदिने व्रतं तिथेरस्तसम्बन्धादुभयदिने ऽस्तसम्बन्धे परदिने, परदिने अस्त सम्बन्धाभावे वा त्रिसन्ध्यव्यापिन्या नक्तव्रतबोध्य। हरिनक्तव्रते हरिसम्बन्धिनक्तव्रते एकादशीव्रतानुकल्प इति यावत् सत्य मत्स्यवचनं अग्नीकार्य्यं अग्नौदेवताहोमः अधःशय्यामिति खट्वादिशयननिषेधक (८०)।

मिताखिन्नमितिमित शुक्लञ्च अखिन्नचेति धान्यस्य हविष्यत्वे तण्डुलादेस्तदनुपपत्तिरिति धान्यपदं तदवयवपरं तत्र धान्यावयव सिताखिन्नत्वे खिन्नतण्डुल देहविप्लवानुपपत्ति धान्यावयवात्मकपदार्थैक-

पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिड़ी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुड़मैक्षवं। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते। अत्रास्विन्नमित्यभिधानादन्यत्र स्विन्नधान्ये न दोषः। अतएव हारीतः, अथ सूनां व्याख्यास्यामो जङ्गमस्थावरादीन् प्राणिनः सूदयन्तीति सूनाः ताश्च पञ्चविधा भवन्तीत्युपक्रम्य चतुर्थीपर्य्यन्तमभिधाय आह चाही-पनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चमी तदेवं पञ्चैता निरययोनीरहरहः प्रजाः कुर्व्वन्ति पञ्चभिः पाकयज्ञैर्गृहस्थ वानप्रस्थान् पावयन्तीति। पयोर्थः कल्पतरुधृता हातः सूदयन्ति प्राणैर्व्वियोजयन्ति। आदीपनं काष्ठादेः, तापनं तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेः, भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः। पञ्चसूनाः पाकयज्ञैः सूनादोषात् पावयन्तीत्यर्थः। एतेन धान्यस्वेदनं गृहस्थवानप्रस्थाभ्यां कर्त्तव्यत्वर्थः।

देशे धान्येऽन्वये व्युत्पत्तिभङ्गः। अन्यथा पशुरपशुरित्यादौ लक्षणां विनापि योग्यतापत्तिः पशुपदार्थैकदेशे लोमादौ पशुभेदसत्त्वादिति चेन्न क्वचित् पदार्थतावच्छेदकेऽपि पदार्थान्वयस्वीकारात् यथा परमसुन्दर इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकसौन्दर्य्ये परमपदार्थान्वय इति। पशुरपशुरित्यादौ तात्पर्य्यानुपपत्तित एव लक्षणास्वीकारात्। यद्वा धान्यपदं सितासितधान्यावयवे लाक्षणिकं सितासितपदं तात्पर्य्यग्राहकं यथा चित्रगुरित्यादौ चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकं उत्तरपदं चित्रगोसम्बन्धिनि लाक्षणिकमिति। एवं मुद्गादावप्युक्तं दधि चानुद्धृतसारपयोजातं बोध्यमन्यच्चेति, हविष्यभोजनानियमस्थले पचनादिभिरित्यादिना दृष्टार्थकरसादिपरिग्रहः निरययोनीः प्राणिवधद्वारा पापसाधनानि, पाकयज्ञैः विश्वदेवादिनिर्हेतुभिः पञ्चसूनाः पञ्चसूनाजनितपापानि सूनात् सूनाद्वारा पापयन्ति शोधयन्ति। एतेन गृहस्थवानप्रस्थाभ्यां

मिति प्रतीयते। किन्तु तत्र धानाशाक्तुग्जननयो-र्यतालाभादेव पाकं भवति तच्छान्तिरपि प्रत्ययवैर्ज्ञेया। अतएव मनुनापि पञ्चसूनाविवरणे चुल्लीयुक्तं। धान्यादौ खेदनविधानात् कृताकृतएव पाकशुद्धिविवेचनं, छिन्न-भिन्नत्वादिदोषस्य नाकृते। तद्दिहत कात्यायनेन, कृत-मोदनशक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतं। व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा मतं। यतो लाजमोदकादि यथा तथा पक्वमपि श्राद्धादौ दीयते। मत्स्यसंहितायां, दधि क्षीरं घृतं गव्यमैक्षवं गुडवर्जितं। नारिकेल-फलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा। आम्रमामलकञ्चैव पन-सञ्च हरीतकीं। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः। हैमन्तिकं सिताखिन्नमित्यादिवचनानुसारादेव भोज-व्यवहारः। हविष्येषु यवामुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः। माष-कोद्रव गौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेदिति कात्यायनवचनन्तु होमप्रकरणात्तत्रैव। नारायणोपा-ध्यायेनाप्येतद्वचनं यत्र हविष्यान्नसाग्नौ जुहुयादिति गोभिलोक्त एव्यस्यप्रदायसौति व्याख्यातं। एतेन, कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः। हविष्यभुग्जपन्

सूनादोषनाशार्थं यत्नविधानेन, चुल्लीयुक्तमिति, खण्डनपानप्रत्ययोरादौप नादि कर्तव्यत्वेन पुनः आवश्यकत्वादिति, धान्यादावित्यादिना मुद्गादि परिग्रहः। खेदनविधानादिति, खेदनस्य कर्तृविशेषानिर्देशाद्वेति पूरणीय पाकशुद्धिरिव न कर्माभिन्नत्वादितत्त्वनिबन्धनशुद्धाशुद्धिविवेचन। ना कृते इति, तत्खेदस्यापि धान्यस्याकृतत्वनिर्देशात् धान्यपाकस्य येन केनापि कृतस्य दोषानवगाहनादितिभावः। तण्डुलादौत्यादिना

स्नातः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते, इति विष्णुवचनं हविष्येषु यथा मुख्या इत्यादिवचनबोधितमिति व्याख्यातन्तु निरस्तं। एवञ्च, व्रीहयोमुष्टिमात्राःस्युर्ग्रासमुष्टयवाप्यपि, इति शारदातिलकोक्तं यत्तद्विशिष्य यत्र होमे माषादि विहित तत्परिमाणपरमिति। स्नानञ्च वैदिककर्म्माङ्गत्वेन सामान्यव्रतधर्म्मत्वे सिद्धे नक्तव्रते पुनरुपादानमादराति-शयार्थं (अगत्या सामान्यधर्म्मव्युदासेनापि नक्तव्रत-सिद्ध्यर्थं वा)। नक्तभोजनकालन्तु भविष्यपुराणे, नक्षत्र-दर्शनान्नक्तं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः। मुहूर्त्तोनदिनं केचित् प्रवदन्ति मनीषिणः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये नराधिप। स्मृतिः, नक्तं निशायां कुर्व्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः। यतिश्च विधवा चैव कुर्य्यात्तत् सदिवा-करं। सदिवाकरन्तु यत्प्रोक्तमन्तिके घटिकाद्वये।

निदलादिपरिग्रहः। जलयोगे धान्यपाकस्य स्वेदनरूपत्वात् धान्यभर्ज-नेन जातस्य लाजमोदकादेर्नस्विन्नत्वमित्यभिप्रायेणाह अतएवेति, यथा तथा कृतमपि गुडादिकृतमपि। न च लाजादेर्धान्यपाकजत्वे गुडादिकृतस्य गुरुत्वेऽपि मोदकादेः कथं गुडकृतस्यापि ग्रासत्वमिति वाच्यं स्विन्नमननुदाहृतमित्यनेन सजलतण्डुलपाकेन जातस्य एवा-न्नत्वबोधनाद्गुडादियोगेन पक्वस्य मोदकस्यान्नत्वाभावात् गुडादिकृतत्व-निबन्धनदोषस्य अत एव श्रवणाद्द्विदलादेरपि कृताकृतत्वेन तत्र च पाक-ग्रहणादिविवेचनं बोध्यं। मनुते बुधा इति एतद्वचनं पुरश्चरणस्थानीय-मिति पुरश्चरणकर्तृकर्त्तृकभक्षणीयहविष्यावबोधकं तेन सर्व्वत्र हवि-ष्यत्वेन नारिकेलादिकं न गृह्यत इत्यभिप्रायेणाह हैमन्तिकं सिता-स्विन्न इत्यादि वचनानुसारादेवेति। ननु व्रीहैरपि कात्यायनेन हवि-ष्यत्वकथनात् कथं हैमन्तिकमिति वचनेन व्यवहार इत्यत आह होम-प्रकरणात् तत्रैवेति नारायणोपाध्यायेनापीति व्याख्यातमित्यनेनानुयः

निशानक्तन्तु विज्ञेयं यामार्द्धे प्रथमे सदा। (भविष्ये, उपवासात्परं भैक्ष्यं भैक्षात्परमयाचितं। अयाचितात्परं नक्तमिति, प्रधानमुपवासस्तदसमर्थे नक्तं तदसमर्थे अयाचितं तदसमर्थे भैक्ष्यं एवमन्यतमकल्पानां तुल्यफलत्वसम्भवात्।) सौरनक्तकालस्तु तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः। मार्कण्डेयः। एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्। अत्र विष्णुपूजापारणयोरङ्गान्तरापेक्षया प्राधान्यमवगम्यते आनुकल्पिकेऽप्येतयोरावश्यकत्वात् (८१)।

अथ पुत्रादिप्रतिनिधिः। स्कन्दपुराणं, पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरन्तथा। एषामभावएवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्। गरुड़पुराणं। भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा। असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रत-

एतद्वचनाकर्त्तृगोभिलोक्त हविष्य कर्म्म हविष्यान्नमर्थ्येति सुपा सुपेति समासात् हविष्यार्थमित्यर्थः। एतेन कात्यायनवचनस्य होमपरत्वेन निरस्तमित्यनेनान्वयः। विष्णुवचन विष्णुवचनोक्तहविष्य बोधित विहित। नक्तव्रतकालमाह स्मृतिरिति, यतिविधवयोः कालमाह यतिश्चेति, अन्तिके निशासमीपे सौरनक्तकाल सूर्य्यमुद्दिश्य यद्व्रत तत्काल इत्यर्थः। नक्तेन नक्तव्रतेन अयाचितेन अयाचितभक्षणाख्येन याच्ञा विना लब्धद्रव्यभोजनेन इति यावत्। दानमात्र ब्रह्मवैवर्त्ते उपवासासमर्थश्चेदष्ट विप्रान्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्यात् यद्बहुत्वं गुणं भवेदिति। अत्रेति एकादश्युपवासानन्तरदिने अवगम्यते इति पूर्व्वोक्तवचनादित्यर्थः। आनुकल्पिकेऽपीति कर्त्तव्यमिति शेषः। नैवाद्वादशिको भवेदित्यनेन द्वादशी सत्त्वे न तत्परित्याग इति सूचितं (८१)।

विनियोजयेदिति व्रत इत्यादि, द्वयोः प्रत्येकं भर्त्तृभार्य्ययोस्ताभ्यां भर्त्तृभार्य्याभ्यां हेतुभ्यां दक्षिणा दत्त्वेति शेषः। अत्र पुत्रादेः

भङ्गो न जायते। वराहपुराणे, पितृमातृपतिभ्रातृ-
श्वशुर्गुर्वादिभूभुजां। अदृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयञ्च फल-
भाग्भवेत्। अत्रैव विषये कात्यायनः, दक्षिणा नात्र
कर्त्तव्या शुश्रूषा विहिता च सा। ननु प्रतिनिधौ असेह
गर्भेत्यादिमन्त्रस्य फलं कुत्रान्वेत्विति चेत् प्रधानएव।
तथाच शारीरकभाष्ये श्रुतिः, यां वै काञ्चन यज्ञ-
ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशासत-
इतिह्वोवाचेति। ब्राह्मणसर्व्वस्वे यजमानायेत्यत्र यजमान-
स्येतिपाठे विशेषः। सरलायांसूत्रं, यां वै काञ्चनर्त्वि-
गाशिषमाशास्ते सा यजमानस्यैवेति। अत्र ऋत्विग्यज-
मानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आकाङ्क्षितत्वात्। अतएव
प्रतिनिधिपुत्रादिना आयान्तु नः पितरइत्यादिरनूह्यएव
पठ्यते। वाक्यस्य कामनिकत्वात्तत्र न तथेति। काल-
माधवीये, काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके
हि सः। काम्ये पूपक्रमादूर्द्धं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः।
नित्यं नैमित्तिकञ्च प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् काम्ये
तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेवोपक्रम्य कुर्य्यात् असामर्थ्ये

मसूर्येति पुत्रादीनामित्यादि. यजमानाय यजमानार्थं। इत्यत्र मत्र
इत्यत्रागमनुपद नोकारविषयपरं किन्तु लक्षणया ओकारविषयपरोक्षक-
विशादिपरं। यजमानायेत्यत्र न इत्यत्रापि वाक्यस्य कल्पनायाः स्वार-
सिकत्वादिति भाव। उपक्रम्य सकल्प्य अस्यापि प्रतिनिधिनैव-
नानुष। मावर्दन काम्यस्यस्यच्छेद.। प्रतिनिधिनामारित काम-
माधवीयवचनादित्यर्थ.। सजातीयमिति सङ्कल्पितस्य प्रतिनिधिनं गुड़-
मर्जनमयोति भाव। भजत्तु कदाचिदिति पनान्तस्य प्रतिनिधि नित्यनूय-
योध। कचिदपर यत्नादभावोपि मभावस्य प्रतिनिधि। ददेकादशादौ अवि-

उपक्रमादूर्द्धं प्रतिनिधिनापि कारयेत्। एतच्च काम्य-श्रौतपरं काम्यस्मार्त्तन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रमस्य कार्य्यं। तथाच पराशरभाष्ये शातातपः, श्रौतं कर्म्म स्वयं कुर्य्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्, अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्य्यादाचारमन्ततः। अन्तत उपक्रमात् परतः। एतच्च काम्येऽपि प्रतिनिधिविधायकं नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे श्रौतस्मार्त्तभेदोपादानं व्यर्थं स्यात् तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात्। अतएव भारतपाठादौ तथासमाचारः। स्मृत्यर्थसारे, नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते। सजातीयत्वेऽप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधिर्नेष्यते। भावस्तु कदाचिद्यथोपवासादौ ब्राह्मणभोजनादीति। नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित्। श्रौचियाणामभोज्यं यद्द्रव्यं हि तदशेषतः। याज्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्य्ये न कुत्रचित्। द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद्यत्र सङ्कल्पितं भवेत्। तदभावे सदृग्ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरं। उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थोलभ्यते यदि। तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव

अभोजनातिरिक्तभोजनाभावो भोजनसामान्याभावरूपोपवासप्रतिनिधि। नच तत्र हविष्याद्यभोजनमेव प्रतिनिधिरिति वाच्यं। तथा सति हविष्यभोजन कृत्वा द्रव्यान्तरभोजनेऽपि प्रतिनिध्यनुष्ठानजन्यादृष्टोत्पत्त्यापत्तेः। एवञ्च नञ्‌ हविष्याद्यमित्यादिवचने हविष्यादिपदं तदतिरिक्तभोजनाभावपरं वस्तुतो हविष्याद्यादिपदं तदतिरिक्तभोजनाभावविशिष्टभोजनपरं। अन्यथा भोजनसामान्याभावस्थले हविष्याद्यतिरिक्तभोजनाभावस्यापि सत्त्वात् मुख्यप्रतिनिधिजन्यादृष्टद्वयापत्तेः। एवं अनोदनमित्यत्र ओदनभोजनाभावविशिष्टकिञ्चिद्भोजन

समापयेत्। संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्यएव हि
गृह्यते। ननु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः।
मुख्ये कार्य्यासमर्थे तु लब्धे ऽप्येतस्य नादरः। प्रतिरूप-
कमादाय शक्तमेवोपयुज्यते। कार्येरूढैस्तथा पर्णैः
क्षीरैः पुष्पैस्तथा फलैः। गन्धैरसैः सदृग्ग्राह्यं पूर्व्वा-
लाभे परं परं। ग्राम्याणान्तु भवेद्ग्राम्यमारण्यानाम-
रण्यजं। यवालाभे तु गोधूमा स्तथा वेणुयवादयः।
हविष्ये गोघृतं ग्राह्यं तद्भावेऽपि माहिषं। आजं वा
तदभावे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते। तैलाभावे ग्रहीतव्यं
तैलजं तिलसम्भवं। तैलजं तिलभृष्टं तिलसम्भवं
तिलपिष्टादि। तदभावे तु सार्षपं कौसुम्भं सर्षपो-
द्भवं। स्नेहस्तथा ग्राह्यः पूर्व्वाभावे परः परः।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते। तदभावे
दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते। यत्र मुख्यं दधि क्षीरं

मेव लभ्यं अन्यथा उपवासकर्त्तु मुख्यप्रतिनिध्युभयसिद्धापत्तेरिति,
न कुत्रचिदभावस्याभाव. प्रतिनिधिरिति। नचोपवासासमर्थ एव प्रति-
निधिः फलजनकस्य, प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिवचनेन बोधनात् कथ-
मुपवासे कृते उभयफलसिद्धिरिति वाच्यं। उपवासासमर्थस्य रोगादि-
युक्तस्य सत्यपि कथञ्चिद्दैवयात् उपवासकृत एव प्रति निधिफलमपि
सम्भवात्। नच तत्रोपवासप्रतिनिधिभ्या एकमेव फलं जन्यत इति वाच्यं
प्रतिनिधिफलन्यूनताश्रवणात् मुख्यफलप्रतिनिधिफलं प्रत्येकप्रतिनिधे-
र्जनकत्व.दिति दिक्। निषिद्धमिति, यत्र कर्म्मणि यन्निषिद्धं वस्तु सामा-
न्यतोवा तत्र विहितद्रव्यस्यालाभे तत्सदृशमपि तद्वस्तु तत्र कर्म्मणि-
सामान्यतो वा न नियोजयेत्। यथामुद्गाभावे माषादिकमित्यर्थः।
दर्थं वैकल्पिकमिति, व्रीहियवादिविकल्पस्थले व्रीह्यादिकरणकत्वेन यागी

तत्रापि तद्‌लाभतः। अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावेऽपि गोघृतं। मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्य्यकारणसन्ततौ। अतएव घृताभावे पूर्व्वं दधि ततः पयः। तथा, सर्व्वं च गौणकालेषु कर्म्म चोदितमाचरेत्। प्रायश्चित्तं व्याहृतिभिर्हुत्वा कर्म्म समाचरेत्। मत्स्यसूक्ते, घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत्। क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुड़ोभवेत्। आयुर्व्वेदे, मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुड़ोभवेत्। पैठीनसिः, काण्डमूलपर्णपुष्पफल-प्ररोहरसगन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्य्यात् सर्व्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति। काण्डं नालं, प्ररोहोऽङ्कुरः। सर्व्वालाभे यवइति कल्पतरुः। अवयवइति नारायणोपाध्यायः। शान्तिदीपिकायां नारदीयपञ्चरात्र, अभावे चैव धातूनां हरितालं विधीयते। बीजानामप्यभावे तु यव एकः प्रशस्यते। ओषधी-

---

मद्दर्शितं तदभावे शाल्यादिकं सदृशं ग्राह्यं नतु यवादिकमिति भावः। संस्काराणामयोग्योऽपि इत्यवघातादिरूपसंस्कारानर्होऽपि मुख्यो व्रीहि तण्डुलादिरिव स्मृतं नतु तत्प्रतिरूपकशालिधान्यादिकमवघातयोग्यमपीति समुदितार्थः। मुख्ये व्रीह्यादौ कार्य्यार्थमि पुरोडाशाद्यनर्हे एतस्य मुख्यस्य प्रतिरूपकं तत्सदृशं शाल्यादिकं ग्राह्यं पुरोडाशादियोग्यं। कार्य्यैरित्यादि वतोयान्तानां सहृगित्यनेनान्वयः। परपर इति मुख्याभावे तत्कार्य्यतुल्यकार्य्यं वस्तु ग्राह्यं तदभावे मुख्यसमानरूपं तदभावे मुख्यसमानपर्णमित्यादिकं बोध्यं तैलं तिलतैलं तदैव मुख्यप्रयोगात् कौसुम्भं कुसुम्भतैलं गवादीनामित्यादिना क्रमात् सर्पिषा जयो परिग्रहः। अभाव दध्यभावे, मुख्यासन्न मुख्येन साक्षात् कार्य्यकारणभावरूपसम्बन्धवान् कार्य्यकारणसन्ततौ कार्य्याणां कारणानां

नामभावे तु सहदेवा प्रशस्यते। रत्नानामप्यभावे तु मुक्ताफलमनुत्तमं। लौहानामप्यभावे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत्। लौहानां तैजसपात्राणां। न्यायप्राप्तप्रतिनिधिमधिकृत्य जैमिनिः, न देवताग्निशब्दक्रियमिति। अस्यार्थः देवताया आहवनीयादेर्मन्त्रस्य प्रयाजाद्यदृष्टार्थकर्मणश्चादृष्टमात्रार्थकत्वेनारादुपकारकत्वान्न प्रतिनिधिः। व्रीह्यादीनान्तु सन्निपत्योपकारकाणां पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र प्रतिनिधिरुचित-

साध्यत्वे तेषां साक्षात् परम्पराकृपेण वा तुल्ये, गौर्णेति, मुख्यकाला करणे वेद बोध्यं। अवयवस्तत्तद्द्रव्यावयवः। ओषधीनां फलपाकान्तानां, सहदेवावलादण्डोत्पलयोः शालिवीणोः। सहदेवीतु सर्पाख्या सहदेवीतु पाण्डवीति। अत्र शालिवाणाद्या ओषधित्वेन मान्यात्। नदेवतेति, इन्द्रोक्तं तथाच देवतादिकं न प्रतिनिधिमर्हतीत्यर्थः। तत्र देवताः पूज्यत्वेन विधिप्राप्ता इन्द्रादयः। एवं यत्राग्नौ होमो विहितः येन मन्त्रेण कार्य्यकरणमुक्तं यत्र विहितं कर्म्म च तत्र तेषाम सम्पत्तौ साहश्यादिन्यायेन न देवतान्तरादेर्ग्रहणं यत्रच वचनमस्ति तत्र तेषामपि प्रतिनिधिग्रहणं तथाच वैदिकाग्नेरभावे लौकिकाग्निजलादौ वैश्वदेव होमादि, यथोक्तमन्त्राभावे गायत्र्यादि। चान्द्रायणाद्यशक्तौ धेनुदानादि क्रियते। देवतापदार्थमाह देवताया इत्यादि, अग्निपदार्थमाह आहवनीयादेरिति, शब्दपदार्थमाह मन्त्रस्येति, क्रियापदार्थमाह प्रयाजाद्यदृष्टेति, मात्रपदेन दृष्टफलत्वव्यावर्त्तनं। आरादुपकारकत्वेन साक्षात् फलोपयोगित्वेन तथाच देवतायास्तत्तद्देवतात्वेनैव फलजनकत्वावगमात्, नान्यत स्यात्फलसिद्धिरितिभावः। सन्निपत्य परम्परया, साधनं जननं, दृष्टमेवेति, तथाच प्रधानकर्म्मसाधनस्य पुरोडाशस्य सिद्धार्थं व्रीह्यादिकमुक्तं तदलाभे द्रव्यान्तरेण पुरोडाशादेर्निष्पत्तौ तदग्रहणमितिभावः। वस्तुतस्तु आरादुपकारकत्वात् फलान्तरं उपकारकत्वादाराद्दूरसमीपयोरित्यनेन आरादित्वस्य दूरार्थकत्वाददृष्टद्वारकत्वेति

द्रलुक्तं। परिशिष्टं, मुख्यकाले तु मुख्यद्रव्यं साधनं नैव लभ्यते। तत्कालद्रव्ययोः कस्य गौणता मुख्यतापि वा। तत्र भरद्वाजः, मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनं। न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं। मौणेषु तेषु कालेषु कर्म चादितमारभेत्। प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् (८२)।

उत्तरमत सिद्धान्तमिति केचित्। तदभिप्रायकं मीमांसाषष्ठाध्यायसूत्रं। पौर्व्वापर्व्वे पूर्व्वदौर्व्वल्यं

तत्र हेतु स्वकाले फलजनने अदृष्टस्वीकारानुपपत्ते. एवञ्च वचनं विना गुणत्वा अदृष्टद्वारा फलसाधनस्य प्रतिनिधियहणे तदाराल्फलस्याहष्टत्वात् संशय एवेति न तदाचरणमितिभाव। सन्निपत्य साक्षात् तथाच फलस्यदृष्टत्वात् प्रतिनिध्याचरणमितिभाव गौणता अप्रधान्येन अनपेक्षणीयता, मुख्यद्रव्यालाभेन मुख्यद्रव्यलाभार्थं। अत्र हेतुमात्र गौणेष्विति तथाच गौणकाले कर्म्मकरणे प्रायश्चित्तश्रवणात् मुख्यकालत्यागस्य पापहेतुत्वमवगम्यत इति तत्त्यागोऽनुचित किन्तु देवात् मुख्यकालेऽकरणे एवगौणे कर्त्तव्यतेति समाधान (८२)।

केषां मतमाह उत्तरमतमित्यादि, उत्तरमतं मुख्यद्रव्यानुरोधेन गौणकाल कर्त्तव्यतामत सिद्धान्त इति, पूर्व्वमतन्तु पूर्व्वपक्ष इति शेष। समुच्चयासम्भवादिति, पूर्व्वं अदक्षिणयागे क्रते यागार्थं किञ्चिद्दानेन विच्छेदकालीनसर्व्वस्वात्तदनन्तरं सर्व्वस्वदक्षिणयागासम्भव प्रथमत. सर्व्वस्वदक्षिणयागकरणे धनाभावनादक्षिणयागासम्भवइति न समुच्चयसम्भवइति। असञ्जातविरोधित्वात् प्रथमनिमित्ताधीनयागस्य निराधानुपस्थितेरुत्तरस्योत्तराभिधानस्य पूर्व्वनिरपेक्षस्य पूर्व्वं विध्युत्थापिताकाङ्क्षानुत्थापितत्वाकथाकाङ्क्षोत्थापितत्वे पूर्व्वस्योत्तरेण बाधायोग इतिभाव। बाधकतयोदितत्वात् अन्यथा तदुत्थानासम्भव इति भाव। बाध्यत्वायोगादिति, तथाचोत्तरनैमित्तिकमेव कार्य्यमिति भाव। पूर्व्वमिति कर्त्तृपदं अजातत्वात् प्राग

प्रकृतिवदिति, ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं सम्बुध्य यत्रशालातोवहिर्निर्गच्छताम्त्विजां विच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तं श्रूयते। यद्युद्गाता विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्व्वस्वदक्षिणेनेति। तत्रोद्गातृप्रतिहर्त्रोः क्रमेण विच्छेदे विरुद्धप्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवात् किं पूर्व्वं कार्य्यं उत वा परमिति संशये हि अनुपजातविरोधित्वात् पूर्व्वमिति पूर्व्वपक्षे राद्धान्तः पौर्व्वापर्य्ये सति निमित्तयोः पूर्व्वस्यैव निमित्तस्य दौर्ब्बल्यं उत्तरस्य पूर्व्वनिरपेक्षस्य तद्बाधकतयोदितत्वात् पूर्व्वोदयकाले उत्तरस्याप्राप्तत्वेन पूर्व्वेण बाध्यत्वायोगात्। उक्तं हि, पूर्व्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते। परस्या-

---

नुत्पन्नत्वात् तदर्थस्य प्रागनुपस्थितत्वेनेति यावत्। जायते स्वार्थबोधोपधायकतया सम्भवति। अनन्यथोत्पादादिति, अन्यथा तदबाधेनोत्पादाभावात् विषयभेदविरहेण विरोधादयमभिप्राय. प्रथमत. यद्युद्गाता विच्छिन्द्याददक्षिणेन यजेतेति श्रुत्या उद्गातृविच्छेदकालसामान्ये अदक्षिणयागस्य कर्त्तव्यताबोधो जायते अनन्तर यदि प्रतिहर्त्ता तदा सर्व्वस्वदक्षिणेन श्रुत्या बोधकाले क्रमेणोभयविच्छेदस्थले समुच्चयासम्भवमत्रैव पूर्व्वश्रुतिजन्यबोधे अप्रामाण्यशङ्को जायते अनन्तर पुन पूर्व्वश्रुत्यनुसन्धानेन उद्गातृमात्रविच्छेदे अदक्षिणयागकर्त्तव्यताबोधस्तत परश्रुत्या प्रतिहर्त्तृविच्छेदस्थलसामान्ये सर्व्वस्वदक्षिणयागस्य कर्त्तव्यताबोधात् क्रमेणोभयविच्छेदे सर्व्वस्वदक्षिणस्यैव कर्त्तव्यता तथा प्रथमोक्तद्रव्यप्रतिनिधिश्रुतिबाधेन परोक्तगौणकालकर्त्तव्यताबोधश्रुत्यानुख्यद्रव्येण गौणकालकर्त्तव्यताबोधनात् मुख्यद्रव्यार्थं गौणकालमतीक्षणमिति भाव.। एतत्साभाविभिधरमाक्तश्रुतिप्रार्थनिरपेक्षन्यायनिरपेक्षश्रुतिलब्धे.। अन्यत्र च अथोत्पन्नस्य पूर्व्वनिरपेक्षपरोत्पन्नस्य रजतज्ञानस्य शुक्तिकायां रजतारोपस्य शुक्तिकाज्ञानेन शुक्तिरियमित्यवधारणेन तदनपबाधने रजतज्ञाना-

नन्वयोत्पादादुक्तबाधेन सम्भवद्दति। प्रकृतिवदिति तथाहि प्रकृतौ क्रियोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिण्यां प्राप्ताः कल्प्योपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति। अतएव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ज्येष्ठत्वज्ञानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतु र्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तदपवादात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः। तथाच, पूर्व्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां। अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेदिति। यदि च पूर्व्ववचनस्य पूर्व्वपक्षत्वे नैरर्थ्यं स्यादतउभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषय-

भेदेन व्यवस्थापनीयौ तथाहि यत्राष्टकाश्राद्धादौ कालान्तराभावस्तत्र तत्कालानुरोधाद्विहितद्रव्यालाभेऽपि प्रतिनिहितद्रव्यमादाय मुख्यकालएव तत्करणं नतु वचनानुपात्तस्वेच्छाकल्पितगौणकालप्रतीक्षणं। तथाच छन्दोगपरिशिष्टं, स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्याद्‌यद्यानुकल्पिकं। श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यन्वित्यादि। यत्राब्दिकश्राद्धादौ कृष्णैकादश्यादिगौणकालोऽस्ति तत्र मृताहादावन्नाद्यभावे तदनुरोधेन उपवासादिरूपं प्रायश्चित्तं कृत्वा गौणकाले तत् कर्त्तव्यं तथाच लघुहारीतः, एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयं। अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणं। तथा छन्दोग-परिशिष्टं, संस्कारा

परिहारादित्यर्थः। ननु तथापि कालस्य हेतुत्वात् कथं न तदादर इत्यत आह निमित्तत्वमात्रेणेति, साधारणनिमित्तत्वेनेत्यर्थः बहिरङ्गत्वात् फलहेतुभूतकर्म्मस्वरूपाघटकत्वात्, चकारात्परं नादर इति शेषः द्रव्यादर इत्यत्र हेतुमाह द्रव्यस्यत्वित्यादि। ननु यागादिकर्म्मणः प्राधान्य एव तन्निर्वाहकस्य प्राधान्यमित्यत आह कर्म्मणः कारकत्वेन, साक्षात् मुख्यफलजनकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् प्राधान्यं यद्वा ननु कालस्यापि जन्यमात्रहेतुतया कर्म्मनिर्वाहकत्वमस्तीत्यत आह कर्म्मण इति व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुत्या कर्म्मणः कारणत्वादित्यर्थः। अन्तरङ्गत्वात् कर्म्मस्वरूपघटकत्वात् व्रीह्यादिकरणकयागत्वेनैव फलहेतुत्वादिति भावः। अत्रेदमवधेयं। अदक्षिणेन यजेतेति श्रुत्यर्थबोधे अप्रामाण्यज्ञानजननं पुनरुद्धाटमात्रविच्छेदनिमित्तकादक्षिणयागकर्त्तव्यतायोऽथलद्क स्वापेक्ष लाघवात् प्रथमतो निरपेक्षादक्षिणयागश्रुत्योरप्यविच्छेदसामान्यनिमित्तकादक्षिणयागकर्त्तव्यताबोधानन्तरं सर्व्वस्य दक्षिणश्रुत्या बोध- ... केवलप्रतिग्रहविच्छेद- ... कर्म्मणोभयविच्छेदे समुच्चयासम्भवप्रहेण

नन्यथोत्पादादुक्तबाधेन सम्भवदिति । प्रकृतिवदिति तथाहि प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराः कुशाः प्रथममतिदेशेन विकृतावुपकाराकाङ्क्षिणीं प्राप्ताः कल्प्योपकारतया चरमभाविभिरपि शरैर्निरपेक्षैर्बाध्यन्ते तद्वदिति । अतएव शारीरकभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः ज्येष्ठत्वज्ञानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतु र्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । तथाच, पूर्व्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयतां । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेदिति । यदि च पूर्व्ववचनस्य पूर्वपक्षत्वे वैयर्थ्यं स्यादतउभयवचनार्थौ विवक्षणीयौ तदा विषय-

नपबाधने रजतज्ञानेन शुक्तिज्ञानापबाधने इति शेष तदपबाधात्मन रजतज्ञान प्रतिबध्यस्य तस्य शुक्तिज्ञानस्य, मतोपसंहारकारिकामाह, तथाच, पूर्व्वात् परबलीयस्त्व पूर्व्वोत्पन्नादुत्तरोत्पन्नस्य बलीयस्त्व । स्वमत' मतुमाह यदिचेत्यादि, पूर्व्ववचनस्य मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्ति-साधनमिति वचनस्य पूर्व्वपक्षत्वे गौणेषु तेषु कालेष्विति वचनेन निरतामूलान्यायेन च बाध्यत्वे अप्रमाणत्वेन कल्पितत्वे इति यावत् । विषयभेदेनेति, तथाहीत्यादि, पशुस्थाने पशोरभावे तत्स्थालीपाक हुत्वे तदेवेति सस्कारतत्त्वे विहितमिदं । उभयोपसंहारासामर्थ्ये मुख्यद्रव्यमुख्यकालयो. समवायकरणासामर्थ्ये द्रव्यादर । कर्त्रधीनत्वाभावादिति, तथाच स्वसाध्यस्यैव विहितस्यानादरे दोषो नतु स्वासाध्यस्येति भाव, *ननु यदा मुख्यद्रव्यसन्निधानं तदामुख्यकालो मास्त्वित्यत आह* वर्जनीयत्वेति, द्रव्यद्वारा कर्म्मण्यनुष्ठिते सति कालस्य विशेषणत्व द्रव्याभावे कर्म्मानुष्ठानाभावात् तस्य विशेषणत्वाभावात् द्रव्यापेक्षया न्यूनत्वमिति भाव । सिद्धे कर्म्मण्युपसर्ज्जनत्वेन विशेषणत्वेन उपस्थितत्वात् कार्य्यनीयेति पाठे रोगादिना कालान्तरकरणे मुख्यकालपरित्यागस्यावश्य-

पुत्रादिप्रतिनिध्यभावे तु ब्रह्मवैवर्त्तः, उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्। तावद्धनानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत्। सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्। कुर्य्याद्द्वादशसङ्ख्यान् वा यथाशक्ति व्रतेनरः। देवीं गायत्रीं। वाराहपञ्चरात्रे, मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने। फलमूलजलाहारी हृदिशल्यं समार्पयेत्। अत्र यो दीक्षितः कश्चिद्वैष्णवोभक्तितत्परः। निर्निमित्तमदीक्षायां नच क्षुद्व्याधिपीड़ितः। अन्नं वा यदि भुञ्जीत मूलं फलमथापि वा। अपराधमहं तस्य न क्षमामि तु काश्यप। क्षिपामि नरके घोरे कृच्छ्रलब्धं मम जायते। निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादिव्रतविशेषद्रति, दीक्षायां चरुशेषप्राशनस्य विहितत्वाददीक्षायामित्युक्तं, क्षुद्व्याधिना पीड़ितः, सर्व्वमेतत् प्रदर्शनमात्रं शक्तौ निर्विरोध इत्यर्थः। अन्नादिकनप्युपलक्षणमिति जीमूतवाहनः। अत्र निमित्तं प्रारब्धचान्द्रायणादीति यदुक्तं, तन्न, चान्द्रायणादौ भोजनस्यावश्यकत्वाभावात्। किन्तु निमित्तं रविवाराद्युपवास-

वचनमष्टकाश्राद्धादिपरतया व्याख्यातमपि न सुन्दरं अष्टकादिश्राद्धे गौणकालकल्पनायाः कुत्राप्यभावान्मुख्यद्रव्यालाभेनेत्यनुरोधलिङ्गनासङ्गते, नच स्वकालादुत्तरोगौण इति सामान्यवचनबलादष्टकादेरपि गौणकालोऽस्तीतिवाच्यं ब्रताहाविदिते तथेति वचनेन देवे पितृणां श्राद्धेत्वित्यनेन चाष्टकादे र्गौणकालनिराकरणात्। यच्चोक्तं कालस्य निमित्तहेतुत्वेन दुर्ब्बलत्वं तदप्यकिञ्चित्करं मुख्यकाले कार्य्यानुष्ठानस्यैव सम्पूर्णफलजनकत्वेन मुख्यकालसाद्गकार्य्यानुष्ठानयोस्तुल्यकक्षत्वात्, प्रतिनिधौ फलहानिरावश्यकत्वेऽपि गौणकाले कर्म्माचरणे फलद्वयहानिः

अतिपत्स्येरन् मुख्यकालादेत् कथञ्चन। कुर्व्वीतदेवं कुर्व्वीत ये तूपनयनादयः। ननु प्रत्याब्दिकश्राद्धे यथा गौणकालसत्ता तथा मुख्यकाले गौण द्रव्य-सत्तापि विद्यते का विनिगमना मुख्यद्रव्यग्रहणे इति चेदुच्यते यत्र तु विनिगमकवचनाभावस्तत्र यद्यपि क्रियायाः प्राधान्यात् कालोद्रव्यं द्वयमपि गुणभूतमेव तथाप्युभयोपसंहारासामर्थ्ये द्रव्यादरः कालस्य सूर्य्यादिक्रियाघटितस्य कर्त्रधीनत्वाभावादर्ज्जनीयत्वसिद्धेः कर्म्मसन्निधिकत्वान्निमित्तत्वमात्रेण वहिरङ्गत्वाच्च। कालस्य निमित्तत्वं व्यक्तं भविष्ये। अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्म्मणामिह। द्रव्यस्य तु यागस्वरूपनिर्व्वाहकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् कर्म्मणः कारकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च।

निमित्तकसर्व्वस्वदक्षिणयागवोधकवचनमत. पौर्व्वापौर्य्यं पूर्व्व दौर्व्वल्यमिति सूत्रोदाहरणं सामान्यविशेषाभ्यां श्रुतिद्वयं यत्रोक्तं तत्र पूर्व्वोक्तसामान्य-विधि. सङ्कोचकं यथा वाजपेयेऽ दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रमि-त्यादि व्यक्तमिदं प्रकृतिवदिति" दृष्टान्तेन तथाहि प्रकृतिवद्विकृति रिति न्यायेन सामान्यत प्रकृतिधर्म्मप्राप्तौ कुशा अपि प्राप्ता विशेष श्रुत्या च तद्बाधकतया विकृतौ यागे शरविहिता इति भवतु भवतूभयविच्छेदे सर्व्वस्वदक्षिणस्य निरूढयुक्तौ आधिक्येनचाचरणं तथापि प्रकृतस्थले मुख्यकाले प्रतिनिधिद्रव्येण कार्य्यकरणमेव श्रेयः ननु मुख्यद्रव्यानुरोधेन गौणकालापेक्षणं गौणकाले तत्करणे प्राय-श्चित्तश्रवणात् मुख्यकाले कार्य्याकरणं पापमुत्पादयेत् नच गौणकाले तत्करणप्रागभावविशिष्टं मुख्यकालकार्य्याकरणं पापहेतु गौरवात् तथा यत्र मुख्यद्रव्यानुरोधेन गौणकालापेक्षा क्रता कथञ्चित् दैवात् गौणकाले तदकरणे पापस्थितिरिवस्यात् अत उक्तं वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटय इति, श्वः कार्य्यमद्यकर्त्तव्यं इत्यादिच। प्रथम-

श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका, इत्युक्तार्थहान्यन्यार्थकल्पनारागप्राप्तबाधरूपदोषत्रयदुष्टाप्यन्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्यैव युक्ता। सा तु सति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा। तस्यास्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेनोपवासेऽपि दोषाभावः। तथाच, अन्यार्थश्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका। परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोषितभोजनं। अन्यथा, प्राजापत्यव्रते त्र्यहमद्यादयाचितमिति मनूक्तस्य अयाचितन्तु मध्याह्ने चतुर्विंशति शुद्धयइति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचितस्यालाभे व्रतलोपापत्तिः स्यात्। अयाचितन्तु स्वकीया-

---

कत्वविरहेण प्रयोजककर्त्तव्यत्वेन च फलवत्त्व स्यथेति, दानाद्यनुकाम्ये च प्रधानस्योपवासस्य अभावेन ततोऽपि न्यूनफलमिति प्रतिनिध्यभावेऽपो त्युक्त, व्रते व्रतविषये व्रतप्रतिनिधिरित्येतियावत् एवं प्रागुक्त-हरिव्यावनीव्रतादिकमप्युग्रेयं दोषितोऽरवीतमन्न, अदीक्षाया यद्यापयेपदीक्षाराभित्व, निमित्तमित्यादिगौमूत्रवाचनमत आवश्यकत्वाभायादिति, सवभोजनविधि परिसंख्यारूपत्वादितिभाव। यद्यपि व्रतपञ्चगव्यपानादौना कचित्प्रोधकतया निमित्तत्वमस्ति तथापि तत्पानस्य जलपानतुल्यतया नदोष। अभक्ष्येण इति वस्तुतो अन्नाम्भवादिभोजनं निषिद्ध जलपारणमेव कर्त्तव्यमितिनिमित्तान्तरमेवविवेच्यं अग्रनक्रियासामान्यद्रव्यभोजन पिचा पिष्टपद्रव्य एतच्च नित्योपवासदिनमधिकृत्य बोध्यं जलपारण रविवारादुपवासपारणदिनाभिप्रायकं जलपानस्याप्यशितत्वमनशितत्वञ्चोक्त चरुघ्राण दीक्षाभिप्रायकमिदमुपलक्षण कथाऽदर्शपभोजनस्थले तच्छत्रघ्राणबोध्यं केचित्तु दोषितइति कथं नादत्तोवायाच्च निर्निमित्त यदिभुञ्जीत इत्यन्वयेन अदोक्षितस्यापि निषेधइत्यं ...चान्द्रायणादिवच्च ...गयणादिव्रतस्थानीयग्रासभोजनपरिसंख्या-

पारणं जलपानरूपं । दीक्षायामपि चरुप्राशनं प्रागर्भरूपं, अन्यथा, पुरोडाशोऽपि सोमोवा सम्प्राप्ते हरिवासरे । अभक्ष्येण समः प्रोक्तः किं पुनश्चाशनक्रिया, इति नारदीयं विरुध्येत । प्राशस्य चोभयरूपतामाह कालादर्शे श्रुतिः, पित्र्यमाघ्रेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितञ्च भवतीति । पित्र्यमित्युपलक्षणं चाकाङ्क्षायाअविशिष्टत्वात् । तेनैकादश्यां तदुभयत्र जलपारणं चरुप्रेपप्राशञ्च विधायोपवासः कार्य्यः । अथ चान्द्रायणादिग्रासपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वान्नाप्राप्तप्रापको विधिः सचाष्टरहः सन्ध्यामुपासीतेत्येवंरूपः । नापि तद्भक्षणस्यावश्यकालेन स्वायोगमात्रव्यवच्छेदफलकरूपो नियमविधिः । सच तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीतेवेत्येवंरूपः । तथाच, श्रुत्वा व्याह्रियमाणे तु यत्रावश्यं क्रिया क्वचित् । चोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा । तथात्वे पितृमरणादावपि भोजनं प्रसज्येत । हविष्यभोजनव्रतादावप्युपवासाभावश्चापद्येत । तद्भक्षणसमकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् । तस्मादगत्या

प्रायश्चित्तस्य च श्रवणात् कालस्याप्राधान्याच्च, एकोद्दिष्टे पाकपात्राभावे यद्गौणकालादरणमुक्तं तत्पाकेनैव सदा स्वयमितिवचनपूर्व्वार्द्धेन पाकस्य नियमितत्वात् । यद्वा अभाव पाकपात्राणामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वेन आमान्नादेरप्यभाव इति गम्यते इति प्रतिनिध्यामाद्यादे सम्भवे एकोद्दिष्टं मुख्यकाल एव कर्त्तव्यं सामान्यविशेषभाव विना श्रुति विरोधे विषयभेदकल्पनया समाधानस्यासम्भवे श्रुत्योर्व्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत, इति वचनान्न्यायेन विरोधोवार्य्य इति, पुत्रादि प्रतिनिधिनोपवासाचरणे प्रधानस्योपवासस्य सिद्धि किन्तु तत्र स्वतन्त्र-

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्म्ममेवोपसर्पति। धर्म्मीयमः।
किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
नोपपद्येत, तदाह सएव। सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां
पारयेत् कथं। यद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न
दोषकृत्। पारणन्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः।
नक्तं त्रयोदशीनक्तभोजनव्रतमिति। अबभक्षणस्याशि-
तानशितत्वेन श्रुतावभिधानात्तदुभयव्रतसिद्धिः। यथा,
आपोवै सर्वं रसास्तासामशनेनाशितोऽनशितश्च भव-
तीति। एवञ्च, जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाद्यप्रजाहते।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा, इति
कालिकापुराणीयं रागप्राप्तपरं। अतएवादित्यपुराणे,
पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनं। असमा-
प्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरं। कृत्यञ्च उपवास-
व्रते पारणनियमात् जलेन पारणं विधाय तद्दिने उपवा-
सादिः कार्य्यः। अथ भैमी, विष्णुधर्म्मोत्तरे, मृग-
शीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते। एकादश्यां
सितपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां षट्-

कार्य्योगरूढोपा। पारणस्य नियमिताङ्गत्वे प्रमाणमाह तथाचेति,
सङ्कटे त्रयोदशीव्रतादिप्राप्तनिबन्धनसङ्कटे। एवञ्च व्रताङ्गजलपानं
अनशितत्वेन च भेषजाद्दवे भेषजरूपजलपानादिकं विना निवृत्तिर-
करणं नावसीदतीति कृत्यतत्त्वार्णवे तिथितत्त्वेच सक्तुपट्तिलोभूत्वा
सर्व्वपापैः प्रमुच्यते निंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकेमहीयते इति, मृगशीर्षे
शशधर इति फलविशेषाय न भौमतिथिघटकं द्वादश्यामित्येकादश्युप-
लक्षकं एकादशीं माघशुक्लैकादशी कृत्यतत्त्वार्णवे विष्णुरहस्यं। माघे
सितपक्षे एकादश्युपवास...त्। द्वादशैकादशीभक्तत्यागस्य फल-

नुद्‌योगेन पराहृतंस्तु। तथाच यतिधर्म्मे उशनाः, भिक्षाशनमनुद्‌योगात् प्राक् केनाप्यनिमन्त्रित। अयाचितन्तु तद्भैक्ष्यं भोक्तव्य मनुरब्रवीत्। याज्ञवल्क्यः, अयाचिताहृतग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः। अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः। एतेन तदानीमयाचितत्वेन दृष्टे स्थितमप्ययाचितमिति निरस्तं। प्राजापत्ये परिसंख्यां व्यक्तीकरोति गौतमः, अथापरंत्र्यह न कथञ्चन याचेतेति। तथा प्रायश्चित्तविवेकक्लृप्तकरञ्जादिजातप्राणिवधे मनूक्तघृतप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानुगमननिमित्तकस्य शरीरशुद्धिहेतुरूपत्वाभावादन्नान्तरनिवृत्तिरवसीयतइति वदद्भिः सर्व्वत्र प्रायश्चित्ते परिसंख्योक्ता। दुर्गसिंहोऽपि भ्राद्धभोजीत्यस्य सति भोजनेऽश्राद्धमेवभुङ्क्ते नतुश्राद्धनियमः। नत्वश्राद्धंभुङ्क्तएवेति नियमस्तथात्वे यदाऽन्नाद्यभावादश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा व्रतलोपःस्यात् यथा स्नानंमया कर्त्तव्यमेवेति नियमे सत्यस्नानात्‌व्रतभङ्ग इत्याह। अथ पारणनियमः। यद्यप्यत्र चान्द्रायणादिवत् परिसंख्यासम्भवस्तथापि पार तीर कर्म्मसमाप्ताविव्यस्माद्धातोरुत्पन्नः पारणशब्दोयद्यपि समाप्तिमात्रमभिधातुं समर्थस्तथाप्युपवाससमापकभोजनएव लोकशास्त्रयोः प्रयोगात् पङ्कजादिशब्दवत् प्रयोगाधीनयौगिकस्तस्मादुपवासव्रतस्य चरमाङ्गं भोजनमभिधत्ते पारणशब्दः। तथाच देवलः, उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेत्।

षत्। इत्यस्मादत्र्गणपठितपारधातोरुत्पन्न कर्त्तल्युटामिह प्रयोगाधीनयौगिकः सामान्यशब्दस्य विशेषपरतायाः सर्व्वसिद्धत्वेन निरूढ़लक्षण-

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्म्ममेवोपसर्पति। धर्म्मोयम्:।
किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
नोपपद्येत, तदाह सएव। सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां
पारयेत् कथं। अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न
दोषकृत्। पारणन्तु भवेत् कथमिति वर्षकृत्ये पाठः।
नक्तं त्रयोदशीनक्तभोजनव्रतमिति। अब्भक्षणस्याशि-
तानशितत्वेन श्रुतावभिधानात्तदुभयव्रतसिद्धिः। यथा,
आपोवै सर्व्वरसास्तासामशनेनाशितोऽनशितश्च भव-
तीति। एवञ्च, जलस्यापि नरश्रेष्ठ भोजनाद्भेषजाहते।
नित्यक्रिया निवर्त्तेत सह नैमित्तिकैः सदा, इति
कालिकापुराणीयं रागप्राप्तपरं। अतएवादित्यपुराणे,
पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनं। असमा-
प्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरं। इत्यञ्च उपवास-
व्रते पारणनियमात् जलेन पारणं विधाय तद्दिने उपवा-
सादिः कार्य्यः। अथ भैमी, विष्णुधर्म्मोत्तरे, मृग-
शीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते। एकादश्यां
सितपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां पट्-

कोयोगरूढोवा। पारणस्य नियमिताङ्गत्वे प्रमाणमाह तथाचेति,
सङ्कटे त्रयोदशीनक्तादिप्रयासनिबन्धनसङ्कटे। एवञ्च व्रताङ्गजलपाने
अनशितत्वेन च भेषजाहते भेषजरूपजलपानादिकं विना निवृत्ति-
करण नावसीदतीति कृत्यतत्त्वार्णवे तिथितत्त्वेच सक्तुपट्तिलीभूत्वा
सर्व्वपापै प्रमुच्यते त्रिशद्वर्ष सहस्राणि स्वर्गलोकमहीयते इति, मृगशीर्षे
शशधर इति फलविशेषाय न भौमतिथिघटकं द्वादश्यामित्येकादश्युप-
लक्षकं एकादशीं माघशुक्लैकादशी कृत्यतत्त्वार्णवे विष्णुरहस्यं। माघे
मासि सितपक्षे एकादश्युपवासकृत्। द्वादश्येकादशीभक्तत्यागस्य फल-

तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलस्नायी तिलो-
द्वर्त्ती तिलहोमी तिलोदकी । तिलस्य दाता भोक्ता च
षट्तिली नावसीदति । मत्स्यपुराणे, यद्यष्टम्यां
चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न
शक्तस्त्वमुपोषितुं । ततः पुण्यामिमां भीमतिथिं पाप-
प्रणाशिनीं । उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदं ।
भीमतिथिं, भैमीत्वेन ख्यातामेकादशीं । अथ पार्व्वती-
महोत्सवोक्तैकादश्युपवासः । आश्विनशुक्लपक्षमधिकृत्य
कल्पतरौ ब्रह्मपुराणं, उपवासश्च कर्त्तव्य एकादश्यां
प्रजागरः । द्वादश्यां वासुदेवश्च पूजितव्यश्च सर्व्वदा ।
अथ शयनादिकालः । भविष्यनारदीययोः । मैत्राद्य-
पादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णा-
वसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन । मैत्र-
मनुराधा, वैष्णव्यं श्रवणा, पौष्णं रेवती । भविष्ये, निशि-
स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनं । अन्यत्र पाद-
योगे तु द्वादश्यामेव कारयेत् । एवञ्च पादयोगप्राप्ती
माहातिशयः । तद्विधानं वामनपुराणे, एकादश्यां
जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं
कृत्वा सपूज्य केशवं । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां
प्रयतः शुचिः । लब्धा पीताम्बरधरं देवं निद्रां समा-
नयेत् । अनुज्ञां लब्ध्वेत्यन्वयः । एकादशीसमये दिवा

सम्मते । यद्यपि सामान्यत एव एकादश्युपवासस्य जागरणस्य द्वादश्यां हरिपूजनस्य च नित्यत्वमभिहितं तथाप्याश्विनशुक्लपक्षे विशेषाभिधानं प्रतिनियतफलनिवारणाय इतिबोधः, वैष्णव्यमर्धं श्रवणमध्यपादद्वयं

शयनीयपरिकल्पनं रात्रौ द्वादशीचक्रे निद्रेति। विष्णु-धर्मोत्तरे, स्वास्तीर्णशयनं कृत्वा प्रीणयेद्भोगशायिनं। आषाढ़शुक्लद्वादश्यां विष्णुलोके महीयते। स्वास्तीर्ण-शयनं शोभनास्तरणयुक्तखट्वादि। वराहपुराणेऽपि श्रीभगवानुवाच, अन्यत्तु संप्रवक्ष्यामि कर्म्म संसार-मोचनं। कदम्बः कुटजश्चैव धवश्चार्जुनकस्तथा। एभिरभ्यर्च्चनं कुर्य्याद्विधिदृष्टेन कर्म्मणा। ततः संस्था-पनं कृत्वा मम मन्त्रविधिः स्मृतः। नमो नारायणेति च, कृत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्। मेघान्यपि घनश्यामं उपा-गतं सिच्यमानां महीमिमां निद्रां भगवान् यक्षातु लोकनाथ वर्षाणिमं पश्यतु मेघवृन्दं। ज्ञात्वा च पश्येय च देवनाथ मासां चतुरो वैकुण्ठस्य तु पश्य नाथ। आषाढ़शुक्लद्वादश्यां सर्व्वशालिधारं शिवं। य एतेन विधानेन भूमि मे कर्म्म कारयेत्। स पुमान्न प्रणश्येत्,

संसारेषु युगे युगे। शयने कुटजविधानाद्विष्णुधर्मो-त्तरीयनिषेधोऽन्यत्र। धवकः कपित्थः। संस्थापनं शय्यायां। भूमि इति पृथिव्याः सम्बोधनं। एव-मुक्तेन मन्त्रेण कृत्वा सुप्वापयेत्ततः। सुप्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं। विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्व्वं चराचरं। इति मन्त्रेण पूजयेत्। प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि। कटदानं भवे-द्विष्णोर्महापूजा प्रवर्त्तते कटदानं पार्श्वपरिवर्त्तः। कामरूपीयनिबन्धे। एवं संपूज्य विधिवद्भाद्रस्य द्वाद-शीदिने। मन्त्रेणानेन देवेशं पार्श्वेन परिवर्त्तयेत्। वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव। पार्श्वेन परि-वर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव। त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदं। विबुद्धे त्वयि बुध्येत जगदेत-च्चराचरं। ब्रह्मपुराणे, एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवं। प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।

तिथ्यन्तरं पादयोगे यदभिहितं तस्य प्रमाणमाह किं तन्मैत्राद्यपादेनेति दशम्या अंशोयत्रपादे तेन यः पादोदिवाप्राप्त स्तेन वा किमित्यर्थः। सचासौ मैत्राद्यपादश्चेति समासे दशम्यंशेनेत्यत्र यत्पदाभावात् तेना-न्वये तत् पदार्थानन्वयात्। परन्तु तत् पदमव्ययं तृतीयान्तं तथाच दशम्यंशेन मैत्राद्यपादेन योदिवा तेन मैत्राद्यपादेन यत्रप्रतिपदि तेनच मैत्राद्यपादेन त्रि इत्यर्थः, तथा दशम्यंशेन पौष्णशेषेण प्रतिपदि निशि यत्र तेन पौष्णशेषेण किमित्यर्थः। पर्य्यन्तपदार्थं उभयत्र दशमी प्रति-पदोर्व्वर्जनादुभयत्रैव तिथिपञ्चकमनुमतमित्यस्य लाभः न च पौर्ण-मास्यां प्रतिपदि चतुर्दश्याञ्च कदाचिदपिपौष्णशेषसम्भवोनभवति एवं चतुर्दश्यां न मैत्राद्यपादसम्भवइतिकथं दशमीप्रतिपदो र्वर्जनं अप्राप्ते

रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयः बोधनन्तु दिवैव। वाराहे, कौमुदस्य तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत्। अर्थयेद्यत्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं शृणु। यावच्छोकारि दशैनो यावत् त्वञ्चैव माधवि। सहस्रोजायते तावद्धन्यभक्तोगजायते। कौमुदस्य कार्त्तिकस्य। माधवीति पृथिव्याः सम्बोधनं। कृत्वा वै मम कर्म्माणि द्वादश्यां मत्परोनरः। ममैवबोधनार्थाय इमं मन्त्रमुदीरयेत्। महेन्द्ररुद्रैरभिनूयमानो-भवानृषिर्व्वन्दितवन्दनीयः। प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ। मेघागतानिर्म्मल-पूर्णचन्द्रः शारदपुष्पाणि च लोकनाथ। अहं ददानीति च पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ। एवं कर्म्माणि कुर्व्वीरन् द्वादश्यां ये यशस्विनि। मम भक्तानरश्रेष्ठास्ते यान्ति परमां गतिं। अत्र मन्त्रद्वयपाठानन्तरं, उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते। त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयं, इति सम्प्रदायागतस्तृतीयश्लोकइति वाचस्पतिमिश्राः। शयनोत्थानमन्त्रास्तु मत्स्यतत्त्वप्रभृति ग्रन्थसंवादाल्लिखिताः। तदेवमेकादश्यां द्वादश्यां वा

योग्यस्य निषेधासम्भवात् तथापि दशमीप्रतिपदोर्व्वर्जने न तात्पर्य्यं तिथिपञ्चके तथासम्भवं विधौ तात्पर्य्यात्। अनेदमवधेय द्वादशी चक्रपाणिन इति पद्मपुराणीयवचने विष्णुतिथित्वेन द्वादश्या शयना दिकमुक्तमिति द्वादश्यामेव शयनादिकं एकादश्यामुत्थान ब्रह्मपुराणे यदुक्तं तदेकादशीयुक्तद्वादश्यभिप्रायेण। अतएव दिवा एकादशीसमये शय्यानिर्म्माण रात्रौ द्वादशीचर्य्य प्रस्तापनमुक्तं वराहपुराणे द्वादश्यामु त्थानस्योक्तत्वाच्च सर्व्वत्र मन्त्रवाक्येऽपि द्वादश्याएव वरुणादपि तथा वाच्य यमस्मृतौ यदाषाढीपदमुक्तं तदेकादशीमारभ्य पौर्णमासीपर्य्यन्तं

रेवत्यन्त्यपादयोगवशाद्दिवोत्थानं नक्षत्रयोगाभावे तु द्वादश्यामेव कारयेदिति गुरुचरणाः। जीमूतवाहनस्तु भविष्ये। आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापादावर्त्तबोधनं। आभाकासितपक्षेषु आषाढभाद्रकार्त्तिकशुक्लपक्षेषु एषाञ्च द्वादश्यां प्राप्तौ मुख्यः कल्प। भविष्यपुराणं। निशि स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनं। अन्यत्र पादयोगे तु द्वादश्यामेव कारयेत्। विष्णुधर्मोत्तरे। विष्णुर्दिवा न स्वपिति नच रात्रौ प्रबुध्यते। द्वादश्यामृक्षसयोगे पादयोगोन कारणं। अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरेः। पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्। वचनान्तरं, रेवत्यन्तोयदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वित.। तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्तं प्राप्य रेवतीं। दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात्। रात्रौ विबोधोवि निहन्ति पौरान्। स्वापोदिवा राष्ट्रकुलं न्टभर्त्तुः। सन्ध्याद्वये स्वल्पफला धरित्री भवेन्नराणामपि रोगदुःख। वराहपुराणे, द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे। आभा

निद्राप्रबोधनयो काल इति ज्ञापनार्थं तेन दिनपक्षपूजाभिधानमन्य त्रापि सङ्गच्छति तत्रैकादश्यां शय्यानिर्माणकालं द्वादश्यां प्रस्वापन रागुक्तमन्त्रेण पाठस्तु तत्रैव त्रयोदश्यादिदिनत्रये सामान्यत पूजा रोर्द्धमासीकालेन क्रमत निद्राग्रहण प्रबोधोऽपि तथति हरिनाधी गधाय प्रभृतय। वस्तुतस्तु एकादश्यादिपञ्चतिथिषु निद्राप्रबोधकालत्व त्रापि मुनिराक्यश्रवणात् द्वादश्यामेव शयनोत्थानविधानात् उत्थानस्य व निद्रितस्यायोगात्तद् मत न युक्त परन्तु आषाढस्येयमाषाढो कार्त्तिकस्येयं कार्त्तिकीति व्युत्पत्त्या आषाढीकार्त्तिकीपद द्वादशी

कासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकं। तदेव शयनादौ कालचतुष्टयं द्वादश्यां निशादौ नक्षत्रमात्रयोगः। तदभावे निशाद्यनादरेण तिथ्यन्तरे पादयोगः। तस्याप्यभावे द्वादश्यां सन्ध्यायां नक्षत्रमात्रयोगः। तस्याप्यभावे द्वादश्यां सन्ध्यायामेवेति, बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे दिनतृतीयभागे इति विशेषः। विष्णुधर्म्मोत्तरे, किं तन्मैत्राद्यपादेन दशम्यंशेन योदिवा। पौष्णशेषेण विन्तेन प्रतिपद्यथ योनिशि। इति दशमीप्रतिपदोर्निषेधादेकादश्यादिपौर्णमास्यन्तानां तिथीनामभ्यनुज्ञानं पद्मपुराणे, सर्व्वदेवशयनादिकमुक्तं यथा, प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः। श्रियादेव्याद्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता। तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च। पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च। सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता। मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा। एकादशी ऋषीणान्तु द्वादशी चक्रपाणिनः। चक्रपाणिन त्रयोदशी त्वनङ्गस्य इति पणव्यवहारदूत्यस्माद्यातोः।

परे न चैतादृशव्युत्पत्त्या प्रतिपदादिग्रहणसम्भवात् तन्मात्रपरत्वं न सम्भवति विशेष्यवाचकपदासमभिव्याहृतापाढादिपदस्य पौर्णमास्यामेव प्रयोग साधुरिति वाच्यं प्रागुक्तवचनैकवाक्यतया आषाढ्या सवितर्यादित्यत्र निद्रां त्यजति कार्त्तिक्यामित्यत्र द्वादश्यामेव, सन्ध्याकालेद्वादश्यभावे निशाद्यादरेण द्वादश्यां शयनादिकं। किन्तन्मैत्राद्यपादेति वचने दशमीपदप्रतिपत्पदे द्वादशीभिन्नपरे मतान्तरेऽपि तयोर्यथाश्रुतार्थासङ्गतेः। तन्मते चतुर्द्दशीपौर्णमास्यो. मैत्राद्यपाद पौष्णशेषपादयोरसम्भवेन एकादश्यादिपञ्चकानुमतत्वासम्भवाच्चेति, मम प्रज्ञा,